

MAGYAR NYELVŐR

---

143. ÉVF.

*

2019. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Nyelv és Iskola

Kinek a hangján?

A kisebbségi oktatás nyelvi dilemmái¹

1. Bevezetés

A kisebbségek oktatásának sokszor felvetődő kérdése, hogy milyen legyen az oktatás nyelve. Nincs ez másképp a Moldvai Csángómagyar Oktatási Program esetében sem, amelyben a magyar „irodalmi nyelv” és a „csángó nyelvjárás” közötti választás dilemmája újra és újra megfogalmazódik. A választást motiváló eszmény és a gyakorlat azonban – mint mindig – eltér egymástól. Tanulmányomban a moldvai magyartanítás etnográfiai kutatásának empirikus anyagára támaszkodva a dilemma átértelmezését javaslom, és a nyelvek (többségi vagy kisebbségi nyelvek, standardok vagy nyelvjárások stb.) közötti ideális választás kérdése helyett abból indulok ki, hogy milyen nyelvi-diszkurzív erőforrásokat használnak a tantermi interakciók résztvevői társas gyakorlataik során. Az elemzés középpontjában a bahtyini heteroglosszia fogalma áll, különösen a hangadás jelensége (ezt az angol nyelvű szakirodalom a *voicing* terminussal nevezi meg), amely a tanár és a diákok megszólalásaiban megjelenő ideológiai feszültségeket is magában hordozza. A heteroglosszia elméletét alkalmazva mutatok rá arra, hogy a kisebbségi oktatás nyelvi ideológiái a tanteremben elsődlegesen nem a nyelvek közötti választásban, hanem a hangok sokfélesége mentén válnak értelmezhetővé.

A továbbiakban először annak a kisebbségi nyelvi oktatási dilemmának az irodalmát tekintem át, amely az oktatási nyelv megválasztásáról szól. Az áttekintés nem törekszik teljességre, hanem arra összpontosít, hogy milyen nyelvi ideológiák jelennek meg a dilemmáról szóló diszkurzusokban. Ezt követően felvázolom a vizsgálatom helyszínét adó nyelvi revitalizációs program fő nyelvpolitikai jel-

¹ A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap K 112447. számú kutatási programja keretében készült.

lemzőit, különös tekintettel az „irodalmi nyelv” és a „csángó nyelvjárás” közötti választásra az oktatási tevékenységek során. Ezután a két nyelvváltozat közötti választás dilemmáját abból a szempontból elemzem, hogy a korábban bemutatott nyelvi ideológiák és a tantermi nyelvi gyakorlatok között milyen eltérések jelennek meg, és hogy ezeket lehetséges-e másféleképp értelmezni, mint a nyelvi elvárásoknak – „ideáknak” – való megfelelés egyéni kudarcát. A tanulmányban arra mutatok rá, hogy a heteroglosszia koncepciója mint értelmezési keret alkalmas lehet a tantermi nyelvi gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó nyelvi ideológiák közötti összefüggéseknek az egyéni nyelvi teljesítményen túlmutató megragadására. Konkrétan arra, hogy a tanárok és diákok hangjában felismerjük azokat az ideológiai vonatkozásokat, amelyek társas konstrukcióként áthatják az iskolai interakciókat. Ezek a konstrukciók ugyan nem függetleníthetők az iskolán kívül folyó diszkurzusoktól, de jelentésük mégis a tantermi gyakorlatokban konstruálódik meg, sokszor, bár nem mindig a tágabb környezet ideológiáitól eltérő módon.

2. A kisebbségi oktatás nyelvi dilemmái

A kisebbségi oktatás egyik fő kérdése a többségi vagy a kisebbségi nyelv közötti választás (Baker 2001; Bratt-Paulston–Heidemann 2006). Ennek a választásnak a következményeit sokféle keretben lehet értelmezni; például nyelvi jogi szempontból (Kontra 2006; May 2006; Skutnabb-Kangas 2012), a nyelvmegegyezés és nyelvcsere kontinuumán (Bratt-Paulston–Heidemann 2006), a felcserélő és hozzáadó kétnyelvűségi hatásokat nézve (May 2017); a kisebbségi nyelvi standardizáció (Lane–Costa–De Korne eds. 2018) vagy éppen a nyelvi revitalizáció (Hornberger–King 1996; Fishman ed. 2001; Sallabank 2013) keretében. A lehetséges megközelítések közül a nyelvi ideológiai perspektívát érvényesítve szembeállítható egymással a kisebbségi oktatás monoglott és heteroglott felfogása (García 2014).

A monoglott nyelvi ideológiákat követve a kisebbségi beszélők nyelvi gyakorlatait két egymástól jól elkülöníthető nyelvhez kapcsolódó „kettős egynyelvűség” jellemzi (Heller 1999). García (2014) szerint ez az egynyelvűséget normatívnak tekintő megközelítés olyan általános, hogy például áthatja a felcserélő és hozzáadó – másképp: szubtraktív és additív – kétnyelvűség megkülönböztetését is. Más szóval, a kívánatosnak tekintett kiegyenlített kétnyelvűségi állapot, amelyet a hozzáadó kétnyelvű oktatás tűz ki célul, éppúgy egynyelvűségi szemléletet követ, mint az explicit módon az egynyelvűség elérését a kisebbségi nyelv időleges támogatásán keresztül megvalósítani szándékozó felcserélő nyelvpedagógia. Nem véletlen, hogy a szubtraktív-additív megkülönböztetés háttérben az egynyelvűség ideológiája áll, ugyanis – mint arra többen felhívják a figyelmet – az egynyelvűséget normatívnak tekintő szemlélet történeti fejlemény, amelynek kialakulása elválaszthatatlan a modern európai nemzetállam létrejöttétől, megerősödésétől és térbeli elterjedésétől (Deumert 2010; Gal 2006/2018; Makoni–Pennycook 2007).

Mindennek a „nyelven belüli” választásokra nézve is következményei vannak, bár az erről szóló irodalom csekély – tekintve, hogy a kisebbségi nyelv stá-tusa tipikusan az „önálló” nyelvnek jár. De ettől függetlenül, a kisebbségi nyelv

ügynevezett „nyelvjárása” és valamely nagyobb presztízsű „változata” – ezt szokták *köznyelv*nek, *irodalmi nyelv*nek vagy *standard*nak hívni – közötti választás dilemmája ugyanúgy a monoglott nyelvi ideológiákat követi.

3. Nyelvi revitalizáció Moldvában

A monoglott nyelvi ideológiák működését a moldvai magyar nyelvi revitalizáció kapcsán elemzem. Az ezredforduló óta helyben működő Moldvai Csángómagyar Oktatási Program célkitűzése egyértelműnek tűnik: a magyar nyelv oktatására vállalkoznak (a programról l. Lajos 2012, 2015; Laihonon 2018). De milyen magyar nyelvére? Erre a legnagyobb hatású választ Tánzos Vilmos (2011) adta, aki a programban részt vevő egyik szervezet felkérésére így foglalta össze a moldvai oktatás „Melyik magyar nyelvváltozatot tanítjuk?” kérdéséről a megfigyeléseit: „Erre a kérdésre a »magyarórákon« résztvevő gyermekek, illetve ezek szülei teljesen egyértelmű, világos és ésszerűen megindokolt választ szoktak adni, aminek tartalma nagyvonalakban [!] a következő: – Mi magyarul, mégpedig »igaz magyarul« akarunk tanulni, mert úgy gondoljuk, hogy ezt a nyelvet adott esetben ténylegesen használni tudjuk” (235). Ugyanakkor az oktatási programba beiratkozott gyerekek és szülei körében nem születtek a családi vagy egyéni nyelvi ambíciókat ebből a szempontból felmérő általános vizsgálatok (de más megközelítésből l. Heltai 2014). Az egyetlen kvantitatív vizsgálat, amely e kérdést felveti, kolozsvári kutatók egy falura, Bogdánfalvára (Valea Seacă) kiterjedő, véletlen mintavételen alapuló szociológiai felmérése. Ennek eredménye szerint „[a]rra a kérdésre, hogy a magyar nyelv tanítása esetében a sztenderd (Magyarországon beszélt) változatot vagy a csángó nyelvjárást (a helyi nyelvet) kéne-e oktatni, a megkérdezettek közül 78-an azt válaszolták, hogy a sztenderd magyar nyelvet kellene oktatni, míg 16 válaszadó azt szeretné, ha a csángó nyelvet oktatnák” (Peti 2015: 981). Eszerint ugyan a helyiek egyhatoda nem áll ki határozottan a magyar standard oktatási nyelvként való bevezetése mellett, de ennél is fontosabb, amire két fenti idézetünk szerzője szóhasználatával egyaránt rámutat: mégpedig az, hogy a helyi beszélők által használt kategóriák különböznek a szerzők által használt tudós kategóriáktól, a Tánzos által tanulmányában később „magyar irodalmi nyelv”-ként, azaz „értsd: magyar köznyelv”-ként (2011: 236 kk.) említett változattól vagy a Peti-idézetben szereplő „sztenderd”-től. Ez utóbbit, feltehetőleg a megkérdezettek számára adott értelmezésként, Peti „Magyarországon beszélt változat”-ként is megnevezi. De a másik változat neve ugyancsak értelmezést kíván: amit Moldvában e munkák szerint „csángó nyelv”-nek nevezhetnek, az Tánzosnál és Petinél többek között mint „helyi dialektus” vagy „helyi tájnyelv” és mint „csángó nyelvjárás” jelenik meg.

A glottonimák, azaz a nyelvek vagy nyelvváltozatok neveinek e változatosága három dologra mutat rá. Egyrészt arra, hogy a tudós és a helyi kategóriák között fordításra van szükség, másrészt arra, hogy a fordítást – a saját és a moldvai kategóriák ekvivalenciáját – e szerzők megvalósíthatónak tartják. Harmadrészt és legfőképpen pedig arra, hogy a tudós kategorizáció nyelvszemléletét, amelyet fent monoglott nyelvi ideológiának neveztünk, a kutatók nemcsak saját közegükben,

hanem Moldvában is általánosnak tekintik. Ennek az ideológiának megfelelően a beszélők ezt vagy azt az egyértelműen meghatározható nyelvváltozatot használják „anyanyelvükként”, és a más nyelvváltozatoktól való megkülönböztetés keretei mindenki számára azonosak. Innen nézve az lesz a kérdés, hogy így vagy úgy tanuljanak-e a gyerekek a magyarárákon.

Ugyanakkor nemcsak a standardnak (sztenderdnek, köznyelvnek, irodalmi nyelvnek), hanem a csángó nyelvnek (dialektusnak, nyelvjárásnak, tájnyelvnek) sem egyértelmű a szerepe a beszélők életében. A nyelvváltozatokat a beszélés regisztrált modelljeiként úgy teremtik meg a monoglott nyelvi ideológiákat követő diszkurzusok résztvevői, hogy önkéntelenül is elfedik azok geneziséjét, és a beszélők számára eleve adottnak tekintik egy-egy standard vagy nyelvjárás jelentőségét. Pedig hasonlóan ahhoz, ahogy a modern nyelv fogalmát „kitalálták” (Makoni–Pennycook 2007), a nyelv változatai is diszkurzív konstrukciók. A nyelv változatainak feltalálásáról már nemcsak a standardok (Agha 2007; Dong 2010; Bodó 2014; Heltai 2016a), hanem a nyelvjárások kapcsán is született kritikai leírás (Johnstone–Andrus–Danielson 2006; Beal–Cooper 2015; Bodó 2016; Cooper 2019). Miképp arról is, hogy a moldvai beszélők számára egészen mást jelent „csángósan” beszélni, mint a magyar nyelv moldvai csángó nyelvjárásáról szóló munkák sugallják (Heltai 2016b). De hogy a nyelvtudományi diszkurzusokon túl milyen szerepe van a diszkrét nyelvváltozatokról szóló monoglott nyelvi ideológiáknak például az oktatás gyakorlatában, erről még keveset tudunk.

4. Nyelvek vagy gyakorlatok?

A következő példák a 2014 és 2016 között több helyszínen folytatott etnográfiai kutatásunkból származnak, amely során a moldvai magyar nyelvi revitalizációs program résztvevőinek nyelvi ideológiáit és gyakorlatait vizsgáltuk (a kutatásról bővebben l. Bodó–Fazakas 2018). Ennek részeként összesen tíz oktatási helyszínen 40 iskolai vagy iskolán kívüli magyar nyelvi foglalkozást, úgynevezett „magyarórát” figyeltünk meg; tíz órán a helyi iskolában vettünk részt a „magyar mint anyanyelv” tantárgyi foglalkozáson, 30 órát az oktatási program délutáni foglalkozásain látogattunk meg. Az utóbbiak közül egy óra hagyományörző foglalkozás volt, a többi magyaróra. A meglátogatott órákról jegyzőkönyvet vezettünk, amely előre megadott általános szempontok mellett az elhangzott interakcióknak a lehetőségekhez képest minél pontosabb és teljesebb lejegyzését is tartalmazza.

Az első idézet egy olyan iskolán kívüli foglalkozásról származik, amelyen a tanár a gyerekek szókincsének bővítését kívánja elérni, ebben az esetben az étkezés témakörében. A feladat a tanár által felmutatott rajzok megnevezése.

- (1) T = tanár, A = 6–7 év körüli diák; az elválasztójel a beszélés megszakítását jelzi
- T *Ez mi?*
- A *Kalán.*

T *Én felírom, ahogy én tudom, ti-*
 [A tanár a táblára ír, a táblakép a következő:]

kanál
kalán]

T *Kanál vagy kalán, ahogy ti tudjátok.*
 [A gyerekek a füzetbe másolnak.]

Az oktatás monoglott nyelvi ideológiájának imént felvázolt dilemmáját követve a részlet elemezhető olyan módon, hogy a diák által a kérdésre adott válasz a nyelvjárás, a tanári válasz pedig a standard körébe tartozik. A tanár a két nyelvváltozatot egyaránt elismeri, és a táblán is megjeleníti az egyik és a másik változatba tartozó szót. Itt tehát megvalósul a hozzáadó nyelvi oktatás célja, a két változat együttes fejlesztése. Bár megjegyezhető, hogy a táblakép mégiscsak a két változat hierarchiáját sugallja, mivel a két szó nem egymás mellett, hanem alá-fölé rendeltségi viszonyban jelenik meg.

A példának azonban egy további értelmezése is lehetséges. A részletben ugyanis egyáltalán nincs utalás semmilyen nyelvváltozatra, sem a standardra, sem a nyelvjárásra, bármilyen névvel is illetnék azokat az óra résztvevői. A nyelvváltozatok additív oktatásáról szóló elemzés helyett e másik értelmezés szerint a tanár a saját nyelvtudása és a diákok nyelvtudása közötti különbségre hívja fel a figyelmet; egy olyan különbségre, amely – legalábbis a példában – nem kapcsolódik össze néven nevezett nyelvekkel. Ehelyett a tanár a saját egyéni hangja és a diákok társas hangja közötti eltérésre mutat rá. Mégpedig oly módon, hogy a részletben megszólaló diák lexikai választását a többi diákra is kiterjeszti (erre utal a többes számú *tudjátok* alak), és ezt állítja szembe a saját megoldásával. Ebben az értelmezésben az válik hangsúlyossá, hogy a különböző hangok között szükségyszerűen megteremtődő feszültségeket hogyan kezelik az interakció résztvevői. De mit értünk a hang fogalmán, kinek a hangját halljuk, legyen az egyéni vagy társas, és miért hordoznak a hangok magukban lehetséges feszültségeket?

5. Hang, heteroglosszia, ideológia

A hang fogalma az orosz irodalomtudós, Mihail Bahtyin nevéhez fűződik. Röviden megfogalmazva a hang „a beszélés által megjelenített figura” (Agha 2005: 39; saját fordításom – B. Cs.), vagy másképp a hang „a társas személyek nyelvi megkonstruálását jelenti, [és] arra a kérdésre irányul, hogy »ki beszél?« a diszkurzus valamely szakaszában” (Keane 2000: 271; saját fordításom – B. Cs.). A hang része annak a szociolingvisztikában egyre terjedő koncepciónak, amelyet *heteroglossziának* neveznek, és amely úgy kötődik Bahtyin nevéhez, hogy ő maga soha nem használta a fogalmat. A heteroglosszia koncepciója ugyanis Bahtyin munkáinak angol fordításával terjedt el (Bakhtin 1981), és több, Bahtyin által különbözőképp használt fogalmat nevez meg (Busch 2014). Bahtyin magyar nyelvű fordítása – Könczöl Csaba munkája – fenntartja az eredeti szövegnek azokat a distinkcióit, amelyeket az angol nyelvű fordítás elfed a *heteroglossia* kifejezés

egységes használatával. A *multidiszkurzivitás* és a magyar fordításában zavaró módon *többnyelvűségnek* nevezett *nyelvi diverzitás* mellett a heteroglosszia koncepciójának harmadik eleme a *többszólamúság* (Bahtyin 1976: 178) vagy – ha a *hang* metaforáját kívánjuk érvényesíteni, a *többszólamúság*, amely a nyelvi sokrétűség megjelenését jelenti egyéni és társas – azaz ilyenként felismert – hangok különbsége és megkülönböztetése révén.

Az egyéni és társas hangok közötti bahtyini megkülönböztetést Agha (2005) olyan módon értelmezte újra, hogy a beszélés során a beszélők egyrészt egyedi hangokat szólaltatnak meg – ezek lehetnek a beszélő saját hangja, de akár „névtelen” vagy „néven nevezett” másoké is –, másrészt társas hangokat, amelyek nem kizárólag egyedített módon jelenítenek meg figurákat a beszélés aktuális univerzumában. A társas hangok által megidézett figurák társas jellemzéssel felruházott típusok lesznek, amelyek a beszélés egyfajta modelljeként vagy csak a konkrét interakció résztvevői számára bírnak jelentéssel, vagy az ismétlődő használat és az arról való beszéd révén önálló életre kelnek, és a hang és a figura közötti kapcsolat modellje széles körben élő tudássá válik. Ezt a metapragmatikai gyakorlatokban, azaz a nyelvhasználat feltételeiről és következményeiről szóló diszkurzusokban kiteljesedő társas folyamatot nevezi Agha (2005, 2007) regisztrálásnak. Az első részletben a regisztrálásra látunk példát, amikor a diák egyedi hangját a tanár társas hangként azonosítja („ahogy ti tudjátok”) és a „csángó” beszélő regiszterének elemeként írja fel a táblára az általa adott választ.

Bahtyin (1986) szerint a hang és a hangok közötti kontrasztok szükségszerűen együtt járnak a használatból adódó aktuális feszültségekkel, amelyek a formák és jelek társadalmi indexikalitásából adódnak. Az indexikális asszociációk úgy helyezik el a beszélőket egymáshoz képest az interakciók terében, hogy a hozzájuk kapcsolódó ideológiai tartalmakat is magukkal hozzák. Ahogy Bahtyin fogalmaz, „a nyelvi alkotótevékenység nem érthető meg, ha nem veszünk tudomást az általa hordozott ideológiai értelmekről és értékekről” (Bahtyin 1986: 262). Ilyen módon a heteroglosszia nem csupán heterogén nyelvi formák együttes használatát jelenti ugyanazon megnyilatkozáson belül, de egyben a hozzájuk kapcsolódó társas jelentések között szükségszerűen fellépő feszültségeket is (Bailey 2012: 504). A bahtyini „nyelvi alkotótevékenység”, más szóval a beszélés inherens módon heteroglott, mivel mindig a saját és az idegen hangok közötti feszültségben létezik; azok a diszkurzusok, amelyekben részt veszünk, jelentős részben mások szavairól szólnak, azaz más hangján szólalnak meg, akár súlyt adunk nekik, felerősítjük vagy rezonálunk rájuk, akár cáfoljuk, vitába szállunk velük, vagy éppen nevetségessé tesszük őket. Mások hangjának megidézésével saját magunkat pozicionáljuk a másokhoz való ideológiai viszonyulásokkal telített diszkurzusokban (Wortham 2001).

A fenti példánkban hallható hangok „ideológiai értelme és értékei” nem egyértelműek. Kérdés, hogy a tanár egyéni hangját halljuk-e, amikor azt mondja, hogy „ahogy én tudom”, azaz az éppen akkor beszélő egyénét vagy egy olyan társas hangot, amely a tanár foglalkozásához és „idegenségéhez” (jelen esetben erdélyi származásához) kapcsolódik. De mint a regisztrálás kapcsán említettem, az sem magától értetődő, hogy a megszólaló gyerek hangja kié. A tanár a *kalán* szóhoz azt az értékelést fűzi, hogy „ahogy ti tudjátok”, azaz feltételezi, hogy

a gyerek válasza az összes többi gyerek válasza is; egy olyan figuráé, akinek a hangjában feloldódik a megszólaló gyerek egyéni hangja. Ezáltal a tanár a válaszában megteremti a magyarul tudó helyi gyerek figuráját, miközben a korábbi kutatások szerint ma már nincsen olyan falu Moldvában, ahol a gyerekek az elsődleges nyelvi szocializációjuk során nem csak románul beszélnének, és intenzíven csökken körükben a magyar nyelv passzív ismerete is (Tánczos 2011; Heltai 2014).

Máskor a tanórai rutin nem teszi indokolttá a résztvevők számára, hogy az interakció nyelvi formáit metapragmatikai kommentárral kísérik, azaz arról szóló állításokkal, hogy a beszélés módja milyen implicit társas jelentést hordoz. A (2) példában, amely az előzőhöz hasonlóan erdélyi származású tanár órájáról származik, nincsen explicit utalás arra, hogy a résztvevők milyen módon viszonyulnak a feladatmegoldás során választott nyelvi jegyekhez. A feladat hiányos mondatok kiegészítése egy-egy szóval a tanár által kiosztott feladatlapon.

- (2) T = tanár, A és B = 10–11 év körüli gyerekek; a ... rövid szünetet jelöl
 T *Feladatokat csinálunk. Felírójátok címnek: Az ősz. Az első feladatot olvassa A [a gyerek neve].*
 [A feladatlapon ez áll: *Hideg _____ fűj.*]
 A *Hideg szél fűj.*
 T *Beírjuk. Hideg szél fűj. B [egy másik gyerek neve]!*
 B *A ... sárgulnak.*
 T *Mik sárgulnak ilyenkor?*
 B *A lapik. Levelek.*
 T *Igen. A levelek sárgulnak.*
 [A tanár a táblára ír:

LEVELEK]

A feladat megoldása során a tipikus tanórai interakció triadikus szerveződése figyelhető meg; a tanári kérdést követően a diák választát tanári értékelés követi. Az értékelés során a tanár itt kétszer is a válasz megismétlésével erősíti meg az általa megfelelőnek tartott megoldást, de annak ellenére, hogy a feladat szorosan kapcsolódik az írásbeliséghez, és a gyerekek számára a *szél* írásmódjából nehézségek adódhatnak, csak a második esetben írja fel a válasz egyik elemét a táblára. Az (1)-ben említett példával ellentétben most a B beszélő válaszából csupán a tanári értékelés által és az írásbeli megjelenítés révén kiemelt *levelek*, de nem a *lapik* alak regisztrálódik, miközben a két nyelvi jegy között ezáltal fellépő hierarchikus viszonyt a tanár nem értelmezi, csak szemlélteti. E példánkhoz hasonlóan a metapragmatikai kommentár sokszor más interakciókban is csak korlátozottan jelenik meg, vagy épenséggel hiányzik, ami esetenként visszavezethető a résztvevőknek arra a vélekedésére, hogy osztoznak a beszélésnek az adott interakciót is értelmező modelljeiben.

Számos más esetben azonban éppen ezekről a modellekről szólnak az állítások. A következő példában az egyik diák kezdeményezi, hogy erdélyi származású tanára explikálja a tanórán előkerülő regiszterek egymáshoz való viszonyát. Az órai foglalkozás témája itt is az étkezés, a gyerekek feladata, hogy a fűzetükbe leírják a kedvenc ételüket, és hogy hogyan készítik el.

- (3) A = 10–11 év körüli diák, T = tanár
 A *Tanitto néni, cum se spune prăjiți cartofi?* [= hogy mondják annak, hogy megsüti a krumplit?]
 T *Szalmakrumpli.* [Leírja a gyerek füzetébe a szót.]
 A *Pityóka e* [= ugyanaz, mint a] *szalmakrumpli?*
 T *Igen.*

A gyerek kérdése a magyaróra kontextusában a román nyelvi elemek magyar fordítását kívánja meg. A kérdés nyelvi formája nem specifikálja, hogy kinek a hangját kívánja hallani a diák, és ennek megfelelően a választ a tanár egy anonim figura hangjaként adja meg, azaz ő sem mutat rá arra, hogy az étel megnevezése a saját hangján történik. A gyerek számára ez a hang nem egyeztethető össze saját nyelvi tapasztalataival, így rákérdez arra, hogy a feltehetőleg otthonról ismerős, azaz a szülei vagy nagyszülei hangjaként megidézett *pityóka* feleltethető-e meg a füzetébe leírt szónak. A tanár rövid válasza nem ad eligazítást arról, hogy milyen viszonyban állnak egymással az interakció során megidézett figurák (egyrészt egy anonim személy, akiről csak annyit tudunk, hogy magyarul beszél, másrészt a tanár, aki hangot ad az anonim figurának, és aki részben éppen ennek a személynek az anonimitásából nyeri autoritását, és harmad- vagy negyedrészt a gyerek és a környezetében élő magyarul beszélő személyek). Azt csak zárójelben említem meg, hogy a *szalmakrumpli* használata a standardot használó figura anonimitásának „leleplezésével” jár együtt a tanórát megfigyelő magyarországi kutató számára, aki az alakot Erdélyben széles körben használatos alakként ismeri fel. Ennek azonban az óra más résztvevői számára nincsen jelentősége.

Megjegyzendő, hogy azért gondolom a *pityóka* használatát az idősebb (felnőtt) beszélők figurájához kapcsolódónak, mert más esetekben a tanárok e figurára hivatkozva idézik meg a helyi tudás egyes elemeit. Ehhez lásd a következő idézetet, amely az (1)-ben már említett tanóráról származik:

- (4) T = tanár, B = 6–7 körüli gyerek
 T *Mi ez?*
 B *Ceainicu.* [= Kanna.]
 T *Ceainicu. De hogy mondják magyarul? Hogy mondja tátád?*
 B *Pe românește. Nu o spune.* [= Románul. Nem mondja úgy.]
 T *Kancsó. Én emlékszem, B [a gyerek megszólítása], hogy mondtá bu- mámád tavaly, anul trecut* [= előző évben], *mikor itt volt nálunk, hogy „adj egy kancsó vizet, vigyem ki a gyerekeknek”.*

Itt a tanár a magyar kifejezés autentikusságát az anya hangjának megidézésével teremti meg. Ez a hang ugyan egy egyénhez kapcsolódónak tűnik, de a tanár mégis társas hangként hivatkozik rá. Ennek jele, hogy a tanár a gyerek felmenőit, azaz a közösség idősebb tagjait említi: először a saját gyereke szerint az adott szót magyarul nem használó apát („tátád”), majd egy téves kezdéssel valamelyik nagyszülő (a *bu-* szókezdet lehetséges folytatása a *bunikád* ’nagyanyád’ vagy a *bunád* ’nagyapád’) alakját említi, mielőtt rátalál az idézendő magyar nyelvű megnyilatkozásra.

beszélőjére („mámád”). A tanár által feltett „hogymondják magyarul?” kérdés szubjektuma így a helyi felnőtt beszélő, még ha ebben a példában ez éppenséggel a megszólaló gyerek anyjának a tanár által megidézett hangján szólal is meg.

E példák arra mutattak rá, hogy hangok sokfélesége van jelen a tanórán, olyan heteroglott nyelvi ideológiákhoz kapcsolódóan, amelyek a beszélés különböző módjain keresztül magukkal hozzák az általuk megjelenített figurákhoz kapcsolódó ideológiai feszültségeket is. Köztük olyanokat, mint a fenti példák nyelvi ellenmondásai: a *kanalat* magyarul *kalánnak* nevező, de egymás közt mégis románul beszélő gyerekeké vagy a helyi felnőtteké, akik között van, aki a *kancsót* nem *kancsónak* nevezi. Ezek mellett nem elhanyagolható az a szempont, hogy a tanár egy anonim hangot idéz meg akkor, amikor minden metapragmatikai megjegyzés nélkül adja meg (2)-ben a helyi *lapik*, illetőleg (3)-ban a román alak általa helyénvalónak ítélt megfelelőjét. Ezzel saját magát olyan ideológiai térben pozicionálja, amelyben az ő feladata az egyetemes magyar nyelv oktatása. De az itt felhozott néhány példa elemzése arra kívánt rámutatni, hogy a tanórán emellett az anonim hang mellett számos más hang is megjelenik, amelyek között éppúgy ott van a tanár egyéni hangja („én felírom, ahogy én tudom”), mint ahogy a helyi felnőtteké és gyerekeké is.

Ezeknek a hangoknak az egyidejű megszólaltatása olyan ideológiai feszültségeket teremt a tanteremben, amelyeket nem mindig kísér metapragmatikai reflexió. Ha ilyesmi előfordul, azt az első és a negyedik részletben a tanár kezdeményezi, egyfajta javításként, amely a tanár nyelvi ideológiáit követve igyekszik „helyreállítani” a tanóra menetét (vö. Szabó 2012). Ezeknek a nyelvi ideológiáknak megfelelően a magyaróra olyan esemény, amelynek során a diákok magyar nyelvi tartalmakat sajátítanak el, részben a helyi közösségi gyakorlatnak megfelelően, részben szélesebb körben élő (a tanár által ismert) formában. De a metapragmatikai reflexiót nemcsak a tanár kezdeményezheti; a harmadik és a negyedik részletben egy-egy diák mutat rá példát. A (3)-ban és a (4)-ben megszólaló diák kapcsolatba hozza a tárgyalt lexémát a saját nyelvi tapasztalataival (ti. hogy a helyi idősebb beszélők egymás között *pityókának* nevezik a *krumplit*, illetve hogy a gyerek apja románul nevezi meg a *kancsót*). Mindkét kommentárban közös, hogy a diák számára a magyarórának mint eseménynek olyan ideológiai értelmezése rajzolódik ki belőle, amelyben a gyerekek mindennapi nyelvi tapasztalata áll a középpontban, még ha ezek a tapasztalatok román nyelvűek is (l. a „mi ez?” kérdésre adott „ceainicu” választ). E két megjegyzésen kívül a tanár egyéb metanyelvi kommentárjait a résztvevők nem értelmezik az idézett részletekben. De elemzésem arra hívta fel a figyelmet, hogy a tanárok nyelvi ideológiái ugyanúgy áthatják azokat a társas vagy egyéni hangokat is, amelyekről nem szól metapragmatikai kommentár. Ezek a gyerekeknek vagy felnőtteknek tulajdonított hangok a tanár közreműködésével úgy szólalnak meg, hogy magyar nyelven beszélő figurákkal népesítik be a tantermet és a falut. És ennek kapcsán fontos felhívni arra a figyelmet, hogy hangok között feszülő ideológiai konfliktusok hatása nemcsak a konkrét interakciókban mutatkozhat meg, például a magyarórán többnyire román nyelvi erőforrásaikat mozgósító gyerekek stratégiáiban, hanem az oktatási program hosszú távú eredményességében is, azaz a magyar nyelv moldvai revitalizációjában.

6. Összefoglalás

Keveset tudunk arról, hogy mi történik az osztályteremben a nyelvi interakciók során, de amit tudunk, azt is leginkább a nyelvváltozatokról szóló monoglott nyelvi ideológiák szűrőjén keresztül látjuk. Márpedig a tanórán nem a standard és a nyelvjárás, hanem a tanár és a diákok a főszereplők. Közülük ki-ki olyan hangon szólal meg, amely magában hordozza saját pozícióját, tapasztalatait és intencióit, továbbá a másokkal szemben vagy másokról kialakított pozícióját, tapasztalatait és intencióit is. Ezzel együtt pedig a mindezekben rejlő ideológiai viszonyulásokat. Nem csoda, hogy a hangok feszültségei áthatják a tanórát, és akár megfogalmazódnak, akár nem, de hozzájárulnak a tanári munka sikeréhez, ezen keresztül pedig a moldvai nyelvi revitalizáció eredményességéhez. Ha nem azt a kérdést vetjük fel, hogy milyen nyelven beszéljenek az oktatási programban tanuló moldvai diákok, hanem arra fordítjuk a figyelmünket, hogy mi történik a tanórán és azon kívül a gyerekek nyelvi tevékenysége, azaz beszélése során, valamint közvetlen nyelvi környezetükben, akkor éppen ez a perspektívaváltás segíthet el a helyi folyamatok jobb megértéséhez. Ezzel nem újabb feszültségeket viszünk be a lokális folyamatokba, de a beszélés heteroglossziájából adódóan már szükségszerűen meglévők felismerésére és kezelésére lehetünk képesek. És ennél többre egy nyelvi revitalizációs program nem vállalkozhat.

Elemzésem arra mutatott rá, hogy a bahtyini heteroglosszia és hang koncepciói hasznos eszközzé válhatnak a kisebbségi nyelvi oktatáshoz kapcsolódó dilemmák újraértelmezésében. Rámutathatnak arra, hogy a tantermi interakciók elválaszthatatlanok azoktól a megelőző nyelvi tapasztalatoktól, amelyek által nyelvi formák és társas jelentések kapcsolata létrejön, és amelyek átalakítására az oktatás csak akkor tehet kísérletet, ha számol az ezekben a kapcsolatokban jelen lévő feszültségekkel. És mindez nem csupán az iskola világára igaz, de azokra az iskola tágabb környezetét behálózó komplex viszonyokra is, amelyeket a nyelvpolitika és a nyelvi revitalizáció aktorai ugyancsak befolyásolni kívánnak. Az elemzéshez itt felhasznált elméleti megközelítés jelentősége abban mutatkozik meg, hogy hozzájárul az egynyelvűségi szemléletet követve egymástól elkülönített nyelvek közötti választások dilemmáinak olyan átértelmezéséhez, amelynek a középpontjában immár nem a nyelvek vagy nyelvjárások, hanem a beszélők állnak.

SZAKIRODALOM

- Agha, Asif 2005. Voice, footing, enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1): 38–59.
- Agha, Asif 2007. *Language and social relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1976. *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1986. *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat, Budapest.
- Bakhtin, Mikhail [= Bahtyin, Mihail M.] 1981. *The Dialogic Imagination* (Ed. by Michael Holquist). University of Texas Press, Austin.
- Bailey, Benjamin 2012. Heteroglossia. In: Martin-Jones, Marilyn – Adrian Blackledge – Angela Creese (eds.): *The Routledge handbook of multilingualism*. Routledge, London, 499–507.

- Baker, Colin 2001. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. 3rd ed. Multilingual Matters, Clevedon.
- Beal, Joan C. – Paul Cooper 2015. The enregisterment of Northern English. In: Hickey, Raymond (ed.): *Researching Northern English*. Benjamins, Amsterdam, 27–50.
- Bodó Csanád 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–84.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Institutul Pentru Ştiinţele Problemei Minorităţilor Naţionale, Cluj-Napoca.
- Bodó, Csanád – Noémi Fazakas 2018. Enregistering authenticity in language revitalisation. *Journal of Sociolinguistics* 22: 570–94.
- Bratt-Paulston, Christina – Kai Heidemann 2006. Language policies and the education of linguistic minorities. In: Ricento, Thomas (ed.): *An introduction to language policy: Theory and method*. Blackwell, Oxford, 292–310.
- Cooper, Paul 2019. The enregisterment of “Barnsley” dialect: Vowel fronting and being ‘broad’ in Yorkshire dialects. *Language & Communication* 64: 68–80.
- Deumert Ana 2010. Imbodela zamakhumsha – Reflections on standardisation and destandardisation. *Multilingua* 29: 243–64.
- Dong, Jie 2010. The enregisterment of Putonghua in practice. *Language & Communication* 30: 265–75.
- Fishman, Joshua (ed.) 2001. *Can threatened languages be saved? “Reversing language shift” revisited*. Multilingual Matters, Clevedon.
- Gal, Susan. 2006/2018. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14(2): 163–81. (Magyarul: A standard nyelv ellentmondásai Európában: Gyakorlatok és nyilvánosság. In: Uő: *A nyelv politikája: Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 55–78.)
- García, Ofélia 2014. Countering the dual: Transglossia, dynamic bilingualism and translanguaging in education. In: Rubdy, Rani – Lubna Alsagoff (eds.): *The global-local interface and hybridity: Exploring language and identity*. Multilingual Matters, Bristol. 100–118.
- Heller, Monica 1999. *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Ethnography*. 2nd ed. Continuum, London.
- Heltai János Imre 2014. *Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Heltai János Imre 2016a. Az egységes nyelvi repertoár pedagógiája. *Magyar Nyelvőr* 140: 407–27.
- Heltai János Imre 2016b. „Csángós beszéd” és „tisztá magyar”. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 60: 21–36.
- Hornberger, Nancy H. – Kendall A. King 1996. Language revitalization in the Andes: Can the schools reverse language shift? *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 17: 427–41.
- Johnstone, Barbara – Jennifer Andrus – Andrew Danielson. 2006. Mobility, indexicality, and the enregisterment of “Pittsburghese.” *Journal of English Linguistics* 34: 77–104.
- Keane, Webb 2000. Voice. *Journal of Linguistic Anthropology* 9(1–2): 271–73.
- Kontra Miklós 2006. Nyelvi emberi jogi polémiák. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 9–29.
- Laihonen, Petteri 2018. A Moldvai Csángómagyar Oktatási Program kutatása és támogatása vizuális módszerekkel. In: Tódor Erika-Mária – Tankó Enikő – Dégi Zsuzsanna (szerk.): *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség, I. kötet. Nyelvhasználat, nyelvi tájkép és gazdasági élet*. Sapientia EMTE Csíkszeredai Karának Humántudományok Tanszéke, Sepsiszentgyörgy, 15–27.
- Lajos Veronika 2012. Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? *Erdélyi Múzeum* 74(4): 176–93.
- Lajos, Veronika 2015. Teaching and participant observation: Interconnections of culture and language in an Eastern-European local society. In: Kovács Magdolna – Petteri Laihonen – Hanna Snellman (eds.): *Culture, language and globalization among the Moldavian Csángós today*. University of Helsinki, Department of Finnish, Finno-Ugrian and Scandinavian Studies, Helsinki, 85–110.

- Lane, Pia – James Costa – Haley De Korne (eds.) 2018. *Standardizing minority languages: Competing ideologies of authority and authenticity in the global periphery*. Routledge, London.
- Makoni, Siffree B. – Alastair Pennycook 2007. Disinventing and reconstituting languages. In: Makoni, Siffree B. – Alastair Pennycook (eds.): *Disinventing and reconstituting languages*. Multilingual Matters, Clevedon, 1–31.
- May, Stephen 2006. Language policy and minority rights. In: Ricento, Thomas (ed.): *An introduction to language policy: Theory and method*. Blackwell, Oxford, 255–72.
- May, Stephen 2017. What the research tell us? In: García, Ofelia – Lin, Angel – May, Stephen (eds.): *Bilingual and Multilingual Education*. 3rd ed. Springer, New York, 81–100.
- Peti Lehel 2015. Etnicitás, nyelvhasználat és migráció egy moldvai csángó településen. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu: Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kri-za János Néprajzi Társaság, Cluj-Napoca – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 971–92.
- Sallabank, Julia 2013. *Endangered languages: Attitudes, identities and policies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2012. Linguistic human rights. In: Solan, Larry – Tiersma, Peter (eds.): *Oxford handbook on language and law*. Oxford University Press, Oxford, 235–47.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma, Pozsony.
- Tánczos Vilmos 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Wortham, Stanton (2001) Ventriloquating Shakespeare: Ethical positioning in classroom literature discussions. *Working Papers in Educational Linguistics* 17(1–2): 47–64.

Bodó Csanád

habilitált egyetemi docens
ELTE BTK

SUMMARY

Bodó, Csanád

In whose voice?

Sociolinguistic dilemmas of minority education

Educational language choice is an issue of minority education that has been repeatedly identified and discussed, and the Moldavian Csángó Hungarian Educational Programme is no exception. Its actors have been confronted by the enduring dilemma of choosing between “Standard” Hungarian and the “Csángó” dialect. As usual, however, the ideology behind the language choice and the practice of it are divergent. Based on an ethnographic study of teaching Hungarian in Moldavia, this paper proposes the reinterpretation of the debate on the ideal choice between languages (majority or minority ones, standards or dialects) in such a way that its starting point is what linguistic-discursive resources are actually used by the participants of classroom interactions. The analysis revolves around the Bakhtinian concept of heteroglossia, particularly that of “voices”, that also bears on the ideological tensions within classroom interactions between teachers and students. Drawing on the concept of heteroglossia, it is shown that the linguistic ideologies of minority education can be better understood by the multiplicity of voices than by the choice between languages.

Keywords: language education, minority language, Hungarian in Moldavia, heteroglossia, voice, classroom interaction, monoglot language ideologies

A beszélői szándékok és a szintaktikai szerkezetek viszonya a függő beszédben

A *hogy*-os mondatok kérdéséhez pragmatikai aspektusból

1. A függő beszéd a nyelvészeti leírásokban

Írásom az idézés hagyományosan elkülönített kétféle (*oratio recta* és *oratio obliqua*) megjelenésmódja közül az utóbbival, a magyar nyelvészetben függő beszédnek nevezett változattal foglalkozik pragmatikai aspektusból. E két fő idézéstípuson kívül ma már ismerjük a szabad függő beszéd fogalmát (Murvai 1980; Kocsány 1996; Tátrai 2011: 153–70; Kiefer 2016), sőt Balázs Géza (2013) Caccionéhoz hasonlóan (Caccione 2006) elkülöníti a szabad egyenes idézetet is. A típusbővülések ellenére az idézés alapkategóriáinak továbbra is az egyenes és függő beszéd tekinthető. A szakirodalom figyelme is rájuk irányul, ezért feldolgozottságuk elég nagyfokúnak mondható: szinte minden nyelvleírásnak, a legjelentősebb irányzatoknak felkeltették az érdeklődését (a filozófiát vagy a stilisztikai kutatásokat nem említve). Csak az utóbbi évtizedek munkáiból kiemelve néhányat: az idézetek nyelvi alakulását végigkövették történeti aspektusból (Dömötör 2002; Haader 2005; Gallasy 2005); tárgya a szövegnyelvészetnek (Murvai 1980; Kocsány 1996; Tátrai 2002); hasznos adalékokkal szolgál az idézéssel kapcsolatban a funkcionális nyelvészet, így Hadrovics Lászlónak a témámhoz közvetlenül köthető mondattana (Hadrovics 1969), Nyomárkay Istvánnak egy igetípus szintaktikai viselkedését taglaló dolgozata (Nyomárkay 1973) vagy Molnár Ilona ugyancsak funkcionálisnak mondható elemzése (Molnár 1977, 1985); a generatív nyelvészet pedig a szintaktikai felépítésük leírásával járult hozzá a leírásukhoz (Kenesei 1992; É. Kiss 2003). Nem szabad megfeledkezni a leíró grammatikákról sem, hiszen a függő beszéd természetéből adódóan nemcsak a formai jegyeikről, de használatukról is sok fontos állítást fogalmaztak meg (Rácz 1971; Haader 2000). De születtek kognitív szempontú dolgozatok is: Csontos–Tátrai 2008; Csontos 2012, 2016; Kugler 2017. A különféle megközelítések összefoglalását Molnár Katalin szakdolgozatában olvashatjuk (Molnár 2018).

2. A választott megközelítésmódról: a függő beszéd a pragmatikai vizsgálatokban

Abban egyetért a szakirodalom, hogy az idézés kutatásához új szempontokat és ezzel együtt új kutatási kérdéseket a főként a nyolcvanas-kilencvenes évektől

megjelenő pragmatikai ihletésű írások hoztak (a külföldi, kevésbé idézett munkák közül néhány: Larson–Segal 1995; Cappelen–Lepore 1997a, 1997b; Recanati 2000; Caccione 2006; Holt 1996, 2009; Włodarczyk 2006; Capone 2010; Wieland 2010). A teljesség kedvéért hozzá kell tennem, hogy a pragmatika érdeklődését akár jóval korábbra is datálhatjuk, hiszen Austin igencsak kiemelt szerepet szánt az idézési tevékenységnek, a VII. és a VIII. előadásokban is foglalkozik vele (Austin 1990: 93–112), elkülönítve az egyenes idézetet mint fatikus aktust az összetettebb rétikustól, a függő idézéstől, amikor is „az értelem és a jelentés (a megnevezés és a valamire vonatkoztatás) önmagukban alárendelt aktusok, melyeket a rétikus aktus végrehajtása közben végzünk” (Austin 1990: 104). Az utóbbi gondolatával a beszélői munka, a pragmatikai átalakítások későbbiekben fontossá váló tényére utal.

Ha össze kellene foglalnom az eddigi pragmatikai ihletésű dolgozatok főbb állításait, az alábbiakat emelném ki. Az idézés mibenlétét tekintve metareprezentáció (metarepresentation), a kognitív terminológia szerint újrakonstruálás (Csontos 2016). A metareprezentáció a nyelvfilozófiában, pszichológiában, művészetpszichológiában az agynak azon magasabb fokú képessége, amely lehetővé teszi, hogy egy valóságprezentációt újrareprezentáljon. Az idézések értelmezéséhez Recanati alkalmazza (2000), a témáról lásd még: Wilson 2000. Alapállítása szerint azok az entitások, amelyeket lehet mentálisan vagy nyelviileg reprezentálni, lényegében maguk is reprezentációk, ebből következően a metareprezentációnak kettős szerkezete van. Magyarra fordított mondatával – *A szerzők azt hiszik, hogy az emberek olvasnak könyveket* – illusztrálva ezt a struktúrát: a mondat tartalmaz egyfelől egy tárgyreprezentációt, jelen esetben az olvasó embereket, másfelől egy „meta”-részt, a szerzők hiteit. Szokásos idéző és idézett részként emlegetni őket, ezért ezekkel a terminusokkal én is élek. Recanati különböző tulajdonságokat rendel a metareprezentációhoz, amelyekből a most kiemelendő az, hogy (talán az angolból kiindulva) nem feltételez túl szoros kapcsolatot a kétféle reprezentációt magába foglaló mondatok között, de egy metareprezentációs mondatoperátort mindenképpen, ami az angolban a *that*.

Az idézést a pragmatika – kontextusközpontúságából fakadóan – nem izolált kijelentésként értelmezi, hanem határozott szociális faktorokkal rendelkező helyzetekben végbemenő cselekedetnek, amelynek végrehajtói ilyen-olyan célt követő, különféle kognitív műveleteket végző megnyilatkozók, de figyelmet fordít a közlési és az eredeti szituációk egyéb, helyi, időbeli stb. jegyeire is. A beszélő az idézett tartalmat vagy a saját, vagy egy másik nézőpontból tárja a hallgatója elé, mindeközben új jelentést hoz létre, kifejezi, hogy mit jelent szerinte, amit mondtak, miért mondták: értékkel, dicsér, elmarasztal, ironizál, humorizál, kiemel tényeket, másokat töröl, a tartalomba beleszövi a megidézett és jelenlegi helyzet viszonyát stb., így jön létre az idézés „kettős hang”-ja. Bakhtin hasonló tartalmú szavaival: „in real life people talk most about what others talk about – they transmit, recall, weigh and pass judgement on other people’s words, opinions, assertions, information; people are upset by others’ words, or agree with them, contest them, refer to them and so forth” (Bakhtin, 1981: 338; idézi Holt 2009: 191). Annak a ténynek a hangsúlyozásával, hogy az idézett tartalom általában

nem egyezik meg az eredeti közlésekkel – már csak az emberi memória végesége miatt sem –, a pragmatika számos kutató kérdést vet fel. Nem véletlenül szorgalmazza Hegedűs Rita is a pragmatikai nézőpont alkalmazását a függő beszéd leírásában (Hegedűs 2012: 16). Az idézésnek főként a narratív (a történetmondásban játszott, a történetet előrevivő) funkcióira összpontosító munkák a nézőpont szerveződésének mikéntjére, a referenciális központ fogalmára építenek (Csontos–Tátrai 2008), és a fő pragmatikai műveleteknek az adaptációt, a kontextualizációt, valamint a perspektivizációt tekintik (Tátrai 2011: 154–8). Az adaptáció felelős azért, hogy az előző diskurzus mely eleme kerül előtérbe, a kontextualizációval új kontextus jön létre, amelybe belekerülnek a régi elemei, a perspektivizáció pedig a nézőpont megválasztásával egyenlő. A bennünket most érdeklő közvetett idézésre például az ego-hic-nunc nézőpont jellemző, amikor is a tájékozódás központját a beszélő személye, helye, ideje adja (a témáról még: Csontos–Tátrai 2008: 67–73).

Az eredeti közléseken véghez vitt pragmatikai változtatások kapcsán feltehetjük azt a kérdést is, mit módosít a beszélő az idézés során: a propozicionális tartalmat vagy az illokúciós erőt, azaz a forrásszemély szándékát? Meggyőződésem, hogy mindkettőt. Néhány lehetőség a propozíció átalakítására Cappelen–Lepore (1997b: 282) alapján: kapcsolódó közléselem elhagyása (conjunction elimination): A: *Odamentem a pulthoz, és vettem egy szódát.* – B: *A azt mondta, hogy odament a pulthoz.* Módosítók elhagyása: (modifier eliminations): A: *Volt néhány finom szendvicsem vacsorára.* B: *A azt mondta, volt szendvicse vacsorára.* Módosítók bevezetése: modifier introduction: A: *Találkoztam egy lánnyal a bulin.* – B: *A azt mondta, találkozott egy csodás lánnyal a bulin.* Előfordul, hogy az idéző a következtetését foglalja az idézett tartalomba, így jött létre az alábbi, úgynevezett következtető indirekt idézés (inferential indirect report): A: *Nem buktattam meg egyetlen diákot sem.* – B: *A azt mondta, Mari is átment a vizsgán.* Előfordul, hogy az idéző tulajdonképpen az eredeti megnyilatkozás implikaturáját (szándékolt jelentését) adja vissza: A: *Kibirhatatlan fülledtség van.* – B: *A azt mondta, ki szeretné nyitni az ablakot.* Persze megteheti, hogy az illokúciós erőt alakítja át, jelen esetben például csökkenti: A: *Megkövetelem, hogy tartsák be az utasításaimat.* B: *A kéri, hogy tartsuk be az utasításait.*

A magyar pragmatikai megközelítésű írások közül a dolgozatomhoz legközelebb Kiefer Ferenc tanulmánya áll (2013), amely a direkt és az indirekt idézések strukturális sajátosságainak, valamint szemantikai, pragmatikai következményeiknek a leírására vállalkozik, feltárja azokat a módokat, ahogy az idézett beszédeselemény függhet a beszélői szándékoktól. Ő a két tagmondat sorrendjét előtérbe állítva keresi a feltett kérdéseire a választ, én pedig azokat az eseteket vontam a vizsgálatom körébe, amelyekben az idéző tagmondat megelőlegezi az idézetet, tehát következtetéseink nem keresztezik egymást, legfeljebb kiegészítik.

3. Problémafelvetés, vizsgálati módszer

Pragmatikai nézőpontomból adódóan az idézést interakciókban végbemenő, állító beszédcselekedetnek tekintem, amelynek során a beszélő nagyrészt a múltban elhangzott közléseket szerkeszt a jelen diskurzusába a szándékának, az érzelmi attitűdjének megfelelően, a hallgatókkal megosztható közös tudástól, befolyásolásuktól függően. Az idézés olvasatomban két részből áll. Az elsőben a beszélő vagy azt fejezi ki, hogy metareprezentációt fog végrehajtani, vagyis egy elhangzott megnyilatkozást fog a hallgatója elé tárni (*y azt mondtá*), esetleg a forráshelyzet valamely tényezőjét állítja a figyelem középpontjába (*régen mondtad; nem mondtad*), a másodikban pedig maga a reprezentáció, az idézett tartalom jelenik meg: *esik az eső*. A magyarban a kétféle megnyilatkozási egység összekötése az angolnál grammatikalizáltabb módon történik, mégpedig az *az* mutató névmás tárgyasetben (vagy az ige vonzatától függően más esetekben) lévő formájával és a *hogy* kötőszóval. Belső morfológiai kapcsoló elemnek tekintem a testes, valamint törölt utalószó által determinált tárgyas igealakot (1–2. mondatok).

- (1) János **azt mondtá, hogy** nem ér rá.
- (2) Mondom, **hogy** nem érek rá.

Ez a kétszintű, morfológiai-szintaktikai szerkesztettség azonban nem mondható általánosnak és kötelező érvényűnek. Ha végigtekintünk az alábbi mondatcsoportokon (3a–4f), a következők tűnnek a szemünkbe: az utalószó és a kötőszó legalább négyféle változatban jelenik meg bennük (l. 1. táblázat); az a konstrukció, amelyik az egyik csoportban értelmezhető megnyilatkozást eredményezett, a másikban kétségeset vagy agrammatikusat. (A mondatcsoportok a 4. és 5. fejezetekben tárgyalt kétféle szemantikai család ígét illusztrálja, a félkövérrel szedett elemek a kiemelt beszélői szándékot jelzik.)

- (3a) **Azt** mondtá János, **hogy** esik az eső.
- (3b) **Azt** mondtá János, esik az eső.
- (3c) **János** mondtá azt, **hogy** esik az eső.
- (3d) **Mondta** János, **hogy** esik az eső.
- (3e) *Mondta János, esik az eső.
- (4a) **Azt** hiszem, **hogy** nem hazudsz.
- (4b) **Azt** hiszem, nem hazudsz.
- (4c) **Hiszem**, **hogy** nem hazudsz.
- (4d) *Hiszem, nem hazudsz.
- (4e) *János hiszi, **hogy** hazudok.
- (4f) **Remélem**, eljön a barátom.

A miértekre adandó válaszok megtalálásához abból az alapvetésből indultam ki, hogy a beszélő a beszédcéljainak, a kifejezendő tartalomnak a függvényében választ a rendelkezésére álló négyféle szerkezet közül, következésképpen az egyes szintaktikai mintázatok és a beszélői szándékok, célok között összefüggés van.

Hasonlóképpen vélekedik Kugler Nóra is (2017: 824). Az általam kulcsfogalomnak tartott beszélői figyelemirányítás kétféleképpen valósulhat meg a közvetett idézés során: a megnyilatkozó az idéző egységben (hagyományosan a főmondatban) az idézendő tartalom eljövételére hívja fel a hallgató figyelmét, vagyis osztenzív magatartást tanúsít, és ehhez eszközként az utalószót használja. Az utalószó tehát pragmatikai szempontból nem „üres” elem, hanem az idézési cselekedet funkciójával, más szóval jelentéssel bíró összetevője, egyszerre figyelemirányító és az idézett tartalmat azonosító morféma (1. 5. mondat: *azt = ne késsünk*). Ezt támasztja alá, hogy ha megfordítanánk a tagmondatok (vagyis a funkciók) sorrendjét, a megelőlegező magatartás hiánya az utalószó törlésével járna együtt. Az 5. mondatnál maradván: *Ne késsünk, üzente az idegenvezető*. Ez a gondolat az eltérő megközelítésekben mindig másként, de hasonló tartalommal jelenik meg. A figyelemirányítás második módja, ha magát az idézési cselekedetet állítja a középpontba a megnyilatkozó, ilyenkor az idézett tartalom kiegészítő, variabilis tagja a teljes szerkezetnek (6. mondat). Természetesen az eredeti kontextus egyéb faktora is hangsúlyozható mindkét esetben, de mivel ez a fókuszképzés általános szabályai szerint történik, nem tartozik szorosan a tárgyamhoz. Elemzésemben az idézés „meta”-részére összpontosítottam, és tudatosan törekedtem arra, hogy a *mond, kérdez, felel* szoros értelemben vett közlésigék körét a lehető legnagyobb mértékben kiszélesítsem. Nem térek ki viszont azokra (*újságot, hozzátesz* stb.), amelyek leginkább akkor vannak jelen, ha az idéző rész követi az idézett tartalmat, és azokra sem, amelyek egyenes idézést kívánnak (7–8. mondatok). Pontos feltérképezésük a jövő feladata lenne.

- (5) Az idegen vezető **azt** üzente, **ne késsünk**.
- (6) **Elmondtam**, hogy mi történt/hogy mit akarok.
- (7) *János azt újságot, hogy sikerült a vizsgája.
- (8) Sikerült a vizsgám, újságot János.

Az anyaggyűjtést a következőképpen végeztem: Hadrovics László (1969) és Molnár Ilona (1977) tágabb értelmezésű közlésige-felosztásait a szinonimaszótárak segítségével kiegészítettem, majd két fő szemantikai osztályba soroltam őket: közlésigék, mentális, lelki cselekvések, érzések, tapasztalások igéi. Az elemzésben előbb azt néztem meg, hogy az egyes csoportok tagjai a kétféle figyelemirányítási művelet közül melyikben vesznek inkább részt, és ezekben a pragmatikai funkciókban a négy lehetséges szintaktikai konstrukcióból (1. 1. táblázat) melyekben jelennek meg. Ehhez az internetről szereztem anyagot úgy, hogy a szóban forgó igék egyes szám 1. és 3. személyű formáit beleszerkesztettem a négy konstrukcióba, majd az előfordulásuk hozzávetőleges gyakorisága alapján következtetéseket vontam le. Például: az *azt remélem, hogy* – *remélem azt, hogy* – *remélem azt, Ø* – *remélem, hogy* – *remélem, Ø* alakzatok közül a harmadikra nem találtam adatot, az utóbbi kettő jóval gyakoribb volt, mint az első kettő; az *y azt mondta, hogy* messze felülmúlta az *x mondta, hogy* szerkezetet. A *kijelentette, hogy* utalószó nélküli forma szinte kivétel nélküli volt, az *azt kijelentette, hogy* ellenben nem fordult elő. A példamondataimat az interneten találtakat imitálva hoztam létre (kerülendő

az aktuálpolitikai tartalmakat vagy a személyeskedő hangnemet). A fő használati tendenciák rögzítése mint cél megfelelőnek tűnt a választott nézőpontomhoz, hiszen a pragmatika (a beszélői szándékok meghatározásának a bizonytalanságból adódóan) nem törekszik szabályalkotásra.

1. táblázat. A *hogy*-os mondatok lehetséges szintaktikai konstrukciói

Típus	Idéző megnyilatkozás	Idézett tartalom
a)	azt + V	, hogy
b)	azt + V	, Ø
c)	Ø + V (azt)	, hogy
d)	Ø + V	, Ø

Utólag ez a metódus két okból is célravezetőnek bizonyult: egyfelől, mert egyértelművé vált, hogy az idéző ige megválasztása szerves részét képezi a beszélői akaratnak: alkalmas a hallgató befolyásolására, értékítéletet, érzelmi viszonyulást tükrözhet, információkkal szolgálhat az elhangzás körülményeire stb. Alátámasztásul: a 9. mondat igéje semleges viszonyulást jelez Anna ismétlődő kérésére, a beszédmódra utaló változat (10. mondat) azonban már a megszólalás kellemetlen voltát is sejteti, ellenszenvet kelt Annával szemben. Ennél is fontosabb hozadéka volt a vizsgálatomnak annak a ténynek az egyértelművé válása, hogy a beszélőnek még a szemantikai csoportok látszólag szinonim tagjai között is válogatnia kell a figyelemirányítási szándékától függően. Nézzük mindezt a gyakorlatban.

- (9) Anna mondogatta, hogy ne siessenek anyyira.
 (10) Anna nyivákolt, hogy ne siessenek anyyira.

4. Idézés közlési aktust kifejező igékkel – igitípusok

Tekintsük a címben megjelölt igéket az idézési aktus legtipikusabb résztvevőinek. A mintám alapján az állapítható meg róluk, hogy a figyelemirányításban betöltött szerepük alapján két típust alkotnak: vannak, amelyek az említett kétféle figyelemirányítási funkcióra egyaránt alkalmasak, és vannak olyanok, amelyek egyfelé (önmagukra) irányítják a figyelmet. Az előzőek funkcióit a 4.1.1. és a 4.1.2. alpontokban tárgyalom, az utóbbiakét a 4.2. részben. A 4.1.2. és a 4.2. pontok igéinek szintaktikai szerkezete azonos, de egyedi jegyeik miatt célszerűnek tűnt elkülöníteni őket. A 4.3. pontban a szintaktikai összekötő elemek törléséről szövegek.

4.1.1. Kettős figyelemirányítású igék: a közlési tartalom megelőlegezése:

- a) azt + *V*, *hogy*;
 b) azt + *V*, $\emptyset$ konstrukciók

A típust az alábbi igék testesítik meg: *állít, beszél, esemesez, fejteget, felel, felhoz, ír, hangoztat, hangsúlyoz, hazudik, híresztel, hozzátesz, jelez, kérdez, kiált, kiabál, kiegészít, közöl, mesél, mond, nyilatkozik, rikoltoz, pletykál, suttog, tudat, üzen, válaszol*. Nem tárgyi vonzatúak: *vmiről beszél, vmire céloz, vmi iránt érdeklődik, vmiről informál, vmiről mesél, vmire utal*. (A vonzatokat az igéhez viszonyított helyük szerint mutatom be most is és a továbbiakban is.) A félkövérrel kiemelt formák eredményigék, amelyeknél bekövetkezik az igekötő inverziója (11. mondat). (Az eredményigék az eseményszerűség végpontját jelölő, elkészítő szakasz nélküli, túlnyomó többségében igekötős igék.)

- (11) János **azt** hozta **fel** mentségül, **hogy** nem szándékosan tette.

Még egyszer: az utalószós és kötőszós a) konstrukcióban a nagyrészt tárgyasetben álló utalószóval a beszélő azt előlegezi meg, hogy az idézés tartalma megjelenik és kifejtődik a második beszédegységben, így az utalószó és a második megnyilatkozási egység között lényegében azonosító viszony van. Fontos kiemelni az utalószó ige előtti pozícióját is, ha ugyanis az ige után foglal helyet, figyelemközpontba (fókuszhelyzetbe) állítja az ige előtti információt (12–13. mondatok).

- (12) A tanár **azt** üzenté, **hogy** 9-kor kezdődik a vizsga.
 (13) A **tanár** üzenté **azt**, hogy 9-kor kezdődik a vizsga.

A *hogy* nélküli b) konstrukció létrejöttének okát valószínűleg az első közlésegség ilyen fokú morfológiai-szintaktikai kidolgozottságában (az utalószó megléte, az ige tárgyas alakja), illetve az idézett tartalom szintaktikai teljességében, autonóm voltában kell keresnünk. Az a) és a b) szerkezet megítélésem szerint egymással felcserélhető (14–15. mondatok).

- (14) A tanár **azt** üzenté, **hogy** 9-kor kezdődik a vizsga.
 (15) $\approx$ A tanár **azt** üzenté, 9-kor kezdődik a vizsga.

4.1.2. A figyelemnek a közlési cselekedetre, annak hiányára vagy a közlés egyéb körülményeire irányítása:
 c) $\emptyset$ + *V*, *hogy* konstrukció

Az utalószó ige előtti hiányára, vagyis a c) szintaktikai szerkezet megjelenésére többféle magyarázat lehet: mindenekelőtt a tartalommegelelegezés törlése, a figyelemnek az idézésre vagy annak körülményeire való ráirányítása. A beszélő tehát hangsúlyozhatja az idézői cselekvés tényét (16. mondat), de balra is eltolhatja a hallgatói figyelmet (klasszikus megfogalmazásban az ige előtti informáci-

ós egységet teszi fókuszpozícióba (17. mondat). Az utalószó a kötelező vonzatú lexémáknál nem maradhat el (18. mondat), de ige utáni pozícióba kerül. Más igéknél ebben a helyzetben inkább a hangsúlytalan azonosító szerepét tölti be (17. mondat).

- (16) A főnök **hangsúlyozta / nem hangsúlyozta, hogy** pártatlan szeretne maradni.
- (17) **A tanár** üzenté (azt), **hogy** 9-kor kezdődik a vizsga (, nem más).
- (18) Az elhangzottakat **kiegészítem** azzal, hogy a változás elengedhetetlen.

4.2. Egyféle figyelemirányítást kívánó igék:

c) Ø + V, **hogy** – Ø + V *azt, hogy* konstrukció

Noha szintaktikai megjelenésükben nincs eltérés az előbbi alcsoporttól, mindenképpen ki kell térnünk a nagyrészt közléscselekedeteket hangsúlyozó alakokra: *cáfol, deklarál, említ, jelent, mondván, rögzít, telefonál, tanúsít, vázol* stb. (Nem kétséges, hogy ez a lista is tovább bővíthető.) Természetesen velük is lehet a szituáció más információs elemeit hangsúlyozni, de ez csak intonációs következménnyel jár, nem szerkezetbeli módosulással (19–20. mondatok). A többféle figyelemirányítást megengedő csoportosulástól való elválasztásukhoz tesztként az a) konstrukciót használtam, azzal ugyanis semleges állítást nem tudnak létrehozni, legfeljebb szembeállító, részelő jelentést (21. mondat).

- (19) A minisztérium **cáfolta**, hogy szerződést kötött a céggel.
- (20) A minisztérium **csak tegnap** cáfolta, hogy szerződést kötött a céggel.
- (21) ***Azt** a minisztérium cáfolta, **hogy** szerződést kötött a céggel (, de azt nem, hogy tárgyaltak).

Általában a c) konstrukció tagjai a beszélő cselekedetének a megtestesítői, a performatívumok is (22. mondat). A performatívumok olyan jelen idejű, egyes szám 1. személyű beszédcselekedetet kifejező igék, amelyeknek a kimondásával meg is történik a közlési cselekedet. Speciális használati jellemzőikről még lesz szó. A c) szerkezetbe épülnek bele különben a nem verbális közlésmódokra utaló igék: *int, bólint, jelez, mutat, mutogat, biccent, sír, fejt rázza* (Molnár 1974b: 400).

- (22) **Állítom**, hogy soha nem láttam ilyet.

Az aspektus terén végzett kutatásaim tették lehetővé annak az összefüggésnek a kimutatását, hogy az eredmény- vagy teljesítményigék ugyancsak dominánsan a c), esetleg a b) hátravetett utalószavas szerkezetet preferálják. A végpontjelölő eredményigékről már volt szó, a teljesítmények időbeli kiterjedéssel rendelkező, de ugyancsak a végpont elérését visszaadó igekötős igék, következésképpen valószínűsíthető, hogy ez a szemantikai összetevő mindkét igitípusban a figyelem középpontjába kerülhet (23–24. mondat). Teljesítmény- és eredményigék: *beszá-*

mol vmiről, elárul, elhíresztel, elmesél, elmond, elmagyaráz, előrebocsát, felír, hozzátesz, kifejt, kijelent, kimond, leír; megcáfol, megjegyez, megemlít, megír, megjósol, megkérdez, megmond, megtárgyal, elújságol. Mint ahogy a 25. példából kitűnik, az ígét megelőző utalószóval részelő értelmezést kaphatnak, és az igeikötő inverziója nem történik meg.

- (23) János **kijelentette**, hogy nem dolgozik mások helyett. (eredményhelyzet)
- (24) **Megtárgyaltuk**, hogyan tovább. (teljesítményhelyzet)
- (25) Anna **azt** megüzente, hogy hol találkozunk (, de azt nem, mikor).

A közlési esemény középpontba állítása tipikus, de nem kivétel nélküli sajátosága az eredmény- és teljesítményigéknek. Az idézett tartalomra utaló a) konstrukcióban való megjelenésük néhány esete: ha az utalószó a kizáró értelmű *csak* társaságában van jelen (26. mondat); a hallgatóra történő ráhatás tartalmának a hangsúlyozásakor (27. mondat). Kiemelendő a *leszögez, előrebocsát, megmond* viselkedése, mivel az utalószó a megszokottól eltérően tartalommegelőlegező szerepben sem választja szét az igeikötőt és az ígét (28–29. mondat).

- (26) **Csak azt** jegyzem meg, hogy nem volt kielégítő a magyarázat.
- (27) **Azt** mondd el, **hogyan keveredtél ki a helyzetből!**
- (28) **Azt leszögezem**, hogy túlórázni nem fogok.
- (29) **Azt megmondom**, hogy nem leszek a szolgád.

4.3. Közlésigék d) konstrukcióban

A mindkét szintaktikai összekötő törlése a közlésigéket tartalmazó szemantikai családban kizárólag a performatívumi használatukban várható, vagyis az *állítom, hangsúlyozom, hangoztatom, hozzáteszem, kérdezem, kiáltom, közlöm, tudatom, üzenem* alakoknál. A 30. mondat performatívumot tartalmaz, a 31. nem, így az utóbbiban a d) szerkezet agrammatikus semleges mondatban, a 32. megítélésében bizonytalanok voltak az általam megkérdezettek, ami azt sejteti, hogy a gyakoriság, a begyakorlottság befolyásolhatja a szerkezet megjelenését. Ha az idézett tartalom kérdés, biztosan törlődhetnek a szintaktikai összekötő elemek performatívumi és nem performatívumi funkcióban egyaránt (33–35. mondat).

- (30) Üzenem, mindenki legyen pontos.
- (31) *A tanár üzenté, 9-kor kezdődik a vizsga.
- (32) ? Közlöm, máskor nem megyek veled.
- (33) Kérdezem, **ki** tette ezt.
- (34) János megkérdezte tőlem, **van-e** kedvem kirándulni.
- (35) Leírta, **hogyan** történt a dolog.

5. Idézés a mentális, lelki tevékenységeket, érzéseket, tapasztalásokat jelölő igékkel

Azt nem kell hosszasan bizonygatni, hogy a mentális tevékenységeink, érzelmeink, tapasztalásaink ugyancsak reprezentálható valóságtartalmak, amelyeknek lehet metareprezentációja, így a címben említett jelentéskörbe tartozó igéket a *hogy*-os mondatokkal foglalkozó írások legtöbbje számba veszi: Hadrovicsnál négy alcsoport, az érzékelés, észlelés, tudomásszerzés; a tudás, érzés; a megfontolás, szándék, elhatározás igéi és kifejezései, illetve egy vegyes összetételű csoport tagjai tartoznak ide (Hadrovics 1969: 195); Molnár Ilonánál a vegyes, beszélést, intellektuális tevékenységet vagy érzést jelentő tömörülést alkotják (1974b: 403), Haadernál pedig az értelmi működésre utaló, érzékeléssel, észleléssel vagy akaratral és érzelemmel kapcsolatos igék vannak ebben a kategóriában (Haader 2005: 508–9). A most megválaszolendő kérdés az, hogy ezek hasonló használati jegyeket mutatnak-e, mint a klasszikus közlésigék. A beszédaktus-taxonómiákban a legkülönbébb illokúciós erőt képviselő osztályokba sorolják őket. Változatoságukban egy tulajdonságuk biztos: mivel mentális folyamatokhoz, érzetekhez, tapasztalásokhoz köthetők, használatuk a közléseknél nagyobb fokú pragmatikai tudatosságot, szubjektivitást feltételez a megnyilatkozó részéről, hiszen – mint ahogy szokás mondani – nem láthatunk a másik fejébe. A mondását például B interpretálhatja reményként, hitként, egyszerű gondolatként (34–35. mondatok).

(34) A: Talán sikerül a vizsgám.

(35) B: A reméli / azt hiszi / azt gondolja, hogy sikerül a vizsgája.

5.1.1. *Kettős figyelemirányítású igék: a direktívumok, egyéb tudati tevékenységek, érzések, tapasztalások tartalmának megelőlegezése:*

a) *azt* + *V*, *hogy*;

b) *azt* + *V*, $\emptyset$ konstrukciók

A mentális tevékenységeket két altípusra osztottam, az akaratnyilvánító direktívumokra, valamint az egyéb tudati történéseket kifejező formákra. Mindkét alcsoportosulás tagjairól kijelenthető, hogy túlnyomó többségük az idézendő tartalom megelőlegezésére éppúgy használatos, mint az idézési cselekedet vagy a forrás-szituáció körülményeinek a kiemelésére.

A Searle megnevezése szerinti direktívumi beszédaktusigék az akaratátvitel eszközei: a beszélő azt akarja elérni velük, hogy a hallgatója megtegye az általa kívántakat. Ilyen illokúciós erővel bírnak, és mindkét figyelemirányításra használhatók: *ajánl*, *akar*, *vmire biztat*, *elrendel*, *felszólít*, *indítványoz*, *javasol*, *vmire készlet*, *kezdeményez*, *vmire ösztönöz*, *kér*, *követel*, *vmire kötelez*, *óhajt*, *vmire rávesz*, *tanácsol*, *vmire utasít*. A 36–37. mondatok a kétféle figyelemirányítást illusztrálják. A 38., kötőszó nélküli változatról azért kell szólni, mert a kötőszó hiánya az egyik, a konjunktívuszos mellékmondattól elválasztó jegyük (39. mondat), és bőven vannak idéző funkcióval rendelkező, konjunktívuszt köve-

telő lexémák: *megenged, megkövetel, tilt, megtilt, ellenez, lebeszél* stb. (a témáról bővebben Szili 2011, 2012).

- (36) János **azt** kéri, hogy időben értesítsd az érkezésedről.
- (37) János **kéri**, hogy időben értesíts az érkezésedről.
- (38) **Kérlek**, időben értesíts az érkezésedről.
- (39) Megtiltom, hogy elmondd másoknak.

Az egyéb tudati tevékenységet kifejező igék az idézett tartalmat megelőlegező szerepben ugyancsak az a) és a b) szerkezetben vannak jelen. Ezek: *vmiről dönt, vmin agyal, bizonygat, biztosít, elmélkedik, emlékszik, ért, feltételez, felfog, gondol, vmin gondolkozik, gyanít, vmiről határoz, helyesel, hisz, igazol, ígér, képzél, kételkedik, kétli, méltányol, morfondírozik, vmin tanakodik, vmin tűnődik, vmin töpreng, tud / nem tud, vall*.

Az érzések fogalomkörbe tartozó igecsoportot elsődlegesen a következő igék alkotják: *vmi miatt aggódik, vmin ámuldozik, vmi miatt bosszankodik, vmin csodálkozik, vmivel dicsekszik, gratulál vmihez, vmire gyanakszik, vmivel henceg, vmivel vmitől fél, vmivel fenyegetőzik, fogadkozik, vmivel kérkedik, vmi miatt morgolódik, vmi miatt mérgeződik, megdöbben vmin, megesküszik vmire, vmi miatt zúgolódik, örül vminek, örvendezik, vmi miatt méltatlankodik, vmi miatt morgolódik, vmiben reménykedik, vmi miatt röstelkedik, vmitől tart*.

A kettős figyelemirányítást képviselő csoportba csak némi fenntartással lehet elhelyezni őket, mert beépülhetnek ugyan a tartalomkifejtést megelőlegező a) és b) szerkezetbe, ennek ellenére utalószó nélküli, azaz az ígét hangsúlyozó előfordulásukra több példát találtam. Ha az okokat keressük, feltűnhet, hogy határozói, leginkább névutóval jelölt okhatározói vonzattal rendelkeznek, ami az a) szerkezetben elvárt utalószóval meglehetősen nehézkes, testes szerkezetet eredményez (40–41. mondatok). Talán ezt elkerülendő vagy a gazdaságosságra való törekvés jegyében részesíti előnyben a megnyilatkozó az egyszerűbb, rövidebb alakzatot, még ha ezzel egybemosódik is a tartalommegelemező és az idéző cselekedetet előtérbe helyező funkció. (A *dicsekszik* igével szimbolizált szerkesztésmód másfajta magyarázatáról l. Molnár 1974b; Kenesei 1992: 674). A tapasztalások igéi közül a *lát, hall, érez, észlel, tapasztal* fordulnak elő tartalommegelemező konstrukcióban (42. mondat).

- (40) Az egész úton **amiatt** aggódtak, **hogy** nem érnek oda időben.
- (41) **Azzal** fenyegetődött, **hogy** világgá megy.
- (42) **Azt** hallottam/láttam/tapasztaltam, **hogy** drágulnak a lakások.

- 5.1.2. *A figyelemnek a mentális cselekedetekre, érzésekre, érzetekre, azok hiányára vagy a forráshelyzet egyéb körülményeire történő irányítása:*
c) $\emptyset + V$, **hogy**; $\emptyset + V$ **azt, hogy** konstrukció

A funkció és a szerkezet már ismerős a közlésigék azonos alpontjából, de ez a szemantikai család karakteres eltéréseket is mutat. Először is a direktívumoknak szinte kivétel nélkül van performatívumi használatuk (*felszólítom, előírom, elrendelem, megkövetelem, megparancsolom* stb.), ami azt jelenti, hogy ilyenkor a beszélő egyértelműen kinyilvánítja ráható szándékát, sőt annak direktségi fokát is: kér-e, parancsol-e, avagy csupán könyörög (43–44. mondatok). Mivel a direkt, pontosan nem artikulált ráhatás megtörténhet egyszerű felszólító móddal is – Austinnál elsődleges performatívummal, Searle-nél propozicionális aktussal (45. mondat) –, a performatívumok értelemszerűen a hallgatói figyelem középpontjába kerülnek.

- (43) **Megkövetelem**, hogy pontosan érkezzenek.
(44) **Könyörgök**, hagyd abba.
(45) Pontosan érkezzenek!

Az egyéb tudati történéseket kifejező igéknek nincs performatívumi használatuk, de jelen időben, egyes szám első személyben hozzájuk hasonlóan viselkednek, tehát a megnyilatkozó előszeretettel állítja középpontba a saját mentális tevékenységét (46–47. mondatok), és ennek elég egyszerű, ontológiai magyarázata van. Az ember számára a világ értelmezésének kiindulópontja legtöbbször önmaga, a saját teste: ami azon belül van, köztük a belső mentális tevékenységei, érzései, fizikai tapasztalásai, az ego-hic-nunc tartományba kerülnek. Jellemző, hogy e hármas nézőpont elhagyásával, például múlt időben vagy más személyekben inkább tartalommegelőző szerkezetek tagjai lesznek ugyanazok az igék (49–51. mondatok).

- (46) **Gondolkozom**, hogy mitévők legyünk.
(47) **Hiszem/tudom/képzem**, hogy meglepődnének, ha látnának.
(49) János **azt** hiszi / **úgy** tudja, hogy ő a legrátermettebb.
(50) János ?hiszi/tudja/képzeli, hogy ő a legrátermettebb.
(51) János **azt** hitte/képzelte / **úgy** tudta, hogy ő a legrátermettebb.

5.2. Egyféle figyelemirányítást kívánó igék

Az általam azonosított egyirányú figyelemirányításra használt lexémák ebben a szemantikai családban leginkább tartalommegelőlegezők, de akadnak a figyelmet magukra irányítók is. A kétféle figyelemirányító tömörüléstől való elválasztásra továbbra is a részelő, szembeállító szerepet alkalmaztam (52. mondat). Tartalommegelőző a) vagy b) szerkezetekbe épülnek be: *tanácsol, vmit álmodik, vmiről ábrándozik, vmiről álmodik, vmiről álmodozik* (52–55. mondatok). A figyelmet az igébe foglalt tartalomra irányító c) konstrukció tagjai: *szól, egyetért vmivel,*

helyesel, kétli, kételkedik vmiben, méltányol, tagad, titkol, vitat (56. mondat). Hasonlóképpen viselkednek az érzéseket kifejező lexémák közül az *átérez, bán, esküődzik, gratulál, megbán, megdöbben, megesküszik, sajnál, szégyell, remél*.

- (52) A férfi **azt** tagadta, **hogy** megölte az áldozatot (, de azt nem, hogy ismeri).
- (53) Gyermekkorában **arról** álmodozott/ábrándozott, **hogy** úrhajós lesz.
- (54) *Az orvos **tanácsolta**, aludjak sokat.
- (55) Az orvos **azt** tanácsolta, aludj sokat.
- (56) **Egyetérttek** azzal, hogy most ne vizsgálj.

Ahogy a közlésigéknél, úgy ebben a szemantikai családban is hangsúlyossá válik az eseményszerűség végpontossága, más szóval telikus volta, tehát az eredmény- és teljesítményigék is inkább a c) konstrukcióban fordulnak elő (57–59. mondatok). A mentális jelentéshez sorolható szavak között különösen nagy az arányuk: *bebizonyít, eldönt, elfogad, elhatároz, elismer, elképzeld, felfog, felismer, kifogásol, kiköt, megerősít, megért, megfogad, megfogalmaz, meggyőz, megvall, elvet*. A tapasztalást jelölők közül az *átél, megtapasztal* tartoznak ide.

- (57) **Megértette**, hogy nem lesz jobb a helyzet.
- (58) János **megfogadta**, hogy többé nem kerül ilyen helyzetbe.
- (59) János **megtapasztalta**, **hogy** nélküle is minden rendben megy.

5.3. A mentális, lelki tevékenységek, érzések, tapasztalások igéi d) konstrukcióban

A szintaktikai kapcsolóelemek törlődése ebben a szemantikai családban a leggyakoribb. A két megnyilatkozás egység főként az akarathatározó performatívumok esetében ér el ilyen fokú autonómiát (60. mondat). Az austini elméletben ezek a tevékenységek az explicit performatívumok, a searle-iben pedig az F(p) képlettel leírható direkt aktusok, amelyekben megjelenik az illokúciós erőt kifejező indikátor (F), de a propozicinális tartalom is. Ennek ellenére messze nem jelenthetjük ki, hogy minden akarathatározó performatívumra igaz ez a szerkesztésmód. Meglátásom szerint a gyakoriság és a tőle nem független konvencionalizálódás és begyakorlottság mértéke játszhat közre a strukturális egyszerűsödésben, a formulaszerűvé válásban (60–62. mondatok). A 60. mondat igéi igen gyakoriak, a másik kettőé kevésbé, nem is tudták biztosan eldönteni helyességüket a tesztelőim. A tudati cselekedetek, érzések, tapasztalások igéi csak megerősítik a használati gyakoriságra épülő előbbi feltételezésemet. Közülük vitathatatlanul a legsűrűbben fordulnak elő a *tud, ért, gondol, képzeld, ígér, érez, remél, fél, lát, hall*, ezeknek is jelen idejű, egyes szám első személyű, az igében foglalt cselekvést hangsúlyozó formái (63. mondat). Az utolsó két mondat nem performatívum, így a megnyilatkozás megkérdőjelezhető.

- (60) Kérem/javaslom, szavazzunk.
 (61) ?Elrendelem, szavazzunk.
 (62) ?Utasítom, haladéktalanul fizesse meg a tartozását.
 (63) Tudom/gondolom/ígérem/látom/érezem, minden rendben lesz.
 (64) *János nem tudja, minden rendben lesz.
 (65) *Tapasztaltam, minden rendben van.

6. Összegzés

Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy pragmatikai keretben tárjam fel a függő beszédben megjelenő *hogy*-os mondatok használatának főbb szintaktikai jellemzőit, az utalószó és a kötőszó meglétének és hiányának a figyelemirányító beszélői szándékoktól való függését. Alaptézisem az volt, hogy a beszélői szándékok és az ezeket megjelenítő négyféle lehetséges konstrukció között összefüggés van.

Az idézés aktusában részt vevő igék szélesebb körén végzett vizsgálatok először is azt tették világossá, hogy a használat alapján kétféle igitípus különíthető el, a kettős figyelemirányítást megengedő és a figyelmet zömében az idézési cselekedetre irányító alakok köre. Eredményeimet a 2. táblázatban foglaltam össze. Viszonylagos részletessége ellenére néhány alapkövetkeztetést érdemes levonnunk. Az a), b) utalószós konstrukciók a tartalomkifejtést megelőlegező beszélői szándékhoz köthetők. A c) típusú, utalószó nélküli mondat szerkesztés a figyelmet az idézési cselekedetekre vagy az eredeti kontextus egyéb tényezőire irányítja. A nyelvi korpusz rávilágított arra, hogy bizonyos igék főként egyféle figyelemirányításra használatosak: ilyenek a teljesítmény- és eredményigék, valamint a performatívumok. A teljes szintaktikai redukciót megtestesítő, az utalószót és a kötőszót is mellőző d) konstrukció a gyakori használatból következő, begyakorlottá lett formulaszerű, leginkább performatívumi előfordulásokhoz kapcsolódik, illetve a sűrűn idézett mentális tevékenységek, tapasztalások jelen idejű egyes szám 1. személyű formáihoz. Írásom rámutatott a pragmatikai megközelítés hasznos voltára ebben a témakörben, és további kutatandó kérdéseket vetett fel.

2.táblázat. A beszélői szándékok és a szintaktikai konstrukciók összefüggése

Konstrukció	Szemantikai igecsoport	Beszélői szándék	Példák
<i>azt + V, hogy</i>	kettős figyelemirányítást megengedő közlésigék	idézendő tartalom megelőlegezése	<i>János azt üzente, hogy késni fog. Az újság azt írja, hogy emelkednek a lakásárak.</i>
	kettős figyelemirányítást megengedő mentális cselekvések, érzések, tapasztalások igéi		<i>Azt gondolom, hogy ez nem jó ötlet. A tanár azt kérte tőlünk, hogy legyünk pontosak. János azt tapasztalta, hogy minden gyorsabb a városban.</i>

Konstrukció	Szemantikai igecsoport	Beszélői szándék	Példák
azt + V, Ø	kettős figyelemirányítást megengedő közlésigék	az idézendő tartalom megelőlegezése	<i>Kossuth Lajos azt üzente, elfogyott a regimentje.</i>
	kettős figyelemirányítást megengedő mentális cselekvések, érzések, tapasztalások igéi		<i>Azt gondolom, ez nem jó ötlet. A tanár azt kérte tőlünk, legyünk pontosak. János azt tapasztalta, minden gyorsabb a városban.</i>
	mindkét szemantikai családban	ha az idézendő tartalom kérdés	<i>Arról beszélt, miért történtek így a dolgok. Sokat gondolkoztam azon, hogyan magyarázzam meg.</i>
Ø + V, hogy	kettős figyelemirányítást megengedő közlésigék,	a figyelemnek a közlési cselekedetre, a forráshelyzet egyéb tényezőire irányítása	<i>János mondta, hogy nem tud eljönni. János idejében mondta, hogy nem tud eljönni.</i>
	kettős figyelemirányítást megengedő mentális cselekvések, érzések, tapasztalások igéi	a figyelemnek a közlési cselekedetre, a forráshelyzet egyéb tényezőire irányítása	<i>Tudom, hogy igazam van. Csak a történetek után tudatta a céggel, hogy nem jön többet.</i>
	egyféle figyelemirányítást megengedő közlésigék, mentális cselekvések, érzések, tapasztalások igéi	a figyelemnek a közlési cselekedetre, a forrás helyzet egyéb tényezőire irányítása	<i>A barátja tanúsította, hogy otthon volt. János tagadta, hogy ott volt.</i>
	performatívumi közlésigék direktívumok,	a beszélő beszédcselekedetet hajt végre	<i>Tudatom, hogy minden rendben van. Kérem, hogy segítsen.</i>
	egyéb tudati cselekvések, tapasztalások igéi (főként) jelen idő, egyes szám első személyben	a beszélő beszédcselekedetet hajt végre	<i>Ígérem, hogy minden rendben lesz. Hiszem, hogy minden rendben lesz.</i>
	mindkét szemantikai családban: eredmény- és teljesítményigék	figyelemnek a telikus idézési cselekedetre irányítása	<i>Anna kijelentette, hogy nem hajlandó elmosogatni. János megértette, hogy változnak a dolgok. János megesküött, hogy igazat mond.</i>

Konstrukció	Szemantikai igecsoport	Beszélői szándék	Példák
Ø + Ø	közlésigék: idézett kérdő tartalom	a figyelem a közlési cselekedetre irányul	<i>Megkérdezte, mikor találkozunk.</i>
	performatívumi közlésigék	a beszélő beszédcselekedetet hajt végre	<i>Állítom, nem láttam szebbet.</i>
	direktívumi performatívumok	a beszélő beszédcselekedetet hajt végre	<i>Kérlek, segíts.</i>
	egyéb mentális cselekvések igéi, (főként) jelen idő egyes szám első személyben	formulaszerű használat egyes szám első személyben	<i>Tudom, nincs igazam. Gondolom, hamarosan végzünk. Képzelem, mennyi minden történt veled.</i>
	érzések, tapasztalások igéi	formulaszerű használat egyes szám első személyben	<i>Remélem, minden rendben lesz. Hallom, sikerült a vizsgád.</i>

SZAKIRODALOM

- Austin, John Langshaw 1990 [1962]: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakhtin, Mikhail Mikhallovich 1981. *The Dialogic Imagination*. In: Holquist, Michael (ed.): University of Texas Press, Austin–London.
- Balázs Géza 2013. Bartókiana, a Temesi-hipertext. Temesi Ferenc: Bartók. *Magyar Nyelvőr* 137: 31–47.
- Caccione, Annamarie 2006. Reported Speech: Towards a Definition as a Communicative and Linguistic Universal. *Journal of Universal Language* 7: 1–28.
- Capone, Alessandro 2010. On the social practice of indirect reports (further advances in the theory of pragmemes). *Journal of Pragmatics* 42: 377–91.
- Cappelen, Herman – Lepore, Ernest 1997a. Varieties of quotation. *Mind* 106: 429–50.
- Cappelen, Herman – Lepore, Ernest 1997b. On an alleged connection between indirect speech and the theory of meaning. *Mind & Language* 12: 278–96.
- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. Az idéző rész szerepe és viszonya az idézettel. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 195–210.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. Az idéző tevékenység az egyenes idézésben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–121.
- Dömötör Adrienne 2002. Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 98: 56–74.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 15–186.
- Gallasy Magdolna 2005: Szövegtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 561–76, 691–3.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 472–530.

- Haader Lea 2005. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 260–7, 500–60, 677–90, 840–6.
- Hegedűs Rita 2012. „A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni?” – A függő beszéd. *THL2 (A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture)* 1–2: 15–23.
- Holt, Elisabeth 1996. Reporting on talk: The use of direct reported speech in conversation. *Research on Language and Social Interaction* 29 (3): 219–45.
- Holt, Elisabeth 2009. Reported speech. In: D’hondt, Sigmund, Östman, Jan-Ola, Verschueren, Jef (eds.): *The pragmatics of interaction: Handbook of pragmatics highlights* Vol. 4. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 190–205.
- Kenesei István 1992. A hogy kötőszós mondatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 593–734.
- Kiefer Ferenc 2016. Indirect and Direct Reports in Hungarian. In: Capone, Alessandro – Kiefer Ferenc – Lo Piparo, Franco (eds.): *Indirect Reports and Pragmatics: Interdisciplinary Studies*. Springer, Switzerland, 77–92.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stiluseleméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 329–48.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 806–98.
- Larson, Richard – Segal, Gabriel 1995. *Knowledge and meaning*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Molnár Ilona 1974a. Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban. *Magyar Nyelv* 70: 181–92, 298–307.
- Molnár Ilona 1974b. A *Dicsekszik, hogy...* mondattípusról, *Magyar Nyelvőr* 98: 398–405.
- Molnár Ilona 1977. A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. *Nyelvtudományi Értekezések* 94. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnár Ilona 1985. Egzisztencia-viszonyok a *hogy* kötőszós összetett mondatban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVI: 189–207.
- Molnár Katalin 2018. *A függő beszéd a magyar nyelvben és a magyar mint idegen nyelv tanításában*. Szakdolgozat, ELTE BTK, Magyar mint Idegen Nyelv szak.
- Murvai Olga 1980. *Szöveg és jelentés: a szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata*. Kriterion, Bukarest.
- Nyomárkay István 1973. Érzelmi árnyalattal színezett beszélést jelentő igék az összetett mondatokban. *Magyar Nyelv* 69: 47–51.
- Rácz Endre 1971. Az alárendelt mondatok. In: Benczédi József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 367–430.
- Recanati, François. 2000. *Oratio obliqua, oratio recta: an essay on metarepresentation*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Szili Katalin 2011. A felszólító módról pragmatikai aspektusból I. *Magyar Nyelvőr* 135: 480–93.
- Szili Katalin 2012. A felszólító módról pragmatikai aspektusból II. *Magyar Nyelvőr* 136: 13–31.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az ’én’ az elbeszélésben. A személyes narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. Bevezetés a pragmatikába. *Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Wieland, Nellie. 2010. Context sensitivity and indirect reports. *Philosophy and Phenomenological Research* 81 (1): 40–8.
- Wilson, Dierdre 2000. Metarepresentation in linguistic communication. In: *Metarepresentations: a multidisciplinary perspective*. Oxford University Press, New York, 411–48.
- Włodarczyk, Matylda 2006. *Pragmatic Aspects of Reported Speech*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Szili Katalin

egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék
Prešovska Univerzita v Prešove

SUMMARY

*Szili, Katalin***The interaction of speakers' intentions and syntactic structures in reported speech**On subordinate clauses introduced by *hogy* 'that' in a pragmatic perspective

The paper explores some major syntactic characteristics of reported-speech subordinate clauses introduced by *hogy* 'that' in a pragmatic framework. In particular, it describes the role of the presence vs. absence of main-clause antecedents like *azt* 'that-accusative' and the conjunction *hogy* in expressing the speaker's intentions in directing the listener's attention. The main thesis is that the speaker's intention to direct the listener's attention to the content of what is reported vs. the act of reporting itself can be implemented in four types of constructions: (a) *azt* + V, *hogy*; (b) *azt* + V, $\emptyset$; (c) $\emptyset$ + V, *hogy*; (d) $\emptyset$ + V, $\emptyset$. The author seeks answers to the questions raised by that four-way choice of implementation with the help of a corpus including a broad range of reporting verbs. As a result, some major pragmatic tendencies of the syntactic architecture of reported speech are revealed, and hitherto unexplored properties of certain groups of verbs (verbs demanding unidirectional attention, performatives, and the classes of achievement verbs vs. accomplishment verbs) are explored.

Keywords: reported speech, pragmatics, speakers' intentions, achievement verb, accomplishment verb

Óvodások beszéde etimológiai megközelítésben¹

1. Bevezetés

A magyar nyelvvel kapcsolatban száz éve folynak etimológiai statisztikai kutatások. Hozzá kell azonban tenni, hogy kevesen és ritkán vállalkoztak effajta vizsgálódásra. Mivel a témakör kutatástörténete iránt érdeklődők kritikai értékelést is tartalmazó szemlét találhatnak első ilyen tárgyú írásomban (Horváth 2000), a részletes áttekintés helyett itt csupán két klasszikussá vált tanulmányt emelek ki: Tolnai Vilmosét (1924) és Benkő Lorándét (1962). Magam is több etimológiai statisztikai vizsgálatot végeztem már el: részint kortárs szövegek alapján, részint nyelvtörténeti anyagon (Horváth 2000, 2002, 2004, 2010, 2012, 2016, 2017).

Az etimológiai statisztikák egy része szótári alapú; más részük használati típusú, azaz szövegekben méri fel a szavak eredetkategóriáinak az arányait. A használati statisztikák a legutóbbi időkig csakis írott szövegek alapján készültek. Néhány évvel ezelőtt úgy döntöttem, hogy változtatok ezen a szokáson, és a beszélt nyelvet is bevonom a vizsgálataim körébe. Erre azon a konferencián kerítettem sort, amely a különféle generációk nyelvhasználatával foglalkozott az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének szervezésében (Horváth 2016). Az akkori előadás tekinthető a mostani közvetlen előzményének. Ott az MTA Nyelvtudományi Intézetében épülő BEA adatbázis (l. pl. Gósy 2008) segítségével a felnőttek három nemzedékének spontán narratíváit hasonlítottam össze szókészletük eredete szempontjából. Ez a munka kíváncsivá tett arra, milyen lehet az eredetkategóriák képviselője a gyermeknyelvben, például az óvodások beszédében. Ennek a kiderítéséhez alkalmas segédeszközként kínálkozott a GABI gyermeknyelvi adatbázis (vö. Bóna 2017; Vakula–Váradi 2017), és ösztönző hatású volt az anyanyelv-elsajátítási konferencia meghirdetése. Vonzott az út járatlansága is, hiszen tudomásom szerint a gyermeknyelvi és az etimológiai kutatás összekapcsolása mindkét területen újdonságot jelent.

Etimológusként természetesen arra irányul az érdeklődésem, hogy az egyes eredetkategóriák – és különösen a főkategóriák – mekkora képviselőhez jutnak az óvodások nyelvében. Mennyiben és milyen mértékben más még ebből a szempontból a nyelvhasználat ebben az életkorban, mint a felnőtteké?

És mi érdekelheti a gyermeknyelv kutatóját etimológiai vonatkozásban? Személyes tapasztalatok hiányában erre nehezebb felelnem. Az biztos, hogy nem remélhet olyan közvetlen, gyakorlati értelemben vett hasznot, mint például a lo-

¹ Előadásként elhangzott az ELTE BTK-nak *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után* című konferenciáján 2018. május 24-én. Itt is megköszönöm Bóna Juditnak az engedélyezést a GABI adatbázis felhasználásához, valamint az adatközlők kiválasztásában nyújtott segítségét. Tanulmányom megírása kapcsolódik az NKFI *Új magyar etimológiai szótár. Második ütem* című, K 124127. számú projektumához; ennek a munkálatai Gerstner Károly vezetésével folynak a Nyelvtudományi Intézetben.

gopédiától. De úgy gondolom, hogy az oktatás számára sem felesleges – amolyan háttértudásként – annak a feltérképezése, hogy a gyerekek milyen származású szavak készletével élnek, mennyire hatolnak be nyelvhasználatukba az idegen eredetű elemek, milyen súllyal vannak meg benne a belső keletkezésű szavak különböző típusai: a szóképzés, az összetétel, a hangutánzás-hangfestés és egyebek.

Az óvodások szókészletének megvizsgálása előtt azt feltételeztem, hogy beszédükben nagyobb az alapnyelvi (uráli, finnugor, ugor kori) örökség képviselete, mint a felnőttekben, hiszen a gyerekeknek még sem idejük és alkalmuk, sem pedig szükségük nem volt arra, hogy a mindennapok alapszókincsén felül akkora fogalomszói készlettel dúsítsák fel a sajátjukat, amekkora vetekedhetne a felnőttekével. Mivel a bonyolultabb, elvontabb témák az óvodások narratíváiban aligha jelentkeznek, a hipotéziseim közé tartozott az is, hogy az ilyen tárgyokban nagy valószínűséggel felbukkanó idegen szavak és komplex morfémaszerkezetű elemek az óvodásokra nem jellemzők, tehát nem szoríthatják háttérbe az alapnyelvi örökség képviselőit. Arra szintén számítottam, hogy az óvodások narratíváiban jóval kevesebb a folyamatos, megszakítás nélküli szöveg, mint a felnőttekéiben, kényszerűen több viszont a felvételkészítő kérdéseire való reagálás, például tagadószókkal, névmásfélékkel: mindez feltehetőleg ugyancsak kedvez az alapnyelvi örökség reprezentánsainak.

A felnőttek beszédével való összevetésen kívül célul tűztem ki az óvodás lányok és fiúk szóhasználatának az összevetését, noha ebben a tekintetben jelentős különbségekre nem számítottam.

2. Anyag, adatközlők és módszerek

Mint említettem, az óvodások beszédének vizsgálatához a GABI gyermeknyelvi adatbázist használtam fel. Azon belül – igazodva a felnőttek nyelvhasználatára vonatkozó felmérésemhez (Horváth 2016) – a spontán narratívának nevezett egységekkel dolgoztam. A gyűjtéskor ebben a feladattípusban a felvétel vezetője arra kérte (és áthidaló kérdésekkel, megjegyzésekkel abban segítette) az óvodást, hogy beszéljen egy, az érdeklődési köréhez tartozó, személyes témáról: az óvodai vagy családi életről, játékokról, ünnepekről, a tévében látott műsorról stb.

Etimológiai statisztikai elemzésemhez a GABI adatközlői közül (Bóna Judit segítségével) öt éves óvodásokat választottam ki, 5-5 lányt és fiút. Az ő narratíváikat egészükben feldolgoztam, de csak a saját szövegüket vettem figyelembe a számításokhoz; a felvételkészítő kérdéseit, megjegyzéseit természetesen nem.

A használati statisztikák összeállítói hol a szövegben közvetlenül megjelenő szavakat minősítik eredetük szerint, hol visszavezetik őket a tövükre (vagy másféle etimológiai előzményükre), hol pedig mind a kétféle statisztikát elkészítik (részletesebben l. Horváth 2000). Az első magyar sakk-könyvet vizsgálva bevezettem egy harmadik statisztikafajtát is: ez a **lemmastatisztika**. A lemma a szónál elvontabb egység, lényegében megfelel a szótárírásban megszokott címszónak. Míg a szóstatisztikában minden képzett szó külön egységnek számít az alapszavához képest, a lemmastatisztikában az igenévképzőket, valamint a ható,

a műveltető és a szenvedő igék képzőit lemetsszük, és úgy adunk eredetminősítést a maradék szórészeknek. Mindhárom statisztikafajtának megvan a maga haszna, de a konferencia-előadás keretében csak az egyiknek az elkészítésére vállalkozhatam. A felnőtt nemzedékek nyelvhasználatának a vizsgálatához (Horváth 2016) igazodva most is a lemmastatisztika mellett döntöttem.

A lemmák eredetminősítésében elsősorban a magyar nyelv legjobb teljes etimológiai szótára, az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (= EWUng.), továbbá morfémaszerkezetük volt a segítségemre. Néhol felhasználtam azokat a minősítéseket is, amelyeket Gerstner Károly (2003) a *Magyar értelmező kéziszótár* megújított kiadásának (= ÉKsz.²) a szócikkeihez fűzött.

Mivel a tulajdonnevek származtatása más szavakétól eltérő, speciális feladat, az etimológiai statisztikai vizsgálatok többségében szokásos módon én is kizártam őket a felmérésből.

A korábbi elemzéseimhez hasonlóan az óvodások narratívái alapján is készítettem mind állományi, mind előfordulási statisztikát. Az **állományi statisztika** csak arra figyel, melyek azok a lemmák, amelyek az óvodások szövegeiben megjelennek, ismételt felbukkanásukra nincs tekintettel. Az **előfordulási statisztika** viszont minden egyes lemmaadatot figyelembe vesz, természetesen a szövegek más pontjain ismétlődőket is. A kétféle statisztika alapja tehát a másfajta nyelvészeti munkákban „type : token” vagy „típus : példány” elnevezésekkel alkalmazott megkülönböztetés.

A lemmaszámlálással kapcsolatban ki kell térnem arra, hogyan kezeltem a szövegek beszélt nyelvi voltával összefüggő jelenségeket. – A lejegyzésben „Ö”-vel jelölt „nyökögő hezitálást” lemmaadatként nem vettem figyelembe. – Nem vehettem számításba az ilyenféle elharapott szótöredékeket sem: *f, kö-*. Ha viszont csak kissé gondatlan ejtés miatt maradt le a szóalak végéről egy-két hang, de a lemmát kétségtelenül azonosítani lehetett (*há* ’hát’ típus), akkor beszámítottam a lemmaadatot. – A kapkodásból vagy bizonytalankodásból adódó *amed- ameddig* típusú ismétléseket a lemma egy adatának tekintettem, a *hogy hogy ...* típusúakat viszont annyinak, ahányszor az egészében (azaz nem töredékében) kimondott alak elhangzott; például ebben a részletben kettőnek: „*azt hogy hogy futkájoztam*”. – A *jáco tásasoztun* [’társasoztunk’] típusú önjavítások esetében a második elemet fogadtam el érvényesnek, az vált a statisztika részévé.

Akárcsak a korábbi elemzéseim többségében, az etimológiai statisztikát ezúttal is két változatban készítettem el. Ezek a bizonytalan és a vitatott eredeztetések kezelésében térnek el egymástól. Az elsőben mind a bizonytalan, mind a vitatott eredetű elemek önálló kategóriaként szerepelnek, hasonlóan például az összetett lemmákhoz vagy az olasz jövevényekhez. A másik változathoz viszont felszámoltam a bizonytalan és a vitatott eredetűek kategóriáját: képviselőiket a számításba vehető, illetőleg a valószínűbb magyarázatuknak a kategóriájához soroltam át. Így került például az első statisztikában a bizonytalan eredetűekhez tartozó *s* a másodikban a finnugor örökség reprezentánsaihoz, míg az elsőben a vitatott eredetűek között szereplő *zöld* a másodikban az iráni jövevényekhez. (Az átsorolás elveiről és módszeréről bővebben l. főleg Horváth 2000: 180, 321–2.) – Felszámoltam a főkategórián belüli tisztázatlanság kategóriáit is, vagyis az alapnyelvi örökségen

belül a tisztázatlan rétegükét, a belső keletkezésűeken belül pedig a tisztázatlan kialakulásmódúakét. (Ennek egyes részleteihez l. a 3. pontban a kategóriák szemléjét.) – A kétféle statisztikát a 3. pontban található táblázatok jelenítik meg.

Ami az etimológiai kategóriák önálló vagy összevont kezelését illeti, szintén alkalmazkodtam az előző elemzéseimben követett elvekhez. A valószínű magyarázatokat egyenértékűeknek tekintetem a biztosakkal. Az alapnyelvi rétegeket megkülönböztettem egymástól. A konkrét szóátadó nyelvek szerint nem differenciáltam az iráni, a török és a szláv jövevényeket, az olaszt mint leánnyelvet viszont elkülönítettem a latintól. Az idegen mintára, de magyar elemekből alkotott tükörosszetételeket a belső keletkezésűek főkategóriájában helyeztem el, de megkülönböztetve a többi összetett lemmától (vö. Horváth 2016: 311–4). – Egy-két további kategóriához a 3. pontban, a táblázatok bemutatásakor fűzök megjegyzést.

A statisztikai táblázatokban a 10 óvodás adatközlő használta lemmakészlet – akárcsak annak idején a felnőtt nemzedékeké (Horváth 2016: 311–5) – összeítve szerepel. Az egyéni eredmények bemutatása nehezen követhetővé tenné az elemzést, és terjedelmi okból sem lehet megvalósítani.

3. Eredmények

A 10 éves óvodás narratíváiban összesen **655 lemma** jelenik meg, **2855 előfordulással**. Egy lemmára tehát átlagosan 4,36 adat jut.

Az eredetkategóriákat képviselő lemmák állományának és előfordulásainak számadatait, valamint a százalékarányokat az 1. és a 2. táblázat mutatja be. A felnőtt nemzedékek körében mért eredményekkel való összehasonlításra (vö. Horváth 2016: 311–5) csak az 1. táblázat alkalmas, mivel annak idején a felnőttek szövegeiből csak 1. típusú (azaz a bizonytalan és a vitatott eredet kategóriáit megtartó) statisztikát állítottam össze.

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy az óvodások narratíváinak **lemmaállományában** az etimológiai főkategóriák közül a belső keletkezésűeké a vezető szerep: 70% feletti a részesedésük. A jövevénylemmáké és az alapnyelvi örökség reprezentánsaié – ettől sokkal elmaradva – valamivel 10% feletti, a tisztázatlan eredetűeké pedig a készlet 6%-a.

A belső keletkezésűek a **lemma-előfordulások** körében is messze megelőzik a többi főkategóriát, de egy-egy képviselőjükre a korpuszátlagnál kisebb adatszám jut (4,16), így az előfordulásokat tekintve a részesedésük csak megközelíti, de nem éri el a 70%-ot. A jövevények ismétlődési hányadosa ennél sokkal kisebb (1,66), ezért ez a főkategória az előfordulásokat tekintve az utolsó helyre csúszik vissza, 5%-nál is kisebb képviseléssel. Sokkal jellemzőbb viszont a korpusz átlagánál a szövegbeli ismétlődés az alapnyelvi örökséghez tartozó lemmákra (7,54), így az előfordulásokra nézve a részesedésük megközelíti a 20%-ot. Jóval az átlag feletti a tisztázatlan eredetűek ismétlődési hányadosa is (6,20), tehát az előfordulások között nagyobb a képviselőségük az állománybelinél: 9%-nyi.

1. lemmaeredet-statisztikai táblázat

Eredet	Lemma	%	Előfordulás	%
uráli	14	2,14	118	4,13
finnugor	27	4,12	299	10,47
ugor	5	0,76	29	1,02
tisztázatlan rétegből	3	0,46	12	0,42
kétforrású örökség	1	0,15	3	0,11
örökség magyar képzővel	20	3,05	67	2,35
<i>Örökség összesen</i>	<i>70</i>	<i>10,69</i>	<i>528</i>	<i>18,49</i>
származék	119	18,17	235	8,23
fiktív többől	20	3,05	37	1,30
elvonás	2	0,31	3	0,11
szóróvidülés	2	0,31	4	0,14
szóösszehúzás	2	0,31	2	0,07
jel- vagy ragszilárdulás	69	10,53	245	8,58
önállósulás	3	0,46	3	0,11
szófajváltás	18	2,75	601	21,05
szóhasadás	7	1,07	75	2,63
szóvegyülés	1	0,15	3	0,11
összetétel	197	30,08	583	20,42
szóösszevonás	2	0,31	6	0,21
tükörösszetétel	3	0,46	4	0,14
onomatopoetikus	13	1,98	55	1,93
belső, de tisztázatlan	9	1,37	89	3,12
<i>Belső keletkezésű összesen</i>	<i>467</i>	<i>71,30</i>	<i>1945</i>	<i>68,13</i>
iráni	3	0,46	3	0,11
török	9	1,37	12	0,42
német	8	1,22	12	0,42
angol	2	0,31	2	0,07
latin	8	1,22	11	0,39
olasz	3	0,46	5	0,18
szláv	27	4,12	56	1,96
több nyelvből	1	0,15	1	0,04
közvetített	2	0,31	2	0,07
vándor	7	1,07	13	0,46
nemzetközi	7	1,07	11	0,39
<i>Jövevény összesen</i>	<i>77</i>	<i>11,76</i>	<i>128</i>	<i>4,48</i>
bizonytalan	19	2,90	65	2,28
vitatott	9	1,37	104	3,64
ismeretlen	13	1,98	85	2,98
<i>Tisztázatlan összesen</i>	<i>41</i>	<i>6,26</i>	<i>254</i>	<i>8,90</i>
<i>Összesen</i>	<i>655</i>		<i>2855</i>	

A főkategóriáknak az 1. táblázatból látható képviselőjét összehasonlítottam a felfelé narratíváiban talált képpel (vö. Horváth 2016: 314–5). Ehhez χ^2 próbát

használtam. Az eltéréseket $p < 0,05$ esetén, azaz a véletlennek 5%-nál kevesebb esélyt hagyva tekintettem szignifikánsnak.

Az alapnyelvi örökségből való lemmák – mind az állományt, mind az előfordulásokat tekintve – sokkal nagyobb arányban vannak jelen az óvodások narratíváiban, mint a felnőttekéiben ($p < 0,001$). A felnőttek beszédében az állományi részesedésük még a 6%-ot sem éri el, és az előfordulási is csupán 13%-nyi.

A belső keletkezésűekkel éppen fordítva áll a dolog: a felnőttek javára mutatkozik igen jelentős különbség ($p < 0,001$). Náluk a lemmaállományban 81%-os, míg az előfordulások között 75%-os ennek a főkategóriának a képviselője.

A jövevénylemmák reprezentáltságában nem mérhető szignifikáns eltérés az óvodás és a felnőtt adatközlők beszéde között. Ezeknek az állományi részesedése a felnőttek narratíváiban 10%-os, míg az előfordulási arányuk 5,5%.

A tisztázatlan eredetű lemmák az óvodások beszédére sokkal jellemzőbbek (az állományban $0,01 > p > 0,001$; az előfordulásokban $p < 0,001$). A felnőtteknél az ilyen lemmák az állományból 3,5%-kal, míg az előfordulásokból 6,7%-kal részesednek.

A vizsgálat tehát igazolta azt a hipotézist, hogy az óvodások beszédében nagyobb a képviselője az alapnyelvi örökség elemeinek, mint a felnőttekéiben. Helyesnek bizonyult az a feltételezés is, hogy a belső keletkezésű lemmák aránya még nem éri el a felnőttkorit, jóllehet már az óvodások narratíváiban is fölényesen vezetik a főkategóriák listáját. Nem igazolódott viszont az a sejtés, hogy az idegen eredetű lemmák képviselője elmaradhat a felnőttek körében megfigyelttől; minden bizonnyal azért nem, mert az anyagban jórészt igazán meghonosodott jövevénytiszavakkal van dolgunk, érezhetően idegenekkel kevésbé.

Etimológiai szempontból az óvodás fiúk és lányok beszéde között jelentős különbségekre előzetesen nemigen számítottam. Sok eltérést nem is találtam, de feltűnő, hogy a jövevénylemmák képviselője – mind az állományra, mind az előfordulásokra nézve – szignifikánsan nagyobb a lányok beszédében, mint a fiúkban ($0,05 > p > 0,02$): az állománybeli részesedés a fiúknál 8,42%, a lányoknál 12,81%; az előfordulási a fiúknál 3,66%, míg a lányoknál 5,33%. Még egy szignifikáns eltérésre bukkantam, de erre csak az előfordulások szempontjából: a tisztázatlan eredetű lemmák képviselője a fiúk szövegeiben nagyobb (náluk 10,01%, a lányoknál 7,74%; $0,05 > p > 0,02$). A nemek nyelvhasználatában megmutatkozó különbségekre egyelőre nem tudok magyarázatot adni; lehetséges, hogy pusztán az adatközlők csekély számával függenek össze.

Az 1. táblázat összképét, valamint a nemzedékek és a nemek beszédének különbségeit az eredetbeli főkategóriák arányaival jellemeztem. Szeretném még bemutatni a körükön belül megtalálható etimológiai kategóriák képviselőjét az óvodás adatközlők beszédében, példákkal is szemléltetve. A lemmák mellett előfordulási számukat akkor adom meg, ha nagyobb egynél.

Az óvodások narratíváiban az **alapnyelvi** rétegek közül – a korábbi elemzéseim tapasztalata szerint egyáltalán nem váratlanul – a finnugornak a képviselője legnagyobb. A leggyakoribb reprezentánsai ezek: *van* (129 adattal), *nem* tagadószó (76), *ő* (27), *kell* (18). – Az uráli rétegből származó lemmákból feleannyi van, mint a finnugor koriakból. Közülük a *tud* fordul elő legtöbbször (54),

ezt a *megy* (19), a *mi* kérdő névmás (14), a *mi* személyes névmás (6) és a *név* (5) követi. – Az ugor rétegből pedig ezek a leggyakoribbak: *jó* (19), *domb* (4), *fog* (segéd)ige (4).

Vannak olyan esetek is, amelyekben nem állapítható meg, hogy a lemma melyik rétegből öröklődött. Mivel ez egyfajta (igaz, főkategórián belüli) vitatottság, a 2. statisztikai táblázat összeállításakor felszámoltam ezt a kategóriát, és a lemmáit a leginkább számításba vehető réteg képviselőiként vettem figyelembe. – Összesen 3 lemma esetében tisztázatlan az alapnyelvi réteg. Mellettük most zárójelben azt a réteget tüntetem fel, amelynek a képviselőit a 2. táblázatban gyarapították: *jön* (ugor) (6), *két* (finnugor) (3), *kettő* (finnugor) (3).

A „kétforrású örökség” kategóriára egyetlen lemma, a *hall* ige (3 adat) miatt volt szükségem: ez két alapnyelvi szó összetartó fejlődésével keletkezett (a részleteket l. az EWUng.-ban).

Az olyan lemmáknak, amelyek „alapnyelvi fiktív tő + magyar képző” felépítésűek (a *fiktív tő* szak kifejezéshez vö. főleg Benkő 1984), de magának a morfémaegyüttesnek nincsenek rokon nyelvi megfelelői, az „örökség magyar képzővel” minősítést adtam. A kategória leggyakoribb képviselői: *lesz* (11), *mond* (9), *mese* (7).

Ami a **belső keletkezésű** lemmákat illeti, a felnőttek szövegeiben (vö. Horváth 2016: 314) a származékok (vagyis a képzés produktumai) és az összetettek szinte „kéz a kézben” vezették az állományi listát. Az óvodások beszédében ellenben szembeűnő a különbség: az összetételek részesedése a teljes lemmaállományból 30%, míg a származékoké csak 18%. Az viszont itt is igaz, hogy a lemmaállományt tekintve a kategóriák listájának – beleértve a nem belső keletkezésűeket is – ez az első két helyezette. Ugyanakkor az ismétlődés sem az összetett, sem a képzett lemmákra nem jellemző, így az előfordulásokból az összetettek csak 20%-kal, a származékok pedig mindössze 8%-kal részesednek.

Az összetétellel létrejött lemmák között mindamellettt vannak kiemelkedő gyakoriságúak: *és* (157), *is* (45), bár ezeknek az összetett volta elhomályosult. A két listavezető után szintén olyanok következnek, amelyek nem fogalomszói jellegűek: *ami* (21), *én* (19), *amikor* (11). A leggyakoribb fogalomszói összetétel a *szülinap* (10); aligha véletlenül, hiszen az óvodások számára nagyon fontos fogalmat jelöl. – Az összetett lemmák közé tartoznak az igekötős igék is. Közülük az *átmegy* bukkan fel a legtöbbször (5). – Bőven vannak olyan összetett szavak, amelyek csekély adatszámuk miatt önmagukban nincsenek nagy hatással a statisztika képére, érdekességképpen, az óvodások világát felidéző voltokra tekintettel mégis érdemesnek tartom néhányukat a felsorolásra: *kistesó* (4), *hercegnő* (2), továbbá egy-egy előfordulással: *babapiskóta*, *boszorkányruha*, *dínócsontváz*, *gumilövedék*, *hógolyógyűjtemény*, *jégszörny*, *kábojjáték*, *lufimeccs*, *pillangókoro**na*, *pókemberjelmez*, *robotkutya*.

A származékokra is igaz, hogy nem fogalomszói elemek állnak a listájuk élén: *ilyen* (34), *olyan* (11). A *kutya* (10) és a *lehet* (9) csak ezek után következnek. – Itt is felsorolok jellegzetes „óvodásszavakat”: *bobozik* (2), *hercegnős* (2), valamint egy-egy adattal: *dínófigurákos*, *kézműveskedik*, *kisvakondos*, *nőrfőzik*, *okés*, *robotfejecske*, *robotka*, *transzformeres*.

A lemmaállományi listán az összes kategóriát tekintve a jel- és ragszilárdulásé áll a harmadik helyen, 10%-ot meghaladó eredménnyel. Az előfordulásokra nézve kissé meg is előzi a származékokat. Képviselői közül a diskurzusjelölő *hát* (28) jelenik meg a legtöbbször; utána az *itt* (18) és az *akkor* (13) következik. Az említett lemmák ragszilárdulás eredményei; a jelszilárdulásai közül a *neki* (10) a leggyakoribb.

A korábbi etimológiai statisztikáimhoz hasonlóan itt is sajátos kétarcúság jellemzi a szófajváltás kategóriáját: kevés lemma alkotja, de sok adattal; rendkívüli az ismétlődési hányados: 33,39. Az állományi részesedés 3% alatti, míg az előfordulási 21%. Az utóbbi eredmény még a megszokottnál is előkelőbb helyre juttatja a kategóriát a gyakorisági listán: egyenesen az elsőre. Természetesen számos kiemelkedően gyakori lemma tartozik ide: az *a* névelő (219), a *hogya* kötőszó (87), az *igen* mondatszó (76), a *meg* kötőszó (67), az *egy* névelő (58), a *de* kötőszó (37) és az *az* névelő (36). Nagy különbséggel követi őket a *vagy* kötőszó (8). Fogalomszói elemként említést érdemel a *farkas* (2), valamint az *igenév* szófajváltásával létrejött, egyszerű felbukkanó *eső*.

A fiktív tövek származékaiból két olyan lemmának van a legtöbb adata (7-7), amelyek jellemzőek az óvodáséletre: *csoport* és *ovi*. Meglepő volt számomra az *igi* 'igen' felbukkanása (2), mivel máshol még nem talákoztam vele. Az óvodásokra jellemzőnek érezhetjük a *boszi* és a *cuki* lemmákat, noha csupán egyszer jelennek meg.

Elvonással jött létre a *szörny* (2) és a *szundi*, rövidüléssel a *dínó* (3) és a *kicsi*, szóösszehúzással (azaz a szó közepének elmaradásával) a *cipő* és a *tán*, szóösszevonással (azaz csonkulásos összetétellel) az *asziszem* (5) és az *aszondom*. Önállósulás eredménye a *kalap*, a *radír* és a *testvér*; szóvegyülése a *kufli* [$< \text{kukac} \times \text{kifli} >$] (3). A szóhasadással létrejött lemmák között vannak ezeknél jóval gyakoribbak is: *még* (37), *mert* (19), *pedig* (14). A beszédkorpusz mindhárom tükörösszetétele német mintára keletkezett: *feladat* (2), *járőr*, *műanyag*. Az onomatopoeitikus elemekből a leggyakoribb a *kap* ige (15). Ezt mondatszók követik: *aha* (9), *kár* <madárhang> (8), *ühüm* (8).

Akadnak olyan lemmák is, amelyeket ugyan biztosan belső keletkezésűeknek tarthatunk, de ezen belül a kialakulásuk módja tisztázatlan. Közülük nem is egy elég gyakori, így az előfordulások között magának a kategóriának sem jelentéktelen, 3% feletti a képviselete. A példák mellett zárójelben azt a kategóriát is feltüntettem, amelybe a 2. táblázat megszerkesztésekor az adott lemmát átsoroltam: *ügy* (ragszilárdulás) (26), *így* (ragszilárdulás) (23), *már* (származék) (13), *egy* számnév (ragszilárdulás) (11).

A **jövevénylemmák** közül – más etimológiai statisztikáimhoz hasonlóan – a szláv eredetűeké a vezető szerep. Az állománybeli részesedésük 4%-os. Mivel azonban a sűrű ismétlődés nem jellemző rájuk (ahogy a többi jövevényre sem), az előfordulásokat tekintve csak 2%-nyi a képviseletük. A leggyakoribb reprezentánsuk a gyerekek világához jól illően a *robot* (9), ezt a *barát* (6) és a *csinál* (6) követi.

A szlávokon kívül a török, a német és a latin jövevényeknek is 1%-nál nagyobb az állománybeli arányuk. A törökök képviselői közül a *kis* (3) és a *kor* (2) fordul elő

egynél többször. A németek közül a *lila* (3), a *ja* (2) és a *pont* (2). Jövevényigeként említést érdemel a *rajzol*, az óvodás szóhasználat megidézőjeként pedig a *tuti*. A latinokból ezeknek van egynél több adatuk: *iskola* (2), *korona* (2), *múmia* (2).

A korpuszbeli angol eredetű jövevények (a vártnál talán kevesebb): *helovin* 'halloween', *oké*. Akadnak még olasz származásúak is: *pálya* (2), *torta* (2), *katonna*, továbbá irániak: *kard*, *kincs*, *vár* főnév. Több nyelvből (a franciából és a németből) került át a magyarba a *frufru*.

Vannak olyan jövevények is, amelyek esetében fontosabb átadójuk mellett egy másik nyelv is közvetítő szerepet játsz(hat)ott. Ilyen a *január* (a latinból, később a németből is), valamint a *szappan* (az olaszból, esetleg szerbhorvát közvetítéssel is).

Tágabb értelemben a jövevénytiszavak közé tartoznak a vándorszók és a nemzetközi szavak is. A vándorok közül a korpuszban egynél többször megjelenő lemmák: *papagáj* (4), *kártya* (3), *könyv* (2). A nemzetközieseknek mindegyik képviselőjét felsorolom annak a szemléltetésére, miféle elemek jutottak be közülük az óvodások szókincsébe: *autó* (3), *helikopter* (2), *legó* (2), *balerina*, *logopédia*, *szuper*, *telefon*.

A **tisztázatlan eredetűek** főkategóriájához a bizonytalan, a vitatott és az ismeretlen származású lemmák tartoznak. A bizonytalanok és a vitatottak példáinak felsorolásakor zárójelben azt a minősítésüket is megadom, amellyel a 2. táblázatban szereplő statisztikához hozzájárultak.

A bizonytalan eredetűek ismétlődési hányadosa kisebb az átlagosnál (3,42). Közülük csak a *játszik* (örökség magyar képzővel) igazán gyakori (26 adat). Ezt a *játék* (szintén örökség magyar képzővel) (6) és az *s* (finnugor) (5) követi.

A vitatott eredetűek kategóriája annyiban a szófajváltásra emlékeztet, hogy kevés képviselője van, de nagyon sok előfordulással. Az ismétlődési hányados kiugróan nagy (11,56), ennél csupán a szófajváltásnál mért érték magasabb (33,39). A vitatott eredetűek leggyakoribb reprezentánsa az *az* névmás (a 2. táblázathoz finnugor) (75 adat); a listán palatális párja, az *ez* (az áttrendezéssel szintén finnugor) követi (19). Érdekességképpen, a gyermeki spontaneitás jellemzőjeként említem meg az egyszer felbukkanó *áu* mondatszót (a 2. statisztikában onomatopoeitikus).

2. lemmaeredet-statisztikai táblázat

Eredet	Lemma	%	Előfordulás	%
uráli	15	2,29	122	4,27
finnugor	36	5,50	410	14,36
ugor	7	1,07	36	1,26
kétforrású örökség	1	0,15	3	0,11
örökség magyar képzővel	27	4,12	106	3,71
<i>Örökség összesen</i>	<i>86</i>	<i>13,13</i>	<i>677</i>	<i>23,71</i>
származék	122	18,63	253	8,86
fiktív töből	21	3,21	41	1,44
elvonás	2	0,31	3	0,11
szőrövidülés	2	0,31	4	0,14
szőösszehúzás	2	0,31	2	0,07

Eredet	Lemma	%	Előfordulás	%
jel- vagy ragszilárdulás	75	11,45	315	11,03
önállósulás	3	0,46	3	0,11
szófajváltás	19	2,90	604	21,16
szóhasadás	7	1,07	75	2,63
szóvegyülés	1	0,15	3	0,11
összetétel	198	30,23	585	20,49
szóösszevonás	2	0,31	6	0,21
tükörösszetétel	3	0,46	4	0,14
onomatopoetikus	15	2,29	57	2,00
<i>Belső keletkezésű összesen</i>	<i>472</i>	<i>72,06</i>	<i>1955</i>	<i>68,48</i>
iráni	5	0,76	7	0,25
török	12	1,83	16	0,56
német	8	1,22	12	0,42
angol	3	0,46	3	0,11
latin	8	1,22	11	0,39
olasz	4	0,61	6	0,21
szláv	27	4,12	56	1,96
több nyelvből	1	0,15	1	0,04
közvetített	1	0,15	1	0,04
vándor	7	1,07	13	0,46
nemzetközi	8	1,22	12	0,42
<i>Jövevény összesen</i>	<i>84</i>	<i>12,82</i>	<i>138</i>	<i>4,83</i>
<i>Ismeretlen</i>	<i>13</i>	<i>1,98</i>	<i>85</i>	<i>2,98</i>
<i>Összesen</i>	<i>655</i>		<i>2855</i>	

Az ismeretlen eredetűek ismétlődési hányadosa (6,54) az átlagnál nagyobb, de nem kiemelkedő. A leggyakoribb képviselőik: *szokik* (37), *csak* (33).

A kategóriák szemléjét a **lemmák összesített gyakorisági listájának** az élményével zárom, feltüntetve az eredetminősítéseket is: 1. *a* névelő (szófajváltás) 219 | 2. *és* (összetett) 157 | 3. *van* (finnugor) 129 | 4. *hogy* kötőszó (szófajváltás) 87 | 5–6. *igen* mondatszó (szófajváltás) és *nem* tagadószó (finnugor) 76–76 | 7. *az* névmás (vitattott, a 2. táblázathoz finnugor) 75 | 8. *meg* kötőszó (szófajváltás) 67 | 9. *egy* névelő (szófajváltás) 58 | 10. *tud* (uráli) 54. – Összehasonlításként a felnőttek lemmáinak sorrendjét is megadom (vö. Horváth 2016: 315): 1. *a* névelő, 2. *és*, 3. *van*, 4. *hát* diskurzuszjelölő, 5. *az* névelő, 6. *hogy* kötőszó, 7–8. *ez* névmás és *nem* tagadószó, 9. *az* névmás, 10. *is*, 11. *egy* névelő, 12. *mert*.

A 2. lemmastatisztikai táblázatot – ahogy erről a 2. pontban már szóltam – a bizonytalanság és a vitatottság kategóriáinak a felszámolásával hoztam létre az 1.-ből. Az átrendezés nyertese az alapnyelvi örökség főkategóriája: az állományban 13%-ra, az előfordulások között pedig 24%-ra nő a részesedése. A belső keletkezésűek és a jövevények nyeresége jóval kisebb. Az ismeretlen eredetűek pedig főkategóriává lépnek elő, változatlan képviseléssel.

Mindebből látható, hogy az óvodások narratíváinak a bizonytalan, illetőleg vitatott eredetűek minősített lemmáival kapcsolatban leginkább az alapnyelvi elemként

való származtatás jöhet szóba. Közvetve ezzel függhet össze az is, hogy a tisztázatlan eredetűek képviselete az óvodások narratíváiban szignifikánsan nagyobb, mint a felnőttekéiben, hiszen ez az alapnyelvi örökség vonatkozásában is így van.

4. Összegzés és kitekintés

Vizsgálatom, amelynek újdonsága az etimológiai és a gyermeknyelvi kutatás összekapcsolása, igazolta azt a feltételezést, hogy az óvodások beszédében még jóval nagyobb az alapnyelvből örökölt lemmák képviselete, mint később a felnőttekéiben. Ez minden bizonnyal abból adódik, hogy a lemmák alapnyelvi eredete és az alapszókinszhez tartozásuk összefügg egymással; a gyerekeknek pedig még nem volt sem módjuk, sem szükségük arra, hogy az alapszókinsz mellé akkora kiegészítő szókészlet birtokába jussanak, mint a felnőttek. Ugyanakkor a statisztika azt is megmutatta, hogy az etimológiai főkategóriák közül már az ötéves óvodások beszédében is a belső keletkezésű lemmáké a fölényes vezető szerep.

Az egyes kategóriák áttekintésekor az óvodások beszédében a felnőtt nemzedékekéhez képest (és más statisztikáimhoz viszonyítva is) feltűnő volt a származékok csekélyebb jelenléte. Az eredmény arra mutat, hogy a szóképzés szerepe később, az óvodáskor után nő meg.

Ugyancsak szembeűnő a szófajváltás képviselőinek a szokásosnál is nagyobb aránya az előfordulási adatok között. A háttérben az állhat, hogy az óvodások hajlamosak a névelők, kötőszók ismételtetésére, egyfajta hezitálásként is.

A felmérés szerint az óvodás fiúk és lányok narratívái között etimológiai szempontból nem sok különbség akad. Úgy tűnik, a lányokra jellemzőbb a jövevényszavak használata, mint a fiúkra, de ez az eredmény ellenőrzést kívánna az adatközlők számának növelésével. Mivel most csak lemmaeredet-statisztikát készítettem, érdemes lenne összeállítani a vizsgált beszédanyag szavainak, különösen pedig a szavak töveinek etimológiai statisztikáját.

Azokból a felnőtt nemzedékekből, amelyeknek a nyelvhasználatát a BEA adatbázis segítségével megvizsgáltam (Horváth 2016), a 20 éveseké volt a legfiatalabb, ezúttal pedig a GABI gyermeknyelvi beszédatadabázis felhasználásával ötéves óvodások szövegeit dolgoztam fel etimológiai szempontból. Mivel az elemzés érdekes és jelentős különbségeket tárt fel az óvodások és a felnőttek beszéde között, érdemes lenne felmérni egy-két átmenetet alkotó korosztálynak, például a 10 és 15 éveseknek a nyelvhasználatát is. Ehhez a GABI adatbázis alkalmas segítségként kínálkozik.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1962. Adatok a magyar szókinsz szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 116–36.
- Benkő Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bóna Judit 2017. GABI – Gyermeknyelvi beszédatadabázis a kutatásban. In: Bóna Judit (szerk.): *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 35–50.

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás.* Akadémiai Kiadó, [Budapest].
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerstner Károly 2003. [Eredetminősítések az ÉKsz.² szócikkeihez.]
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutató 2008. Sokszínű beszédtudomány.* MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest, 194–207.
- Horváth László 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *Magyar Nyelv* 96: 170–81, 316–32.
- Horváth László 2002. Az Ómagyar Mária-siralom etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelv* 98: 265–82.
- Horváth László 2004. *Két Halotti beszéd az etimológia tükrében.* Előadás. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2004. február 26.
- Horváth László 2010. Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelvőr* 134: 421–36.
- Horváth László 2012. *Három Halotti beszéd az etimológiai statisztika tükrében.* Előadás. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2012. november 20.
- Horváth László 2016. Nemzedékek spontán beszéde etimológiai megközelítésben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft. – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 309–17.
- Horváth László 2017. A Toldi szókészletének eredetéről. *Magyar Nyelv* 113: 450–66.
- Tolnai Vilmos 1924. Halhatatlan magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 20: 50–9.
- Vakula Tímea – Váradi Viola 2017. Gyermeeknyelvi hangfelvételek rögzítésének és lejegyzésének tapasztalatai. In: Bóna Judit (szerk.): *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 51–64.

Horváth László
tudományos munkatárs
Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

Nursery-school children's speech in an etymological perspective

Etymological statistical research on Hungarian has been going on for a century now. Some of that literature is dictionary-based; other research projects are usage-based, that is, they explore proportions of etymological categories of words occurring in various texts. Most usage-based statistical surveys so far have been conducted on written texts. It was only recently that the examination of spoken texts in this respect was started, by the present author. A previous survey of his contrasted three generations of adult speakers with respect to the origins of the word stock they used. The present talk studies the shares of etymological categories in the spontaneous speech of five-year-old nursery-school children with the help of the GABI database. The combination of child language research with etymological research represents a novelty in both areas.

Keywords: speech database, child language, etymological statistics, lemma statistics

Beszédaktusok megértése óvodáskorban¹

1. Bevezetés

Képzeljük el azt a hétköznapi eseményt, amikor két ember a parkban egymás felé fordulva beszélget az út mellett. Egyszer csak az egyik (A) így szól a másikhoz (B): „Biciklista!”. B automatikusan, a kifejezés lexikai jelentésén túl azt is képes feldolgozni, hogy a biciklis az út azon része felől közeledik, amelyet ő nem lát, A viszont igen. A tudja, hogy B nem tudja, hogy közeledik egy biciklis, és B-t figyelmeztetni kell, ne állja el a nagy sebességgel közeledő jármű útját. A és B közös tudása tehát magába foglal olyan, egymásnak tulajdonított világismereti tényezőket is, amelyekre kölcsönösen támaszkodhatnak nyelvi és nem nyelvi cselekvéseik során.

Egy mindennapi kommunikációs szituációban, ha nincs egyéb zavaró tényező, automatikusan létrejön egy, a fentihez hasonló közös figyelmi keret. A figyelem dinamikus irányításával könnyedén lehet annak tárgyát manipulálni, például egy mókusról egy biciklistára vagy egy kültéri ivókútra, miközben a résztvevők folyamatosan és automatikusan monitorozzák a másik perspektíváját, sajátos episztemikus státuszát. A másik perspektívájának mentális reprezentációja és e reprezentációk hatása a kommunikációs szituációban részt vevők viselkedésére kurrens kutatások tárgya.

2. Elméleti háttér

Grice (1989) pragmatikaelmélete szerint a kommunikáció az együttműködés egyik formája, amely megkívánja, hogy a beszédpartnerek kölcsönösen tudják, hogy a megnyilatkozó, a kölcsönös megértést szem előtt tartva, a leghatékonyabb módon próbálja az üzenetét a befogadónak átadni. A Sperber és Wilson (1995) nevével fémjelzett relevanciaelmélet – a grice-i elméletet újragondolva – azt állítja, hogy a kommunikációs helyzetekben létrejövő együttműködés a beszédpartnerek azon szándékából bontakozik ki, hogy a lehető legrelevánsabb és egyben leghatékonyabb legyen az információcsere. Ahhoz, hogy a befogadó a megnyilatkozó üzenetét optimálisan relevánsan értse meg, gyakran olyan következtetéseket kell tennie, amelyek túlmutatnak a nyelvi szimbólumokkal közölt szó szerinti jelentésen. Ebből következően az üzenet adekvát megértéséhez a befogadónak egy többlépcsős következtetési utat kell végigjárnia. Egyfelől (1) zárójeleznie kell a szó szerinti

¹ Készült NKFI K115544 *A pragmatikai kompetencia fejlődésének kognitív alapjai* pályázat támogatásával (kutatásvezető: Babarczy Anna). Hálásak vagyunk a kísérletben részt vevő óvodák vezetőinek, dolgozóinak és a gyerekeknek, akik nélkül ez a kutatás nem jöhetett volna létre.

jelentést, hogy hozzáférjen a szándékolt jelentéshez, vagyis az implikaturához. Másfelől (2) háttérbe kell szorítania saját perspektíváját, bizonyos esetekben szándékát, hogy felvegye az üzenet helyes megértéséhez szükséges, vagyis az implikatura megragadásához kellő, beszélői perspektívát (Wilson–Sperber 2004).

Ez a fenti példára vonatkoztatva annyit tesz, hogy a „Biciklista!” felkiáltás adekvát értelmezéséhez egyfelől tudni kell, hogy a megnyilatkozónak nem pusztán az a szándéka, hogy meglepővé tegye a beszélgetést a *biciklista* szó pusztá említésével, és a befogadó eljusson a szó lexikai jelentéshez (‘kerékpárral közlekedő személy’), hanem kezdeményezi a nyelvi kifejezés aktuális fizikai és mentális világára való vonatkoztatását. Emellett a befogadó számára ez azt is implikálja, hogy a nyelvi kifejezés a megnyilatkozó perspektívájából vonatkoztatható a kettenük aktuális terére, hiszen saját, pillanatnyi, világról való tapasztalatából nem következik a nyelvi kifejezésnek a referenciális jelenetre történő vonatkoztatása. Az implikatura feldolgozásához tehát kontextuális ismeretek mozgósítása is szükséges: csak akkor ugranak odébb mind a ketten, ha a fenti lépések megtörténnek. Ennek fényében, a nyelvi képességek és a nem nyelvi kognitív képességek fejlettsége (mint a fizikai kontextus feldolgozása, a saját perspektíva gyors zárójelezése és a másik perspektívájának automatikus felvétele) egyaránt szükséges a beszédaktusok sikeres megértéséhez, csakúgy, mint az implikaturákéhoz általában.

Hétköznapi nyelvi interakcióink túlnyomó többsége a példához hasonló módon épül fel. Egy átlagos felnőttél mindez spontán, reflektálatlan folyamat. Mindazonáltal, amikor egy gyermek utcai cipőben berohan egy szőnyeggel borított szobába, és az édesanyja rászól: „Hányszor mondtam már, hogy cipőt az előszobában kell levenni?”, a gyerek számára megfelelő válasznak tűnik, hogy „Nem tudom! Hányszor?” vagy „Kétszer”. Az ilyen és ehhez hasonló szituációk hívják fel a figyelmet arra, hogy a beszédaktusok megértése, a kontextuális ismeretek feldolgozása bizonyos kognitív erőforrásokat igényel.

A beszédaktusok megértéséhez tehát nyelvi és nem nyelvi kognitív képességek egyaránt szükségesek lehetnek. Két, egymással versengő és egymásnak ellentmondó elmélet, Verbuk és Shultz (2010) és Bucciarelli és munkatársai (2003) a fentihez hasonló, a beszédaktusok megértéséhez szükséges nyelvi és nem nyelvi kognitív képességek összefüggéseit vizsgálta. Bucciarelli et al. (2003) racionalitásalapú megközelítése egy, a tudatelmélet és a nyelvi képességeket magába foglaló, átfogó pragmatikai modulról beszél. Ez a pragmatikai modul felelős a nyelvi megnyilvánulások, így a beszédaktusok megértéséért is. Ennek értelmében ugyanazokat a képességeket mozgósítja az a helyzet, amikor a beszélő pusztán osztenzív jelekkel (pl. rámutatással) fejez ki egy propozicionális tartalmat, és az a helyzet, amikor valaki ugyanazt a tartalmat verbalizálja. Ezzel szemben a Verbuk és Shultz (2010) által indítványozott nyelvi alapú megközelítés több modul interakciójáról beszél. Ennek értelmében a beszédaktusok sikeres megértéséhez a tudatelmélet-modul, az univerzális nyelvtan és az általános kognitív kompetenciák összjátéka szükséges.

Bucciarelli et al. (2003), illetve Verbuk–Shultz (2010) kísérleteikben egyaránt ugyanabba a típusba tartozó nyelvi és nem nyelvi megnyilatkozások értelmezését vizsgálták. Ám a két kutatócsoport – annak ellenére, hogy hasonló

kísérleti paradigmát használtak – szögesen eltérő eredményre jutott. Bucciarelli et al. (2003) kísérletükben 15, egyenként 30 másodperces élő szereplős videót mutattak be a gyerekeknek, amelyeket a szerzők 5 különböző direktségi fokú – és ennek megfelelően különböző inferenciális nehézségeket jelentő – kondícióba rendeztek: direkt < egyszerű indirekt < egyszerű átverés < egyszerű irónia < komplex indirekt. Mindegyik kondícióba 3 történet tartozott. Mindegyik történetnek volt egy beszéd nélküli, tisztán gesztusokkal kommunikált és egy, csak beszéddel kifejezett változata. Egy-egy gyerek vagy a beszéd nélküli, vagy a hangos változatot látta. Például, az egyik, egyszerű direkt beszéd nélküli kondícióba tartozó videón egy felnőtt nő áll egy kisgyerek mellett egy földszintes ház gangján. Egyszer csak a kisgyerek a nő felé fordul, és mind a két kezét a magasba emeli. Ugyanennek a jelenetnek a csak beszédre épített verziójában a gyerek a nő felé fordul, és mindenféle egyéb gesztus használata nélkül azt mondja: „Vegyél fel”. Minden egyes bemutatás után megjelent négy kép, amelyek közül a gyerekeknek ki kellett választaniuk a történetnek megfelelő befejezését. A fenti példához tartozó négy képből például az egyik a bemutatott szituáció természetes folytatásaként a nő felemeli a gyereket. A többi három képen: (1) a kislány egy szobában játszik egy macival, (2) a nő és a gyerek kezet mosnak, illetve (3) a nő virágokat nézeget egy kertben. A szerzők egyrészt arról számoltak be, hogy az általuk vizsgált 2,6–7 éves olasz nyelvű gyerekek ugyanúgy értik (vagy nem értik) a beszédaktusokkal kísért nyelvi és beszédaktusok nélkül bemutatott nem nyelvi kommunikációs szituációkat. Másrészt kutatási eredményeik azt mutatják, hogy a gyerekek nehezebben találják meg a helyes választ azokban a kondícióban, ahol a megnyilatkozó céljai nem állnak direkt, konvencionálisan megszokott kapcsolatban a megnyilatkozással. Azaz minél indirektebb egy megnyilatkozás, annál több inferenciát igényel a megértése, és annál nehezebb a gyerek számára. Ez a pusztán gesztusokkal kifejezett változat esetén is igaz, hiszen a szereplők viselkedésének helyes megértése ezekben az esetekben is komplexebb következtetési láncot von maga után. Ezzel támasztják alá az általuk képviselt racionalitásalapú megközelítést, amely szerint a két kommunikációs változat – nyelvi és nem nyelvi – ugyanazon (core) pragmatikai modul alá tartozik. Hiszen ha egyazon modul moderálja az összes intencionális és kommunikációs megnyilatkozást és ezek megértését, akkor ugyanazon inferenciális komplexitás mellett nem lehet különbség a két kommunikációs változat megértése között. A válaszképek háttere azonban felvet egy metodológiai problémát. Egyedül a helyes válasz történik ugyanabban a környezetben, mint az azt megelőző szituáció, és ez erős kontextuális hatásként önmagában rávezet a megoldásra.

A Verbuk–Shultz-szerzőpáros (2010) kutatásában 5–8 éves gyerekeket és kontrollcsoportként felnőtteket vizsgált. Mindenki három különböző kondícióban vett részt (nyelvi, nem nyelvi, skaláris implikatúra). Mindegyik kondíció három próbából állt. Jelen tanulmány szempontjából a nyelvi és nem nyelvi kondíciókra összpontosítunk. A nyelvi és nem nyelvi kondíció egyaránt egy kétszereplős kép bemutatásával indult, amely a történet kiindulópontjául szolgált. Majd egy párbeszéd eleje következett, amelyben A szereplő utasítást ad B-nek. Ezt követően a kísérletvezető elvette a képet. Ezen a ponton a nyelvi és a nem nyelvi kondíció

eljárása szétvált egymástól. A nyelvi kondícióban a történet kimenetelét szóban, míg a nem nyelvi kondícióban ugyanazt a kimenetelt képpel jelenítették meg, ez a kép a válaszadás alatt végig jelen volt. Ezután mind a két kondíció ugyanúgy folytatódott. A kísérletvezető így szólt a kísérleti személyhez: „Próbáljuk meg kitalálni, mi történt!”, „Gondolod, hogy...” „B [az utasítást kapott szereplő] megcsinálta ezt és ezt? Miért?”. Helyes válasznak az számított, ha mindkét kérdésre megfelelő válasz érkezett. A szerzőpáros azt találta, hogy az általuk tesztelt 5–8 éves gyerekek jobban teljesítettek az adott kommunikációs szituáció nem nyelvi (pusztán viselkedéses) változatában, mint a nyelvi (beszédaktusokat is tartalmazó) változatában. Nyelvi alapú megközelítésükkel összhangban az eredményeket úgy értelmezik, hogy a nyelvi, verbális megnyilatkozást is tartalmazó kondícióban mutatott gyengébb teljesítmény az általános kognitív érvelési képességektől különálló nyelvi modul éretlenségére utal. A szerzők maguk is elismerik azt a lehetséges ellenvetést, hogy a gyerekek munkamemóriájára gyakorolt terhelés nagyobb a nyelvi, mint a nem nyelvi kondícióban, hiszen a kérdés megválaszolásához szükséges mondatot az emlékezetben kell tartani. Az ellenvetést azonban elvetik, mondván hogy a legfiatalabb gyerekek ötévesek voltak, akik már képesek egy mondatot a memóriában tartani és azt manipulálni. Ezt a kijelentést Papafragou–Tantalou (2004) kutatásával támasztják alá. Jóllehet az említett kutatásban az ötéves gyerekek képesek voltak egy hallott mondatot a memóriában tartani és a megfelelő implikaturát deriválni, Verbuk és Shultz (2010) arra vonatkozóan nem mutat evidenciákat, hogy a gyerekeknek mi okoz nagyobb memóriaterhelést és rosszabb teljesítményt: ha egy permanensen jelen lévő képből vagy egy, a kép tartalmának megfelelő temporális verbális leírásból kell ugyanazt az implikaturát deriválni. Így a Verbuk–Shultz (2010) által elvetett ellenvetés újra jogosulttá válik, és megkérdőjelezi a kísérleti eredményeiket, az elméleti következtetéseiket.

Mivel mind a két kutatás tartalmaz olyan módszertani elemeket, amelyek az adott kutatás elméleti keretének a megerősítése felé hatnak, jelen kutatás célja, hogy egy független kísérlet segítségével próbára tegye a fent bemutatott két elméletet és azok eltérő hipotéziseit. Habár kutatási kérdésünk a fenti két kutatócsoport kérdésfelvetéséből és módszertanából indul ki, vizsgálatunk az elméletek modularista következtetéseivel nem kíván diskurzusba lépni. A kutatási kérdésünk pusztán arra irányul, hogy az óvodáskorú gyerekek beszédaktus-megértését mi befolyásolja jobban, a Bucciarelli és munkatársai (2003) szerint feltételezett inferenciális nehézségek vagy a Verbuk–Shultz (2010) által indítványozott nyelvi modul éretlensége. Ha a racionalitásalapú megközelítés írja le jobban a valóságot, akkor a közvetett és a közvetlen beszédaktusos szituációk, valamint az osztrénv jelekkel kísért vagy nem kísért megnyilatkozások megértése között kimutatható különbségeknek kell lenniük. Másképp fogalmazva, a beszédaktusok megértését elsősorban az inferenciális és nem a nyelvi komplexitás befolyásolja. Ezzel szemben, ha Verbuk és Shultz (2010) nyelvi alapú megközelítése modellezi jobban a valóságot, akkor azt várjuk, hogy a nyelvi komponens komplexitásának manipulálása és nem a beszédaktusok direktségéből vagy indirektségéből eredő kognitív terhelés vagy inferenciális komplexitás befolyásolja jobban a beszédaktusok megértését.

Ezt a kérdést egyfelől a kérés beszédaktusán keresztül vizsgáltuk. A Blum-Kulka–House–Kasper-szerzőhármás (1989) a kérési szándék direktsége vagy indirektsége mentén (az akaratnyilvánítással együtt) kilenc kérésstratégiát különít el: 1. Származtatott mód (Jegyeket, bérleteket!; Ne tessék dohányozni!). 2. Explicit performatívum (Kérlek, segíts!; Kérem a tollat). 3. Beágyazott performatívum (El kell, hogy kérjem a tollad; Elkérhetem/elkérhetném?). 4. Származtatott lokúció (Engem is elvisz?; El tetszik vinni? 'vigyen el'). 5. Akaratnyilvánítás (Szeretnék telefonálni a mobiloddal). 6. Javaslattevő forma (Mi lenne, ha kitakarítanánk?). 7. Előkészítő (Fel tudná váltani?; Elvinne?). 8. Erős célzás (Van apród?). 9. Gyenge célzás (Jó sokan fürödtek itt; 'Piszkos a fürdőszoba, takarítsd ki'). Közvetlenségi skálán az első öt típus kivetítő, a 6. és a 7. hagyományosan közvetett, a 8. és a 9. pedig célzó (l. még Szili 2002). Munkánkban a mondat szerkezete és beszédaktus cselekvésértéke közti összefüggést (vö. Tátrai 2017: 1019) közvetett beszédaktusokban vizsgáltuk, előkészítőket és gyenge célzásokat kapcsolunk ugyanahhoz a szituációhoz. A vizsgált kéréseknél az inferenciális komplexitás szempontját helyeztük előtérbe, vagyis azt, hogy a kérés sikeres értelmezése milyen összetettségű következtetéseket igényel a befogadó részéről. A Blum-Kulka–House–Kasper-féle taxonómiában a gyenge célzás képviseli a legkevésbé direkt és ennek megfelelően legösszetettebb következtetést igénylő kérésmodot, az előkészítő szerkezet pedig a konvencionális és ennek megfelelően legkevesebb következtetést igénylő kérésmodok közül azt, amelyik a leginkább természetes gyerekközönségnek szóló a hétköznapi kommunikációs helyzetekben. Másfelől, a kérés beszédaktusának komplexitásán túl a megnyilatkozások nyelvi komplexitását is manipuláltuk: alárendelő összetett és egyszerű bővített mondatokkal, illetve néma, pusztán gesztusokkal kifejezett kommunikációs interakciók segítségével.

3. Anyag és módszerek

3.1. Kísérleti személyek

A kísérletben 3–6 év közötti tipikus fejlődésű gyerekek és felnőtt kontrollszemélyek vettek részt (l. az 1. táblázatot). A gyerekeket budapesti óvodákból, a felnőtteket budapesti felsőoktatási intézményekből toboroztuk.

1. táblázat. A kísérleti személyek adatai

Csoport	Átlagos életkor: hó (min–max)	Elemzés
kisóvodás	48 (37–58)	37
nagyóvodás	71 (61–81)	35
felnőtt	n. r.	12

3.2. Kísérleti anyagok és eljárások

3.2.1. A beszédaktus-kísérlet

A kérés beszédaktusára vonatkozóan 6 kondíciót 18 animált, 10–12 másodperc hosszú szituációban teszteltünk. A szituációkban két vagy három személy szerepelt, akik közül az egyik egy szándékot fejezett ki. A szándék kifejezésének módja két dimenzió mentén változott, ezeket a 2. táblázat szemlélteti. A kondíciókat az inferenciális összetettség mentén és a nyelvi inger jelenléte, illetve szintaktikai komplexitása mentén rendeztük. Az inferenciális összetettségnek két szintje volt: a nyelvi inger jelenléte esetén a konvencionálisnak tekinthető előkészítő kérések és nem konvencionális gyenge célzások; nyelvi inger hiányában konvencionális mutató és annak hiánya. A nyelvi inger egyetlen mondatból állt, amely lehetett alárendelő összetett mondat vagy egyszerű bővített mondat. Az inferenciálisan bonyolult, illetve az inferenciálisan egyszerű kondíciókon belül az egyszerű és összetett mondatok szótagszáma megegyezett. Ezzel biztosítottuk azt, hogy az esetleges nyelvi hatás ne a mondatok hosszának, hanem azok szintaktikai összetettségének legyen tulajdonítható.

2. táblázat. A kísérleti kondíciók egy példamondatban

Szintaxis → inferencia ↓	Egyszerű	Összetett	Nem verbális
direkt	Kölcsönadnád a lábbal hajtós motorodot?	Kölcsönadnád a motort, amit lábbal hajtasz?	<direkt rámutatás>
indirekt	Nem ültem még soha lábbal hajtós motoron.	Nem ültem motoron, amit lábbal hajtának.	<nincs direkt rámutatás>

Bucciarelli et al. (2003) és Cutica et al. (2006) kísérleti eljárását alapul véve, az egyes szituációkhoz négy állókép tartozott: 1) a beszédaktus végrehajtását bemutató kép, 2) a megnyilatkozóé és 3) a beszédpartnernek a szituáció szempontjából irreleváns cselekvését szemléltető, valamint 4) a szituáció résztvevőinek közös, a szituációhoz nem illő cselekvését bemutató kép.

A kísérleti személy a számítógép előtt ülve egy-egy animált szituációt egymás után kétszer nézett végig, majd a második lejátszás után megjelent a képernyőn a négy válaszkép. A válaszképek elhelyezkedése randomizálva volt a képernyőn. Arra kértük a kísérleti személyt, hogy a megnyilatkozó szándékát figyelje (pl. Mit szeretne a fiú?), majd a szituációt követően a négy kép közül válassza ki, melyik jeleníti meg a megnyilatkozó szándék megvalósítását. Minden szituációban minden kondíciót teszteltünk, a lehetséges kombinációkat (108) 6 listába rendeztük úgy, hogy minden kísérleti személy találkozott mind a 18 szituációval és mind a 6 kondícióval, de egyik szituációval sem találkozott egynél többször.

A kerettörténet szerint a gyerekek a kísérletvezetővel közösen rövid mesét néztek meg, amelyekben az egyik szereplő mindig szeretne valamit. A mese után a kísérleti személy feladata megmutatni, hogy a négy kép közül melyikben szerepel

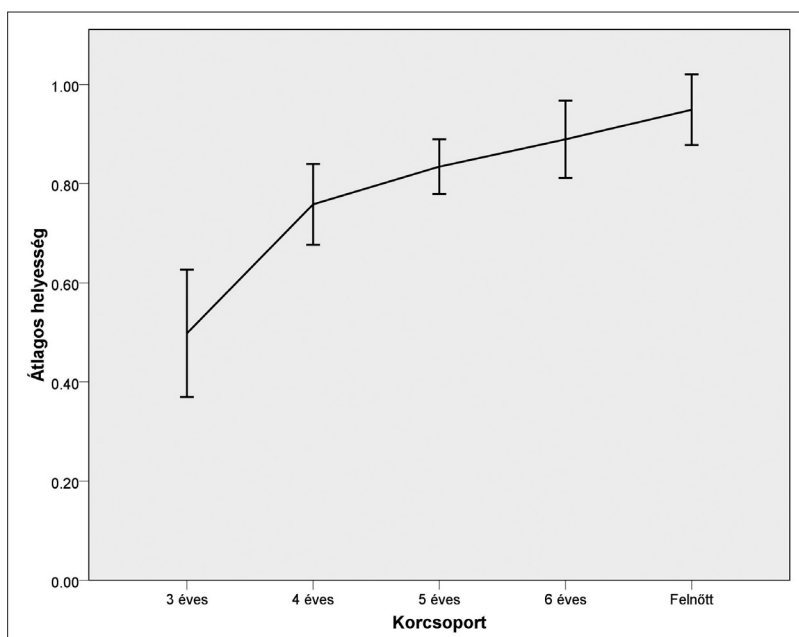
az, amit a szereplő szeretne. A kísérlet a PsychoPy (Peirce et al. 2019) kísérleti szoftverrel futott.

3.2.2. Nyelvtani tudást, gátlást és munkamemóriát mérő tesztek

A nyelvi szerkezetek megértését a TROG-H (Lukács et al. 2013) sztenderdizált teszt rövidített változatával vizsgáltuk. Az eredeti, 72 kérdést tartalmazó tesztből 36 feladatot választottunk ki a szókincs, a térbeli és egyéb relációs viszonyok, a beágyazott mellékmondatok és a kettős tagadás témaköréből. A kísérletvezető felolvasott egy mondatot, a kísérleti személynek pedig 4 kép közül kellett kiválasztani azt, amelyik megfelel a hallott mondat jelentésének. A képanyagot PsychoPy (Peirce et al. 2019) kísérleti szoftver jelenítette meg, és a kísérleti személy válaszait is a programmal tároltuk.

A nem nyelvi Stroop-teszt (Lukács–Kemény 2014) az irreleváns információ gátlásának a hatékonyságát mérte. A teszt PsychoPy (Peirce et al. 2019) kísérleti szoftverrel futott. A kísérleti személyek 4 állat közül (ló, kakas, tehén, macska) az egyik képét látták a számítógép képernyőjén, és ezzel egy időben egy állat hangját hallották előre rögzített felvételtől. A rajzok monokróm vonalrajzok voltak. A válaszadás négygombos klaviatúrán történt – a négy gombra megelőzően a négy állat képét ragasztottuk. A gyakorló szakaszban először csak a rajzok jelentek meg a képernyőn, és a kísérleti személy feladata a képernyőn bemutatott rajznak megfelelő gomb lenyomása volt. Ezután a képernyő sötét maradt, és az állatok hangját lehetett hallani. A kísérleti személynek ekkor a hanghoz tartozó állatnak megfelelő gombot kellett megnyomnia. A tesztszakasz akkor kezdődött, amikor a kísérletvezető megbizonyosodott róla, hogy a gyerekek felismerik az állatok rajzait és hangjait is. A tesztben két kondíció volt: 24 kongruens (a rajz és a hang konvergált) és 24 inkongruens (a hang nem illett a rajzhoz). A kísérleti személy feladata a hanghoz tartozó állat gombjának a megnyomása volt. A szokásos, felnőttekkel végzett teszttel szemben itt nem a reakcióidőt mértük, hanem az inkongruens kondícióban adott helyes válaszok számát.

A munkamemóriát Sheslow és Adams (2003) WRAML-2 tesztjének saját fejlesztésű adaptációjával mértük. A feladatban 40 memóriakártya szerepel, 32 db különböző állatokat, 8 db pedig tárgyakat ábrázol. A kísérleti személyek először három kártyát láttak egyszerre, véletlenszerű sorrendben elhelyezve két állatot és egy tárgyat. Arra kértük őket, hogy balról jobbra haladva nevezzék meg a kártyákon szereplő dolgokat, és jegyezzék meg őket. Ezt követően a kártyákat elvettük előlük. A feladatuk az volt, hogy meghatározott sorrendben (az állatokat méret szerint növekvő sorrendben, végül a tárgyat) mondják el, milyen kártyákra emlékeznek. Két próba sikeres teljesítése után négy új kártyát mutattunk a kísérleti személynek. A kártyák számát maximálisan hatig növeltük. A pontszámot két tényező adta: 1) hogy hány dologra emlékezett a kísérleti személy, és 2) hogy hány dolgot sikerült a kísérletvezető által kért sorrendben előhívnia.

1. ábra. A beszédaktusvizteszten elért átlagos eredmény korcsoportonként

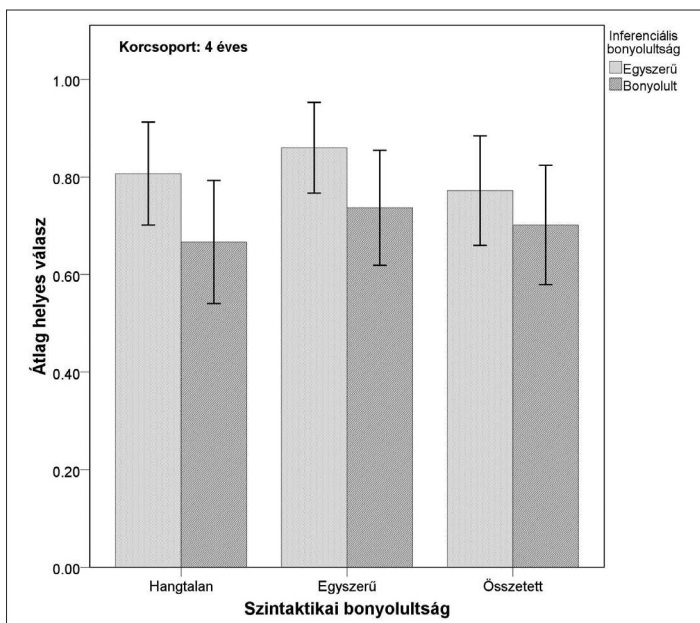
3.3. A kísérlet általános menete

A kísérletfelvételt megelőzően az intézményvezetők szóbeli és írásbeli, a szülők írásos tájékoztatásban részesültek a kísérlet céljáról és menetéről. A kutatás etikai engedélyszáma EPKEB 2016/031. A gyerekeket saját óvodájukban, a felnőtteket megszokott környezetükben teszteltük. A gyerekekkel valamennyi tesztet felvettük, változó sorrendben. Ehhez két, egyenként kb. 30 perces alkalomra volt szükség. A teszteket két kísérletvezető vette fel. Az egyik kísérletvezető irányította a kísérletet, a másik vezette az adminisztrációt, előkészítette a soron következő tesztet, vagy kiment a következő kísérleti személyért. A fenti két szerepkör folyamatosan változott a két kísérletvezető között. A felnőttekkel csak a beszédaktusokra vonatkozó kísérletet végeztük el, ez körülbelül 20 percet vett igénybe.

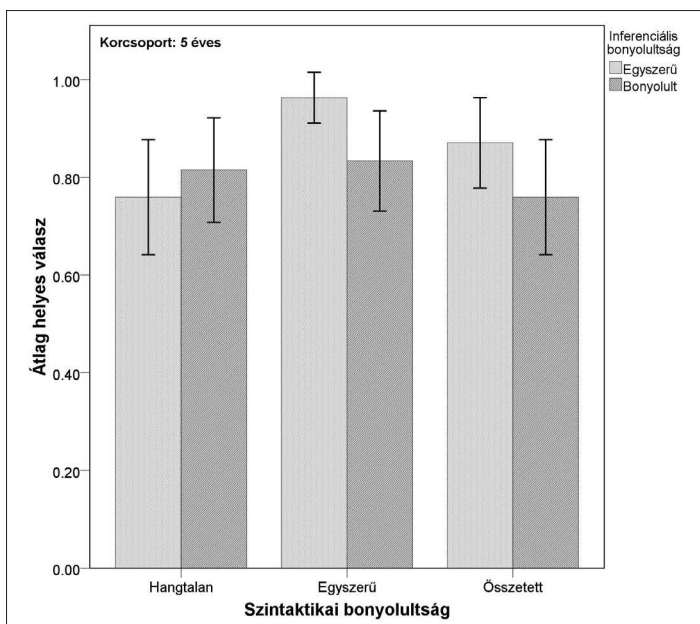
4. Eredmények

Az adatok elemzését a korcsoport beszédaktusértésre tett hatásának a vizsgálataival kezdtük, majd korcsoportonként külön-külön modellben vizsgáltuk az infenciális bonyolultság és a szintaktikai bonyolultság, illetve a beszéd jelenlétének a hatását. Végezetül a nyelvtani teszten, a gátlást mérő teszten és a munkamemóriateszten elért eredmények és a beszédaktusértés közötti összefüggéseket modelláltuk.

2. ábra. Helyes válaszok aránya a 4 évesek körében a beszéd jelenléte, illetve szintaktikai összetettsége és az inferenciális bonyolultság függvényében

3. ábra. Helyes válaszok aránya az 5 évesek körében a beszéd jelenléte, illetve szintaktikai összetettsége és az inferenciális bonyolultság függvényében

4.1. A beszédaktusvizsga eredményei

A beszédaktus-kísérletben a korcsoport hatását logisztikus binomiális kevert modellben vizsgáltuk, ahol a korcsoport volt a fix változó, a kísérleti személy és a szituáció a random hatások. A függő változó a beszédaktus egyes szituációra adott válaszában a helyessége (helyes vagy nem helyes) volt kondíciótól függetlenül. A modellben a korcsoport hatása erősen szignifikánsnak bizonyult ($F(4, 1409) = 9,26$; $p < ,001$). A 6 évesek kivételével mindegyik korcsoport teljesítménye szignifikánsan elmaradt a felnőttekétől (együtthatóértékek korcsoportonként növekvő sorrendben: $-4,47$; $-3,08$; $-2,81$). A legidősebb csoport már felnőttként válaszolt. Az eredményeket az 1. ábra szemlélteti.

A beszédaktusvizsga másik két változóját korcsoportonként külön modellben vizsgáltuk. Mindegyik logisztikus binomiális kevert modell volt, ahol az inferenciális bonyolultság (egyszerű, illetve bonyolult) és a szintaktikai bonyolultság (hangtalan, egyszerű szintaxis, összetett szintaxis) volt a két fix változó, és a kísérleti személy, valamint a szituáció a random hatások.

A legfiatalabb csoportban sem az inferenciális bonyolultságnak, sem pedig a beszéd jelenlétének, illetve a szintaktikai bonyolultságnak nem volt hatása. A 3 évesek mind a hat kondícióban 50% körüli eséllyel tudták azonosítani a szituáció szereplőjét a szándékát.

A 4 és az 5 éves korcsoportban az inferenciális bonyolultságnak volt szignifikáns hatása (1. a 2. és a 3. ábrát): az inferenciálisan egyszerűbb kondíciókban a gyerekek jobban azonosították a szereplő szándékát, mint az inferenciálisan bonyolultabb kondíciókban a beszéd jelenlététől, illetve a szintaktikai bonyolultságtól függetlenül (4 évesek: $F(1, 336) = 6,02$; $p = ,01$; 5 évesek: $F(1, 318) = 4,16$; $p = ,04$). Tehát a szándékát hangtalan mutatóval, szintaktikailag egyszerű konvencionális kéréssel vagy szintaktikailag összetett konvencionális kéréssel kifejező szereplőt jobban értették a 4–5 éves gyerekek, mint azt a szereplőt, aki hang és mutató nélkül, csupán a tekintetével, szintaktikailag egyszerű gyenge célzással vagy szintaktikailag bonyolult gyenge célzással valószínűsítette meg az illokúciós aktust. A beszéd jelenlétének, illetve a mondat szintaktikai összetettségének a 4 évesek körében nem volt szignifikáns hatása. Az 5 évesek esetében tendenciákat figyelhetünk meg: a beszéd jelenléte, illetve a szintaktikai összetettség közel szignifikáns hatást mutatott ($F(2, 318) = 2,9$; $p = ,06$), és az inferenciális bonyolultság, valamint szintaktikai státus interakciója is megközelítette a statisztikai szignifikancia határát ($F(2, 318) = 2,81$; $p = ,06$). Amint azt a 3. ábra sejteti, itt arról van szó, hogy az 5 évesek számára, inferenciális bonyolultságtól függetlenül, a szintaktikailag összetett mondatokkal kifejezett szándékokat egy kicsit nehezebb volt megérteni, mint a szintaktikailag egyszerű mondatokkal vagy a nem verbálisan kifejezett szándékokat. Ezen túl, míg a két beszédet tartalmazó szituációtípusban az inferenciális bonyolultság hátrányt jelentett, addig a nem verbális szituációkban nem volt számottevő különbség a csupán tekintettel és a tekintettel + mutatóval kifejezett szándékok megértése között.

A 6 évesek csoportjában és a felnőttek körében egyik változó sem befolyásolta szignifikánsan a válasz helyességét.

4.2. Összefüggések a beszédaktusok megértése és a nyelvtani kompetencia, a gátlás fejlettsége és a munkamemória között

A nyelvtani tudás, az irreleváns információ gátlásának a sikeressége és a munkamemória szerepét az illokúciós aktusok sikeres megértésében többváltozós lineáris regressziós modellekben teszteltük. Mivel ezek a készségek az életkorral ismertén fejlődnek, és mivel az életkor erős hatással volt a beszédaktus-teszten elért eredményre, ezt a változót is figyelembe vettük. Az első modellben csak az életkor (hónapok száma) szerepelt prediktorként, a második modellben pedig valamennyi változó. A modellek kimeneti változója a helyes válaszok aránya volt a beszédaktus-teszten a kondíciótól függetlenül.

Az eredmények nem meglepő módon megerősítették az életkor hatását. Az első modellben az életkor a beszédaktus-teszten elért eredmény varianciájának 37 százalékát magyarázza ($F(1, 66) = 39,91$; $p < ,001$). A második modell prediktorai a beszédaktus-teszten elért eredmény varianciájának az 50 százalékát magyarázzák ($F(2, 65) = 32,90$; $p < ,001$). A második modellben az életkoron túl ($Beta = ,38$; $p = ,001$) csak a nyelvtani teszt eredménye volt szignifikáns prediktor, és az utóbbi hatása valamivel felülmúlta az előbbiét ($Beta = ,43$; $p < ,001$). A Stroop és a munkamemória-feladat eredménye azonban nem mutatott szignifikáns hatást.

Mivel a beszédaktus-feladatban az inferenciális bonyolultság meghatározóbbnak bizonyult, mint a verbalitás vagy a szintaktikai bonyolultság, ez az eredmény némileg ellentmond az eddigieknek. Felmerül, hogy a beszédaktus-feladat kondícióinak átlagolásával torzultak az eredmények, és a nyelvtani kompetencia kimutatott hatása valójában csak a verbális kondíciókban elhangzott mondatok megértésére vonatkozik. Mi azonban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nyelvtani kompetencia összefüggésben áll-e a pragmatikai képességekkel. Ezért egy új lineáris regressziós modellt építettünk, ahol a kimeneti változó csak a két nem verbális kondícióra adott helyes válaszok aránya volt. Ez a modell is hasonló eredményt adott ($F(2, 65) = 22,86$; $p < ,001$), bár itt az életkor és a TROG-pontszám a nem verbális kondíciókban elért teljesítmény varianciájának csak a 39 százalékát magyarázza az előző 50 százalékkal szemben, és a Beta értéke ,35-re csökkent ($p = ,003$). A Stroop és a munkamemória-feladat eredménye ebben a modellben sem játszik szignifikáns szerepet.

5. Diskusszió

Kutatásunk azt vizsgálta, hogy milyen tényezők befolyásolják óvodáskorú gyerekek beszédaktusértését. Két lehetséges tényezőre helyeztük a hangsúlyt: a nem nyelvi inferenciális készségek és a nyelvtani kompetencia szerepére. Ezek mellett feltérképeztük a fejlődés általános menetét.

Összességében jelentős különbséget találtunk mind a verbális megnyilatkozásokkal kísért, mind a verbális ingerek nélküli inferenciálisan nehéz és könnyű kondíciókban a 3 évesek, a 4–5 évesek és a 6 évesek viselkedése között. A 3 évesek kondíciótól függetlenül csak 50% körüli eséllyel tudták azonosítani a kife-

jezett szándékot, a 6 évesek válaszáda már megkülönböztethetetlen a felnőtt kontrollcsoportétól, a 4–5 évesek válasza pedig a kettő között voltak. Az ő teljesítményüket elsődlegesen az befolyásolta, hogy milyen inferenciális nehézséget jelentett az adott szándékok megértése. Eredményeink Bucciarelli et al. (2003) és Lucariello–Mindolovich (1995) megállapításaival összhangban azt mutatják tehát, hogy van a fejlődésnek egy olyan szakasza, amikor az inferenciálisan egyszerűbb, konvencionális szándéknyilvánítás könnyebben érthető a gyerekek számára, mint a nagyobb inferenciális kihívást jelentő nem konvencionális célzás. Korábbi kutatások azt mutatják, hogy az egyes végrehajtó funkciót mérő teszteken nyújtott teljesítmény összefügg az inferenciálisan összetettebb nyelvi üzenetek, azaz az implikaturák megértésével (Babarczy–Balázs 2016; Balázs–Babarczy megj. e.; Bott–Noveck 2004; Antoniou–Cummins–Katsos 2016). Jelen kutatásunkban az inferenciális bonyolultságnak a megértést nehezítő hatását egyedül magával a beszédaktusok megértését vizsgáló teszttel sikerült kimutatni. Ebből arra következtethetünk, hogy a munkamemóriát és a gátlási képességeket mérő tesztjeink nem tudták megragadni azt a kognitív komponenst, amely a különböző bonyolultságú inferenciák végrehajtásáért felelős a beszédaktusok megértése során.

Ami a nyelvtani kompetencia tényezőt illeti, Verbuk és Shultz (2010) kutatási hipotézise alapján azt várnánk, hogy a verbális megnyilatkozások nélküli beszédaktusok megértése lesz a legkönnyebb – hiszen azok megértését nem befolyásolja a grammatikai modul fejlettsége –, és az összetett nyelvtani szerkezettel kifejezett szándék megértése okozza majd a legnagyobb nehézséget. Ezt a hipotézist jelen kutatás keretében nem sikerült egyértelműen alátámasztani, hiszen a nyelvtan összetettsége vagy a nyelvi megnyilatkozás teljes hiánya nem gyakorolt statisztikailag szignifikáns hatást a 3–6 éves gyerekek beszédaktusteszten nyújtott teljesítményére. Ennek ellenére fontos megjegyezni, hogy az 5 éveseknél tendenciaszerűen megjelent a nyelvtani szerkezet összetettségének a válaszáda gyakorolt hatása. Azaz az 5 évesek – ugyanazon inferenciális nehézség mellett – jobban teljesítettek az egyszerű bővített mondatokat tartalmazó kondícióban, mint az alárendelő összetett mondatokat tartalmazó mondatoknál. Ezzel a tendenciaszerű eredménnyel összhangban, a nyelvi képességeket felmérő TROG-teszten nyújtott teljesítmény pozitív összefüggéseket mutat a beszédaktusteszten elért eredménnyel, ráadásul korcsoporttól függetlenül. Bár a beszédaktusteszt nyelvi variánsai nem voltak közvetlen hatással az egyes szituációk megértésére, a fenti összefüggések mégis arra engednek következtetni, hogy a beszédaktusok megértésekor az inferenciák megragadása mellett bizonyos fajta nyelvtani érettség is szükséges.

Összegzőképpen, látszólag mind a nyelvtani, mind pedig az inferenciális készségek szerepének a kutatásban használt két megközelítése ellentmond egymásnak: a beszédaktusteszten belül, direkt módon az inferenciális bonyolultságnak van szignifikáns hatása, de ez nem tükröződik a memória és végrehajtófunkciók eredményeiben. Ennek egyfajta fordítottja érvényesül a nyelvi teszt esetében, amennyiben önmagában a beszédaktustesztben nem sikerült egyértelműen kimutatni a nyelvi bonyolultságnak vagy akár a nyelvi inger jelenlétének a megértésre gyakorolt hatását, a nyelvi képességeket független teszttel mérő TROG mégis erős pozitív korrelációt mutat a beszédaktusok megértését vizsgáló fel-

adattal. Egy lehetséges magyarázat a kísérletünkben használt beszédaktusok mentális reprezentálásának feltételeit érinti: feltehetően a teszt kognitív terhelése nagyobb mértékben van jelen, mint a nyelvi terhelése. Vagyis elképzelhető, hogy a beszédaktustesztben belül az inferenciális nehézség elfedi a nyelvi bonyolultság okozta nehézségeket. Így a beszédaktusok megértéséhez szükséges nyelvi érettség szerepét csak közvetett módon a TROG-teszt segítségével sikerült kimutatnunk. Egy másik – spekulatív – lehetőség szerint, a nyelvtani kompetencia szerepe abban rejlik, hogy a következtetési folyamatot segíti, csakúgy, mint az általános gondolkodási folyamatokat. Ha így van, nem magának a nyelvi ingernek a szintaktikai összetettsége számít, hanem az általános nyelvi tudásnak a stabilitása. Ezt a magyarázatot az is megerősíti, hogy nem volt lényegi különbség a nyelvi és nem nyelvi beszédaktus-kondíciók között, és a TROG-teszt eredménye a nem nyelvi kondíciókon elért teljesítménnyel is pozitívan korrelált.

Tanulmányunknak nyilvánvaló korlátai is vannak. Az egyik legfontosabb, hogy a beszédaktusok megértésének képességét a laboratóriumi kutatásokra jellemző domesztikált környezetben vizsgálta. A beszédaktusokat a kommunikációs interakcióra jellemző egyéb, potenciálisan releváns összetevők hiányában mutatuk be a gyerekeknek. Másképp fogalmazva, tanulmányunk egyszerű kommunikációs szituációkra korlátozódik, míg a mindennapi interakciókban rendszerint összetett kommunikációs helyzetekkel találkozunk. Mindazonáltal úgy gondoljuk, hogy tanulmányunk szervesen hozzájárul a kommunikációs helyzetek megértésében részt vevő mentális reprezentációk és mentális folyamatok megértéséhez.

SZAKIRODALOM

- Antoniou, Kyriakos – Cummins, Chris – Katsos, Napoleon 2016. Why only some adults reject under-informative utterances. *Journal of Pragmatics* 99: 78–95.
- Babarczy Anna – Balázs Andrea 2016. A kognitív kontroll és a preverbális fókusz értelmezése. In: Kas Bence (szerk.): „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 151–64.
- Balázs Andrea – Babarczy Anna megj. e. A pragmatikai kompetencia és nem nyelvi erőforrások összefüggései In: Bóna Judit – Horváth Viktória (szerk.): *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliane – Kasper, Gabriele 1989. *Cross-cultural Pragmatics. Request and apologies*. NJ Ablex Publishing Corporation, Norwood.
- Bott, Lewis – Noveck, Ira A. 2004. Some utterances are underinformative: The onset and time course of scalar inferences. *Journal of Memory and Language* 51: 437–57.
- Bucciarelli, Monica – Colle, Livia – Bara, Bruno G. 2003. How children comprehend speech acts and communicative gestures. *Journal of Pragmatics* 35: 207–41.
- Cutica, Ilaria – Bucciarelli, Monica – Bara, Bruno G. 2006. Neuropragmatics: Extralinguistic pragmatic ability is better preserved in left-hemisphere-damaged patients than in right-hemisphere-damaged patients. *Brain and Language* 98: 12–25.
- Grice, Paul H. 1989. *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge.
- Lucariello, Joan – Mindolovich, Catherine 1995. The development of complex metarepresentational reasoning: The case of situational irony. *Cognitive Development* 10: 551–76.
- Lukács Ágnes – Kemény Ferenc 2014. Domain-general sequence learning deficit in specific language impairment. *Neuropsychology* 28: 472–83.

- Lukács Ágnes – Győri Miklós – Rózsa Sándor 2013. TROG-H: új sztenderdizált módszer a nyelvtani megértés fejlődésének vizsgálatára. *Gyógypedagógiai Szemle* 61: 1–22.
- Papafragou, Anna – Tantalou, Niki 2004. Children’s computation of implicatures. *Language Acquisition* 12: 71–82.
- Peirce, Jonathan W. – Gray, Jeremy R. – Simpson, Sol – MacAskill, Michael R. – Höchenberger, Richard – Sogo, H. – Kastman, Erik – Lindeløv, Jonas Kristoffer 2019. PsychoPy2: experiments in behavior made easy. *Behavior Research Methods* 51: 195–203. <https://doi.org/10.3758/s13428-018-01193-y>.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- Sheslow, David – Adams, Wayne 2003. *Wide Range Assessment of Memory and Learning*. Administration and Technical Manual. Psychological Assessment Resources, Lutz, FL.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford/Cambridge.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Verbuk, Anna – Shultz, Thomas 2010. Acquisition of Relevance implicatures: A case against a Rationality-based account of conversational implicatures. *Journal of Pragmatics* 42: 2297–313.
- Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2004. Relevance Theory. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Oxford, Blackwell. 607–632.

<i>Balázs Andrea</i>	<i>Krizsai Fruzsina</i>	<i>Babarczy Anna</i>
fiatal kutató	tudományos segédmunkatárs	egyetemi docens
MTA	BME	BME
Nyelvtudományi Intézet	Kognitív Tudományi Tanszék	Kognitív Tudományi Tanszék

SUMMARY

Balázs, Andrea – Krizsai, Fruzsina – Babarczy, Anna

Comprehension of speech acts by nursery school children

A shared fundamental trait of functionalist approaches to linguistics is the claim that pragmatics is part and parcel of grammar, and is not distinct from other aspects of language description as a discipline, either. Experimental results of recent decades are, however, ambiguous with respect to how close the relationship is between general cognitive and linguistic skills on the one hand and pragmatic competence on the other. This paper is meant to contribute to that debate with an experimental study of the comprehension of speech acts by nursery school children. In order to measure the success of the processing of speech acts, we conducted an experiment involving 68 children between 3 and 6 years of age, as well as 12 adult control subjects. Participants had to watch 18 brief situations in which one of the protagonists expressed a conventional request or dropped an indirect hint. The manner of expression could be either verbal or non-verbal, and verbal requests/hints had further two types: syntactically simplex and complex. Having seen the situation, the participants had to choose the appropriate one from four pictures that matched it. Three standardised tests were used to measure general cognitive and linguistic skills (the operation of short-term memory, the exclusion of diverting factors, and receptive grammatical competence). The results show that the degree of inferential complexity has a significant effect on children’s comprehension of speech acts: they are more successful in interpreting conventional requests than non-conventional hints. Moreover, even though the grammatical complexity of the sentence carrying the conventional request or the indirect hint does not directly affect the comprehension of the speech act, a strong positive correlation has been found between the success rate of the speech act task and that of the test probing into the compre-

---

hension of linguistic constructions. In conclusion we can state that while well-developed receptive grammatical competence facilitates the processing of speech acts in general, the exact deciphering of the illocutionary force of a speech act occurring in an everyday situation represents an inferential task that requires the possession of non-language-specific cognitive skills, too.

Keywords: speech act, inferentiality, nursery school children, pragmatic competence

Tudományos asszonyok, kanboszorkányok és módszertani szempontok a boszorkánypererek pragmatikai vizsgálatában¹

1. Bevezetés

A dolgozat a 16–18. századi boszorkányperes tanúkihallgatási szövegek (l. 2.) metakommunikatív jelzéseivel foglalkozik (l. 3.), elsősorban az alábbiakat tárva fel:

- hogyan jelenhetnek meg reflexiók az egyes szövegekben a tanúk véleményére és nézőpontjára vonatkozóan a gyanúsítással, közelebbről a cselekvéstulajdonítással vagy épp annak hiányával kapcsolatban – összefüggésben a vádlott bűnösségének vagy épp ártatlanságának a bizonyításával;
- miről árulkodnak a kérdéses megjegyzések, reflexiók a későbbi befogadó számára a boszorkányperes eljárást tekintve.

A forrásbeli nyelvhasználat több tekintetben is rétegzett, ezáltal kiemelt szerepet kap a vádlott együttműködő vagy éppen attól eltérő nyelvi viselkedése a közösségben a történetmondások alapján, valamint a tanú beszámolóinak megfelelő vagy éppen nem megfelelő volta a kihallgatáskor. A vizsgált nyelvi anyag nagy része bárki számára hozzáférhető a Történeti magánéleti korpusz anyagában (a továbbiakban TMK, az adatbázis részletes leírása: Dömötör et al. 2017), más részük manuális gyűjtés eredménye további forráskiadásokból és kéziratokból. Az elemzés a szöveg irányította (*text driven*) módszert követi, legalábbis egy elméleti keret által előre meghatározott jelenségek helyett a kutatás része annak feltárása is, hogy egyáltalán milyen pragmatikai megvalósulások rajzolódnak ki az egyes forrásokból (vö. Bednarek 2006; Grund 2012a).

A metakommunikáció megvalósulásainak elemzése alkalmas arra, hogy rámutasson – a pragmatikai szemléletmódon belül – a nyelvhasználat kontextualizált jellegének a fontosságára. Előtérbe kerül tehát az összetett kontextusfelfogás és a dinamikus értelmezés, amelyet a vizsgált forrás egyrészt lehetővé is tesz inherens változatossága miatt az egyes esetekben, másrészt igényel is az egyes szövegek adekvát értelmezéséhez és a következtetések általánosíthatóságához (l. 3–6.).

A vizsgálat előtérbe helyezi a forrás történetiségét: a korszak és a szövegtípus nyelvhasználatának, az abból kimutatható variációnak a leírása a cél, beleértve azt is, hogy a jelenségeket a szövegtípus kontextusai szerint magyarázzuk. Ez utóbbival kapcsolatban térek ki a szinkrón nézőpont visszavetítésével kapcsolatos módszertani problémákra (3.), ahogy arra is, hogy egyes szinkrón pragmatikai leírások – például a társalgásokkal kapcsolatos elvek, elvárások – absztrakt jelle-

¹ A tanulmány a K116217. számú NFKI/OTKA pályázat (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült. Előadasként elhangzott a Módszerek, mintázatok, történetiség című műhelykonferencián a Nyelvtudományi Intézetben.

güknél fogva korlátozottan hasznosíthatók a boszorkányperes szövegtípus leírásában (4–6.). A diskurzusmintázatok dinamikus, szöveggözpontú elemzésén keresztül ugyanakkor rá lehet világítani a forrás társadalmi-jogi kontextusának néhány szempontjára. Erre a néprajzi kutatások szerint is igény van (vö. Sz. Kristóf 2014).

2. A vizsgált forrásról – előjáróban

Az elemzés előtt csak néhány lényeges vonását tekintem át a boszorkányperes tanúvallomás szövegtípusának – magának az eljárásnak és a jegyzőkönyvezésnek a további jellemzése a nyelvi anyag bemutatásán keresztül történik majd. A jogtörténeti szakirodalom szerint a boszorkányság, bár az erkölcsöt is sérthette, nem számított speciális bűncselekménynek a 16–18. század során, így a világi hatóság előtt zajlott az ügyek kivizsgálása (összefoglaló munkában Koncz 2007). A boszorkányság vádjá a korszakban különféle cselekedeteket és azok következményét foglalhatta magában. A néprajzi szakirodalom szerint a boszorkány olyan szerepként értelmezhető, amely részben hiedelmeken alapul, bizonyos cselekvésekre való képességeket tulajdonítva az ezzel vádolt személyeknek, részben többé-kevésbé jellegzetes viselkedésmódokat, például veszekedő természetet kapcsolnak hozzájuk a közösségek (részletesen Pócs 1983, 1995; Sz. Kristóf 2014; a diskurzusstratégiákról Varga 2015, 2018b).

A jelen vizsgálatban a *malefícium*, azaz a rontás, károkozás vádjá és az azzal kapcsolatos ügyek kerülnek előtérbe: ekkor a közösség tagjai az őket ért váratlan, nemritkán tragikus kimenetelű eseményekre, károkra keresnek magyarázatot, összefüggésben a korszak népi gyógyítási sajátosságaival (l. pl. Pócs 1983; Klaniczay 2011, 2014).

A *boszorkányper* maga gyűjtőfogalom, több szövegcsoportot foglalhat magába a peres eljárások mentén – ilyen a vádbeszéd, a tanúvallomás, a vádlottak kihallgatása, a tárgyalási szövegek, az ítélet. A különböző szövegcsoportok fennmaradása és megjelenése a forrásközlésekben nem egységes, ezért jellemző, hogy a *boszorkányper*; illetőleg *perszöveg* elnevezés pusztán a tanúk beszámolóit jelöli, olyankor is, ha az eljárást a kihallgatások után megszüntették (ennek kritikája: Bató 2004). A *tanúvallomás* szintén gyűjtőfogalom. Általánosságban úgy határozható meg, mint a bizonyítékgyűjtés során az adott ügy kapcsán a tapasztalatokról való beszámoló (Kytö–Walker–Grund 2011). A tanúkihallgatás a korszak bizonyítási eljárásának a része, ilyen értelemben a (tágra értelmezett) jogi, bírósági diskurzus egyik formája (noha nem közvetlenül a bíróságon zajlott; Koncz 2007). A jelen elemzés a lejegyzők által rögzített, többé-kevésbé részletes jegyzőkönyveken alapul.

A tanúvallomásokról magukból ugyanakkor nem rekonstruálható az egész eljárás, hiszen csupán a bizonyítékkeresés fázisát rögzíti, azt sem mindig a maga teljességében. Az eljárásról tehát csak mozaikos képet kaphatunk a szövegekből. Éppen ezért félrevezethetik a befogadót az olyan kijelentések, mint a „perirat jelenkori olvasója egy olyan boszorkányperet vár [...]” (Havasi 2018: 439). Nem eleve adott ugyanis, hogy az adott boszorkányper dokumentációjából mi maradt

fenn (magyar nyelven), és ebből mit és hogyan közölnek a forráskiadások. Nem példátlan, hogy a vádlott kihallgatása ismeretes az ítélettel együtt, a tanúk beszámolójára pusztán következtetni lehet a kérdésekből (pl. Bosz. 433; lásd még 3.). Előfordul az is, hogy egyfajta rövid hivatalos összefoglaló – például vádbeszéd – ismert az adott ügyből; annak szövegformálását ugyanakkor problematikus közvetlenül összevetni a nemritkán jóval kifejtettebb tanúvallomásokéval, ahol a történetmondás egyes szereplői közvetlenebb módon azonosíthatók, vagy az egyik beszámoló mintegy kiegészíti, – mai szemmel is – „értelmessé teszi” a másik látzólagos hiányosságait (l. 4.).

A boszorkányperes forrásokat tekintve igen jelentős anyagmennyiségről beszélhetünk (a folyamatosan bővülő TMK-ból jelenleg több mint 280 különféle terjedelmű perszöveg érhető el), magukat a dokumentumokat azonban nagymértékű változatosság jellemzi a tanúvallomás altípusán belül is. Egy-egy alkalommal kikérdezettek akár 2–5 tanút is, máskor 100 fölött is lehetett a megkérdezettek száma – egy-egy ügyben több kihallgatást is lehetett tartani. A kiválasztható tanúk köre szintén széles volt, a közelebbi és távolabbi ismerősök mellett a vádlott házastársa, rokonai is tehettek vallomást; nem nyilvánvaló, hogy a női tanúkat máskeppen kezelték volna, mint a férfiakat (vö. Koncz 2007; jöllehet Havasi 2018: 429–30 ezt implikálja). – Az egyes tanúvallomások terjedelme is szélsőséges lehetett. Az alábbi szöveg például a kiadás alapján egy teljes tanúvallomás:²

(1) 1584: Kadar Pál vallja, hogy gyanakodott ez asszonra (KBosz. 20).

Jellemzőbb volt azonban a hosszabb történetmondás – akár több fólión keresztül is. A tanúk kikérdezésekor előtérbe kerül a vádlott előélete, a felidézett események részletes körülményei – utóbbira ki is térnek a kérdések: *circumstantialiter vallja meg vagy voltaképpen vallja meg*. További szempont, hogy a feltételezett boszorkány jellegzetes viselkedésének a nyelvhasználat is a része volt, a tanúk részletesen idéztek fel akár évekkel korábbi diskurzusokat is, ráadásul első pillantásra akár lényegtelennek tűnő részletek válhattak a későbbi eljárásra nézve fontossá (részletesen, példákkal l. Varga 2018a).

3. Metakommunikáció, reflexív jelleg, megközelítés

A boszorkányperes tanúvallomás a fentiek miatt ideális forrás a metakommunikatív vagy más megközelítésben *metapragmatikai* reflexiók vizsgálatához. A metapragmatika tágabb meghatározása (Hübler 2011 és Culpeper–Haugh 2014 alapján) röviden a következő: a kommunikáció azon aspektusa, amikor a nyelvhasználat különböző rétegei válnak reflexió tárgyává. Az interakció résztvevői egyaránt reflektálhatnak egy vagy több beszédeseményre, a diskurzusszerveződésre és annak

² A Bosz. és KBosz. rövidítéssel hivatkozott adatok hozzáférhetők a Történeti magánéleti korpuszból, a példákat a korpusz és a forráskötetek alapján betűhűen közlöm, az értelmezést segítő magyarázatok [ ]-ben szerepelnek. A hivatkozás az év és a forrás TMK-beli rövidítése és a perszöveg száma alapján történik, míg az MBF-kötetektől és Komáromy kiadásából származó adatoknál a forrás rövidítését az oldalszám követi.

körülményeire, beleértve a fizikai, a mentális és a társas világot (Hübler 2011: 108–9; 16–18. századi magyar nyelvű magánlevelezések anyagán Varga 2017). A reflexív viszonyulás számos okból és céllal történhet, ilyen például maga a diskurzus szervezése, akár a jobb megértés érdekében:

- (2) 1742: Vallya hogy Csébi Gergelly Urammal az döglött két Tehenye irant meg alkudott ugyan, *de nem azon okbul* hogy vétkes lett volna, hanem mivel Csebi Uram által meg fenyegettetett, és azon alkura kénszeritetett (Bosz. 289).
- (3) 1756: a Fatens pedig *nem akarván egyenesen néki meg mondani* hogy hol vagyon a Leány, azt mondotta Nagy Istvánnénak Kása törni vagyon (Bosz. 484).

A kihallgatási szituáció szempontjából különösen fontosak az információ forrásával kapcsolatos megjegyzések (l. még Varga 2019). A tanúvallomások narratív részeiben teret kapnak a kommunikációra vonatkozó jelzések, reflexiók, például a tapasztalatokkal, a történetek értékelésével és a résztvevők attitűdjével, viszonyulásával kapcsolatban (a beszélő és a hallató egyaránt előtérbe kerülhet). Felidézi például a tanú, hogy hogyan hatott rá az egyik későbbi vádlott megjegyzése – mielőtt előtte is a vádlott nyelvhasználatát minősíti:

- (4) 1714: Ezért *feddette* a fatens, hogy *illy Istentelen szókat* ne ejtsen; mert az Isten meg veri. Felelt arra: Ugyis tudom, nem megyek én soha Menyországba, régen Pokolba vagyok én! [idézet vége] ezen *el hült* a fatens (Bosz. 210).

A pragmatikai szakirodalom a metapragmatikai jelzések realizációinak számos fajtáját különíti el a lexikálisan megragadható elemektől kezdve (pl. pragmatikai markerek) a nagyobb kontextust igénylőig, mint a performatív igés szerkezetek, a kommentárok és frázisok (Hübler 2011: 111–5; Culpeper–Haugh 2014: 238–41). Ezek egy része megfelelést is mutat, például: *nem kellene többet beszélned/mondanod* vs. *ne beszélj/ne mondd tovább* vs. *megtennéd, hogy nem beszélsz/mondod tovább* stb. (Hübler 2011: 111).

A jelen vizsgálat épp a különböző szinonim megoldások miatt metakommunikációs jelzésnek tekinti magát a megnyilatkozás eredményét is, hiszen az adott megoldás választásával a megnyilatkozó maga is viszonyítja a grammatikai-pragmatikai lehetőségeket egymáshoz, egyúttal saját viszonyulását is jelzi a megnevezett jelenséghez. A boszorkányperekben például jellegzetes, hogy a direkt megnevezés, a *boszorkány* helyett közvetettebb, körülíráson alapuló módon említik a vádlottat, például tipikusan a képességeire utalva *tudós, tudományos, sőt tudáskereső* személyekről számolnak be: *ollatin tudományos személyek* (Bosz. 420, lásd még 5.; valamint Varga–Gugán 2017). Reflektálhat a tanú a saját korábbi nyelvhasználatára is, például ahelyett, hogy felidézne a tényleges megnyilatkozást, körülírja azt: 1584: *gonoszt mondék neki, megszidogattam* (KBosz. 19.).

A vizsgálat során a tágabb, több jelenséget lefedő *metakommunikatív* megnevezést fogom használni, mivel a kommunikáció bármely aspektusára vonatkozhatott a tanúvallomásokban utalás, maga a reflexió kimondása pedig a tanúvallomás mint nyelvi tevékenység (és ezen keresztül a bizonyítás) része:

- (5) 1733: égy ejjel nállunk háltt [= Kádár Kata, a feltételezett boszorkány].
alég vártam más nap hogy *el tudhassam* az háztol (kézirát, Fol. Lat. 1877).³

A fenti példa nem közvetlenül utal a nyelvhasználatra, ugyanakkor a későbbi tanú attitűdjét leírja, egyben implicit módon minősítve a későbbi vádlott viselkedését, ebbe pedig a nyelvhasználat is beleérthető. – A gesztusok tekintetbe vételét a károkozó boszorkány szerepével járó jellegzetes (nyelvi) viselkedés indokolja. Az alább idézett reflexiókban az a közös, hogy bár nem kifejezetten verbális a kommunikáció, a kontextusban fenyegetést implicálnak, a későbbi rontást vetítik elő.

- (6) 1754: az Libákra *csak úgy tátogatta* a száját (kézirát, NmL).
- (7) 1759: a Tanutulis Németh Kata most mult Pünkösöd tajban EBtendeje mult, kölcsön egy Kőből Gabonát kért, és hogy magát sem kívánta meg szükétteni azért nem igért, nemis adhatott néki, azon Bába ezért *nagyon meg fullaßkodva* elment (kézirát, Fol. Hung. 3320).⁴
- (8) 1750: látszatott lenni mintegy *fél kedvvel* (Bosz. 95).

További szempont, hogy gyakran kifejezetten a vádlott nyelvi viselkedése az, ami gyanút kelt a közösségben, és előfordul, hogy más nem is bizonyítható az illetőre. A Bosz. 433. számú szöveg mindössze a vádlott kihallgatását és az ítéletet tartalmazza, a tanúvallomások nem elérhetőek, csak a tartalmuk közvetett módon, a hatósági kérdésekben. A vádlott minden felvetést tagad – nem kifejezetten rontással, hanem babonás tanácsadással vádolják (*Nem tanétottam, nemis tudok semit [...] Semmi szerrel nem uszoltam* [’unszoltam’]), illetőleg azzal, hogy el akart szökni a hatóság elől (*Nem ugrottam fére, hanem Rezire voltam Szőlőmhöz*). Kiderül, hogy a tárgyi bizonyítékok valójában nem igazolják a boszorkányvádát. Az ítélet – elrettentésként – reflektál a valószínűsíthető közösségi vélekedésre: 1758: *harmincz Korbács ütés után el bocsáttatik hogy pedig okát ezen büntetésének tudhassa A maga rossz, szabadon járó nyelvét vesse okul* (Bosz. 433.).

Más olyan ügy is ismeretes, ahol a későbbi vádlottnak tulajdonított megnyilatkozásból indul ki a gyanúsítás. A kérdőpontok arra engednek következtetni, hogy a hatóság tájékozott volt az ügyel kapcsolatban: 1752: *Iffjú Szabó Pálné azt mondotta volna, [...] mig a boszorkányságot meg nem tanullya addig a lábaszára meg nem gyógyúl* (Bosz. 49.). Az eset sajátossága az, hogy ezúttal sem rontásból

³ A forrás elérhető Kolozsvári boszorkánypercek című kiadásból (83. sz.), ott az átírás: *Alég vártam másnap, hogy tudhassam az háztól*. – A kézirát szerint azonban egyértelműen *el tudhassam* szerepel.

⁴ A forrás elérhető A magyarországi boszorkányság forrásai IV. című kiadásból (89. sz.), ott az átírás: *magát sem kívánta megsükétiteni* (MBF 4: 433), a kézirátban viszont egyértelműen *szükétteni* ’szükíteni’ olvasható.

áll a vád, hanem babonaságból, illetőleg a képességek elsajátításából (mivel a gyógyulás bekövetkezett). A kevés kihallgatott tanú beszámolóiban közös a kérdőpontban is felidézett megjegyzés ismerete, más téren viszont ellentmondanak egymásnak: 1752: *el lopván az édes Attya S. V. ganéjjában [...] el leselkedtenek még sem kaphatták* (Bosz. 49.).

A vádlottat szembesítik az elhangzottakkal, ő pedig nyomatékosan elhatárolódik az idézett megnyilatkozástól, és minden egyéb vádat tagad, és másra hárít: 1752: *az Ura látván nyavalyáját trefából mondotta hogy tanuly boszorkányságot, talán el vesz rolad ez nyavalya és akkor én sirtam, az Uram nevetet* (Bosz. 49.). Reflektál tehát arra is a vádlott, hogy valójában más értelmezést igényel a többször idézett kijelentés – új kontextust adva neki, trefát, nevetést emlegetve és azonnal hozzátéve azt is, hogy ő maga nem tartotta nevetségesnek (annak ugyanis akár elmarasztaló következménye is lehetett volna). Az ügy több ponton is kérdéseket vet fel, egyrészt a vádlott további sorsa sem ismeretes, másrészt az sem, hogy az általa megvádolt személyek ellen indult-e eljárás, nyomozás. Azt a tanúk is megerősítették, hogy Szabó Pálné másokat gyanúsít (férjét és apját), őt magát áldozatként értelmezve; ezzel kapcsolatban azonban nem tesznek észrevételt, a nőnek tulajdonított megjegyzés és gyógyulása kerül előtérbe.

A szövegtípust tekintve fontos megjegyezni, hogy a szinkrón jegyzőkönyvezésből a fentebb idézett és az azokhoz hasonló megnyilatkozások személyes és kevésbé objektív voltaknál fogva kimaradnának (vö. Dobos 2010; Vinnai 2010), a *(circumstantialiter)* történeti anyagban ugyanakkor teret kapnak, fontosak. Ez az egyik feltűnő elvi különbség a napjainkra jellemző szabályozott jegyzőkönyvi szövegformálásához képest (Varga 2018a).

Noha Havasi (2018: 433) szerint a szinkrón jegyzőkönyvezés leírása „jó rálátást nyújt” a 16–18. századi anyag megismeréséhez, ez kevésbé állja meg a helyét, ahogy a történeti jegyzőkönyvezési gyakorlat nem pusztán „érdekes szempont”, amely reflektálatlanul hagyható. A kérdéskörben ugyanis készültek kutatások, többek között arra is rámutatva, milyen szempontok, jellemzők megjelenése tér el a történeti forrásban – ilyen az explicit jelleg vs. kontextusra hagyatkozás, a regiszter „emelkedése” és annak hiánya, mind az ügyközpontú vs. körülmények szerinti beszámoló –, kitérve a különbségek lehetséges okaira (Varga 2018a, 2018b, 2019 *kézirat*; más forrásokon Hiltunen 2010: 69–70; Grund 2012b: 44–5). A 16–18. századi boszorkányperes jegyzőkönyvezés sajátos természetének tapasztalata következményekkel is jár a szövegek feldolgozására nézve – így a problémakör akkor sem kerülhető meg, ha a „későbbi olvasó” mindent a lejegyzőnek tulajdonít (szemben Havasi 2018: 433 állításával), mivel a lejegyzői stratégiák is változatokban szemlélendők.

Éppen ezért fel is merül a kérdés, hogy milyen elméleti vagy módszertani relevanciája, hozadéka lehet a tanúvallomások töredékes ismertetésekor a mai befogadó – általánosított, idealizált, ám kevésbé definiált – nézőpontja hangsúlyozásának (Havasi 2018: 434, 435, 436: „inkább a mai olvasó közelítése miatt merül fel a megszegés lehetősége”, 437: „a mai olvasó nem tartja indokoltnak”; 437–8: „A vallomások nem elég informatívak a mai olvasó számára”, 438: „a háttértudás nélküli mai olvasó számára mindenképpen” stb.).

A szinkronia visszavetíthetőségének korlátja alapvetően bármilyen történeti szöveg kapcsán is érvényes, hiszen a szóhasználatától kezdve a grammatikán keresztül számos nyelvi jelenség kifejtésre, további értelmezésre szorulhat egy későbbi befogadó számára. Kevés derül azonban ki a nyelvi anyagról pusztán annak alapján, hogyha minden kiragadott megnyilatkozás szinkrón absztrakt társalgási elvárások megszegéseként, „hibaként” van besorolva (miközben e megállapítások sincsenek tesztelve „mai olvasókkal”). – Hozzá kell tenni, hogy a kortárs értelmezést szöveges bizonyítékok, például a hatósági reflexiók vagy azok hiányai támaszthatnák alá (vádlottak kihallgatásában Varga 2018b; lásd még 5–6.).

Szinkrón értelemben is vitatható eleve a háttértudás hiányára építve, abból kiindulva megítélni az adott megnyilatkozást, hiszen a sikeres kommunikáció érdekében a befogadónak is kell erőfeszítéseket tennie, nemcsak a megnyilatkozóknak. Emellett a háttérismeret nélküli befogadás, megközelítés a tanúvallomások szövegformálásától függetlenül, a téma jellegénél fogva kétséges, hiszen a 16–18. századi boszorkányságra vonatkozó speciális népi hiedelmek, képzetek, ismeretek napjainkban nem feltétlenül aktív részei az egyéni vagy közösségi tudásnak, így számos tényező önmagában is kérdéseket vethet fel a hétköznapi olvasóban, például, hogy mi minden kelthetett gyanút a korszakban.

A boszorkányperes jegyzőkönyvezés ráadásul kétféle közös (kölcsonös) tudásra épül: a tanúknak, a közösség tagjainak tematikus jellegű tapasztalataik vannak a különféle helyi viszonyokról – ez a nyelvhasználatukban is megjelenik például azon keresztül, ahogy referálnak a történetek szereplőire –, míg a hatóság tagjainak a körülményekre vonatkozó ismereteit meghatározza és alakítja a kihallgatási szituáció. Mivel az iratok viszonylag szűk kör számára készültek, értelemszerűen teret kaptak a közös, kölcsonös ismeretekre hagyatkozó megfogalmazások – akárcsak a korszak magánleveleiben (erről pl. Varga 2017).

A „mai olvasó” tudása és elvárásai pedig nem statikusak, hanem módosulhatnak, egyrészt a szövegtípus jobb, alaposabb feldolgozásával, egyszerűen akár a teljes tanúkihallgatás olvasásával. Másrészt – és valójában ebben vonható párhuzam a szinkroniával – a rétegzett kontextus megismerésével, amelyre a kiragadott példák nem adnak lehetőséget, sőt csak egyfajta kínált (nem feltétlenül adekvát) értelmezést támasztanak alá. Az absztrakt pragmatikai elvek egyöntetűsége tehát nem eleve adott, korlátokkal kérhető számon (mind a grammatikai magyarázatokban, mind a 16–17. századi költészetben tömörség iránti elvárásokat vagy fiktív jellemzésekben az anatómiai, földrajzi pontosság igényét tekintve; Brock 2012: 274–5, 276–7; a boszorkányperes vádlottak kommunikációs céljai és stratégiai kapcsán Kahlas-Tarkka–Rissanen 2011; lásd még 5.).

4. Elemzés: a metakommunikáció aspektusai boszorkányperekben

Az alábbi elemzések két fő téma köré csoportosulnak: egyrészt a metakommunikatív jellemzőkből (beleértve lehetséges diskurzuszstratégiák, mintázatok közötti választást is) következtetések fogalmazhatók meg a boszorkányperes eljárás kö-

rülményeiről – ennek módszertani hozadéka is kirajzolódik (4.1–4.2.). Másrészt a diskurzushoz közvetlenebbül kapcsolódó metakommunikatív jelzéseken keresztül a boszorkányi szerep, a maleficiumon belüli különböző vádak és a nyelvi viselkedés kapcsolatáról is szó lesz, beleértve a kárvallottak viszonyulását az egyes vádlottakhoz (l. még 5.).

E kérdésekhez szükséges feltárni a bizonyítási eljárás rétegeit is, ilyen a vádak természete, lehetséges vádlott-típusok elhatárolása, ezzel összefüggésben vizsgálva ilyen a nyelvi viselkedés, illetőleg az arra vonatkozó reflexiók. Egyaránt lényeges az, hogy a tanúk hogyan reflektálnak a vádlott (verbális és nonverbális) viselkedésére, hogyan viszonyulnak hozzá, mindez hogyan fejeződik ki. További kérdés, hogy miből is áll az aktuális vád, mit idéznek a vádlottaktól, mennyire reflexívek a tanúk az egyes esetekben – és később a vádlott mire és hogyan reflektál (ha hozzáférhető tőle kihallgatás). Az elemzésben teret kap a társadalmi, kulturális háttér is.

Módszertanilag lényeges, hogy az ugyanarról az esetről szóló, közvetlenebb párhuzamba állítható beszámolók együtt értelmezendők, ugyanis nem törvényszerű, hogy egységes képet adnak. Az alábbi részletben a tanú a vádlott férjétől idézi, hogy ő maga is boszorkánysággal és rontással vádolta a feleségét: 1756: *Varga Bóldisártúl magátulis hallotta mondani, hogj kurva boszorkány az Felesege, az rontotta el az ő szemét* (Bosz. 477). A vádlott férje szintén tanúskodik, ettől ugyanakkor más megvilágításba kerül az ügy, legalábbis a felidézett diskurzus mindenképpen: 1756: *akkor boszúságában mondotta vólt, hogj az a kurva boszorkány ette meg az ő szemét, de a Fatens semmi boszorkányságot nem tud a Feleségéhez* (Bosz. 477). Nem világos, hogy a korábbi tanú figyelmen kívül hagyta-e a férj attitűdjét (bosszúságát), vagy a férj vélekedése változott-e meg időközben, mindenestre cáfolja saját magát, és ennek szerepe lehet a bizonyításban. A jegyzőkönyv szerint az ellentmondás ellenére mindkét beszámolót jóvá hagyta a hatóság; az elhangzottak értékelése időnként csak az ítéletben szerepel.

4.1. Metakommunikáció és az eljárás körülményeinek feltárása

A jegyzőkönyvek metakommunikációs megjegyzésein keresztül (beleértve a formulákat is) megragadhatók az egyes eljárások, ügyek olyan körülményei, amelyekből módszertani szempontok is körvonalazhatók, főként az általánosítás korlátait tekintve. Az alábbi megfigyeléseket fogom lentebb részletesen, adatokkal tárgyalni:

- nem eleve adott az egyes ügyekben a boszorkányvadás természete, így az sem, hogy kikből lehet vádlott;
- a vádlottak száma, illetőleg pontos azonosítása része lehetett magának a nyomozásnak;
- ha egy kihallgatás több vádlottra irányul, a közöttük levő viszony sem eleve adott, a hiedelmek ismeretében sem törvényszerű, hogy valamiféle közvetlenebb kapcsolatot, együttműködést, hálózatot feltételezhetünk a gyanús személyek között.

Egyes esetekben maguk a tanúknak feltett kérdések is mutatják, mennyire képlékeny lehetett az egyes eljárások célja, illetőleg maga a bizonyítás is:

- (9) 1735: nemel bubajossaggal eltek volna [...] Azon eördögi zimboralt bubajosságok által tették valamely kereszteny emberben, [...] a vagy ellenben, hogy mint mas keresztenyek ük is mindenha ol jamborul eltek [...] nem de nem vesztetteé egy Szekeres Lovokat az fönt irt Szemeleknek Verebeli Uram, ugy egy dölöjeket Törjek Laslo Uram, és az *mi utta azt törvenyessen keresnek az uta kötöttek é Haragjokban azon gonosz hireket es neveket*, es nem denem az elöt mindenkor bacragossan elteké (Bosz. 412).

A fenti példában jellegzetes, ahogy kérdőpontról kérdőpontra alakul át az, hogy a vádlottak bűnössége vagy épp ártatlansága mellett várnak tapasztalatokat, vélekedéseket a tanúktól. Az általános bármiféle káreset felsorolásától egyúttal eljutunk a konkrétumokig (a motivációra és a rossz hír forrására), mutatva, hogy a hatóságnak volt előzetes ismerete az ügyről. Az összes tanú arról számol be, hogy a vádlottak ártatlanok, igaztalanul vádolták meg őket. Az eljárás többi szakasza azonban nem ismert, így kérdés marad, hogy volt-e korábbi kihallgatás, ahol többen vallottak ellenük, illetőleg mi lett a vádlottak (és az őket feljelentő személy vagy személyek) további sorsa.

Más forrásokban azonban mások a tapasztalatok – noha nyitott a kérdés-feltevés:

- (10) 1747: neme mindétigh bü bajos és Boszorkányos Aszonnak tartatván *Eördöghi Mesterséghekkkel* élté [...] valakiket megh fenyegetett, *megh fenyegetven megh rontott*, a megh rontás után Birák vagy Uraságh büntetéséért lett fenyegetéssel megh eresztett volna [...] nem de *inkább Jámbor életü, jo Szomszédaságh tartó* Aszon volté, és ha ki *gyógyétott* vagy nyavalájából *segétett* [...] (Bosz. 422).

A fentebbi ügyszóhoz hasonlóan először a boszorkányvádra és a rontásokra irányul a kérdésfeltevés, zárásként mégis más megvilágításba kerülnek a vádlott cselekedetei és viselkedése. Ez utóbbi felvetést azonban egyik tanú sem erősíti meg a szövegek alapján. Az ítélet szerint „nyilvánvaló boszorkány” – mégis kilátásba helyezi a hatóság, hogy ha a vádlott kitart a vádak tagadása mellett, enyhébb büntetéssel engedik el (ha bevallja, halálra ítélik):

- (11) 1747: ütessék meg hogy ennek utánna nem csak *most ellene mondott cselekedetekhez hasonlókat ne tegyen*, de még *gyanóságra* is alkalmazhatosságot ne adgyon, *fenyegetődüstül* ell légyen (Bosz. 422).

Az idézett részletek azt mutatják, hogy az esetek egy részében – a jegyzőkönyv alapján legalábbis – nem eleve végzetes a boszorkányvád a korszakban. A források szerint „ügyfüggő”-nek kell tekintenünk a kérdést, a hatóság viszonyulását pedig

már a kérdések alapján sem értelmezhetjük egyértelműen úgy, hogy elfogultak, főként, amikor még csak a bizonyítékgyűjtési szakasz zajlik. A későbbiekben az árnyalja a képet ezen a téren, hogy a vádlott szavának szerepe lehetett az egyes ügyek kimenetelére nézve. Ezzel együtt az elfogulatlanságot sem tekinthetjük általánosnak a korszakban – az azonban nem törvényszerű, hogy bármelyik attitűdnek szöveges nyomai vannak, illetőleg a szövegek is igényelhetnek átértelmezést ezen a téren (vö. Varga 2018b; ill. 6.).

A tanúknak feltett kérdések tartalma alapvetően változatos lehet, részben abból adódóan, hogy milyen előzetes ismeretei vannak a hatóságnak az adott ügyről. Az első kérdés lehet teljesen általános is; az alábbi esetben több előzetes információja van a hatóságnak, de ez csak a későbbi kérdőpontokból derül ki:

- (12) 1742: minémü rendü ember, s micsoda dologban avagy szolgálatokban folytatta életét, és micsoda maga viselése volt (Bosz. 286).

Nem törvényszerű azonban, hogy pontosítják a kérdést:

- (13) 1716: *Minémü boszorkánysághoz illő* dolgokat tud, látott avagy hallott egyszer, avagy mászszor éjjel vagy nappal [...] (Bosz. 61).

Az utóbbi kérdésfeltevéskor pusztán a további jó tanúk megnevezését várja el a hatóság. Más esetben a feljelentésekből vagy más úton nyert háttérinformációk már az első kérdésbe bekerülnek:

- (14) 1709: *ki fejte* a tavalyi avagy harmadfü borjut, kik szedték az harmatot (Bosz. 57).

További szempont, hogy a nyelvi viselkedés is a vád részévé válhat:

- (15) 1754: Maga szájából Hajdú Juditnak hallott-e a tanú oly *kérkedező* szókat [...] *Valósággal mondotta-é* vagy pedig *ellenkezőt értett* szava-in? (Komáromy 566).

Az utóbbi példa esetében a tanúvallomások nem szerepelnek a szövegek közlésben, így nem derül ki, hogy hányan és hogyan reflektáltak a feltételezett boszorkány korábbi megnyilatkozására. A kikérdezés változatossága, főként a nyitott kérdések vetik fel, hogy az egyes ügyek kapcsán miből is állt a vád. A fenti néhány részletből is látszik, hogy mennyire gyűjtőfogalomként értelmezhető a boszorkányság a korszakban – a maleficiumon, károkozáson belül is különféle cselekvéseket és szándékokat foglal magába, valamint azt, hogy erre a vádlottat képesnek is tartják a közösségben.

A kérdések szóhasználata („boszorkánysághoz illő”) is jelzi, hogy a hatósági elképzelés nem eleve adott, gyakran nagyon sematikus a rontásra vonatkozó jellegzetes hiedelmeket beépítve, például, hogy fenyegetés előzi meg, vagy hogy bizonyos cselekvésekkel, mint a harmszedés, mások hasznát elvéve jut a felté-

telezett boszorkány előnyökhöz, gazdagabb terméshez stb. Ha vannak is előzetes ismeretek, a jellegzetes sémák akkor sem feltétlenül kerülnek háttérbe, ezek a tanúk beszámolóit által töltődnek fel tartalommal. A vádnak, a boszorkányságnak emellett része a viselkedés, nyelvhasználat is. A tanúk tehát szabadon mondhatták el történeteiket, hiszen a közvetlenebb ismeretekre épülő vádak esetében is fenntartotta a hatóság, hogy bármiféle gyanús körülmény fontos lehetett.

A lehetséges vádak sokfélesége összefügg azzal, hogy kikből lehetett vádlott az egyes esetekben, és ezt hogyan is értelmezhetjük. A vádlottak száma és megnevezése szintén az adott ügy sajátága lehet. Nemritkán egyszerre több személy ellen indul eljárás: szintén nem eleve adott azonban az, hogy tényleges kapcsolat van-e a vádlottak vagy az egyes vádak tekintetében. A boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek része az is, hogy a kárvallottak előtt egyszerre több boszorkány jelenhet meg, akár többféle alakot is ölthet a boszorkány, a rontás képessége ugyanakkor „átruházható” (nem kizárólag rokonok között), illetőleg egyszerre többen követhetik el a rontást – ezzel is növelve a megvádolható személyek számát. Másrészt az is visszatérő elem az ilyen történetmondásban, hogy csak egy-két személyt, az aktuális vádlottat, vádlottakat ismerte fel a kárvallott.

Az sem példátlan, hogy a kihallgatás általánosabb kiindulású (ezt az is indokolja, hogy általában nem szemtanúsági bizonyítékokról van szó), még a feltételezett boszorkányok sincsenek azonosítva:

- (16) 1654: „rea kerdeztunk ki mit tud es lattot *akar mi ördögsiget*” (Bosz. 181).

Máskor több kihallgatás eredményét vonják össze, például a Bosz. 210. számú szövegben a Jósáné és fiai („nevezet szerint pedig Jósánéra és fiára Mátyásra, vagy a kissebre”) ellen elhangzottak eredményét összemásolják további, szintén 1714 körül Vezekény környékén végzett kihallgatások beszámolóival (kézirat, jelzete MOL, P 199, Dominium Sempthe Capsa XXII. Fasc. 2, 1714).

Emellett, ha megnevezi is a hatóság az aktuális vádlottakat, az hangsúlyozottan nem jelenti azt, hogy a tanúk csak az ellenük tapasztaltakat mondhatják el, sőt időnként expliciten keresnek további gyanús személyeket:

- (17) 1716: Minémü boszorkánysághoz illő dolgokat tud, látott avagy hallott egyszer, avagy mászszor éjjel vagy nappal Miskólcz Várossában lakó Jóczik vagy Felesége Király Kata, *ügy Miskólcz Várossában lakó akármely Személy ellen* nevezet szerint vallya meg a Tanú (Bosz. 61).

A fentiekben már volt arról az esetről szó, ahol a gyanút keltő cselekedetek – harmatszedés, borjúfejés – a kérdésekben is szerepelnek, reflektálva a háttérismeretekre. Ennek fényében érdemes megjegyezni azt, hogy a kérdőpontban konkrét személyek nem szerepelnek, az sem derül ki, hány ember ellen irányul a kikérdezés:

- (18) 1709: Vallya meg igaz és idvezülendő hiti után a Tanú kikhez minemü ördöghseget, boszorkanysagot, avagy Boszorkánysagokhoz illendő cse-

lekedeteket tud latott nyilván és hallott [...] s minemü boszorkanyagokat, kik cselekedtenek Vamosson (Bosz. 57).

Az, hogy a vádban szereplő cselekvések nincsenek konkrét személyekhez kapcsolva, nem befolyásolja az adott tanúkat, ugyanis összesen három vádlottra utalnak név szerint a beszámolóikban. Itt érdemes jelezni, hogy a forráskiadásban a későbbi olvasót többé-kevésbé tájékoztató kiadói utalásban csak Nagy Borbála és Karasznai Zsuzsanna jelenik meg (Tóth Istvánné és Tóth Jánosné), noha Ivocs Péternére ugyancsak terhelő vallomást tesznek a tanúk. Ez is jól mutatja azt a tényt, hogy a hasonló szerkesztői megjegyzéseket érdemes külön kezelni a beszámólótól, nem feltételezve pontos megfelelést a történeti anyaggal – jöllehet Havasi szerint a „címadás” „mindenképpen jelzésértékű” (2018: 439).

Mégis azt kell látnunk, hogy problematikus a történeti anyagot a szerkesztői utalásokból kiindulva értelmezni, mert számos esetben látható, hogy nem volt cél a kimerítő tájékoztatás a kiadó részéről. Ezt mutatják például a következő hozzátételeges „címek”: *Bango Ferenc és társai elleni vizsgálat* (Bosz. 346) – minden személyre különféle vádak vonatkoznak, így valójában nem közvetlen „büntársi” viszonyról beszélhetünk (az ügy részletes bemutatását l. Varga 2018b); vagy éppen a *cseklészi boszorkányok elleni vizsgálat* (Bosz. 209) megnevezés, szintén a felsorolást kerülendő. A már idézett 210. számú per esetében *Jósáné és fia* szerepel az utalásban, noha a tartalom pontos tükrözésekor a többes szám lenne indokolt, mivel a vádlott két fiára kérdez rá a hatóság, a tanúk pedig külön-külön reflektálnak rájuk, más-más témakörökben. Az pedig már a korszakban is változó, hogy a jegyzőkönyveken található egyidejű, esetleg későbbi, de kéziratos megjegyzések a vádlottak nevét tartalmazzák-e, vagy csak annyit: *keserűj asszonyok* (Bosz. 23); a vádlottak azonosítása itt egyértelmű és explicit.

4.2. Együtt, mégis külön – több vádlott, eltérő reflexiók

Ahogy arról szó volt, nemcsak rokonokat vagy más módon kapcsolatban álló személyeket vádolhatnak meg együttesen – közös pont lehet egyszerűen a terület és az akár tágan értelmezett időszak is. Amikor egyszerre többek ellen irányul a bizonyítási eljárás, akkor előfordul, hogy a tanúvallomások már összegző formájúak. Az 1750-ből származó, Linka Mária és férje elleni eljárás (a forráskiadás szerint legalábbis) első kihallgatásában általános gyanúságra irányulnak a kérdések:

- (19) 1750: Tudgye? vagy hallotta-e a Tanú? hogy Linka Maria Ontó Mihály feleséghe boszorkány légyen, avagy valamely ördöghi mesterséghe tudgyon (Bosz. 95).

Noha több kérdőpont is szerepel a kihallgatásban, egyik sem konkrét károkozásokra vonatkozik. Fontos azonban, hogy bár a kérdésekben egy vádlott neve szerepel, a „de eo utrum” végén az is olvasható:

- (20) 1750: NB. *Ugyan ezen Punctumokra examináltak* a Tanúk Findriké, Kásáné, és Ontó Mihály gyanos személyek ellen. (Bosz. 95).

A jegyzőkönyv alapján nem derül ki, hogy a többi személyre mikor és hogyan kérdezett rá a hatóság, azaz külön-külön sorra vették-e az egyes vádlottakat, vagy egyszerre szólhattak a tanúk bárkiről, akiről az egyes kérdésekben tudnak valamit (ez utóbbi hagyományosan megfigyelhető a forráscsoportban). A beszámolóok felépítése mindenesetre azt mutatja, hogy a lejegyző összegezte az egyes tanúktól származó információkat, a vádak pedig elkülönülnek a vádlottak világos, névszerinti azonosításával. Az összefoglaló jellegét az is mutatja, hogy olyan események és szereplők is megjelennek az első beszámolóban, amelynek és akiknek a kérdésekben nincs nyoma. Ezeket az információkat szintén egy *Addito* – az ilyen típusú hozzáadás általában a beszámolóok hitelesítésekor, tehát a kihallgatás utáni szakaszban jelenik meg – és egy *N.B.* (*nota bene*) rövidítés különíti el:

- (21) 1750: *Addito Nagy Laskainé képiibenis* sokat kénozzák, [...] NB. *Nagy Laskajné fenyegette*, hogy meg lássa mint fog vallanyi, hogy szavának Ura lehessen (Bosz. 95).

Ezt további beszámolóok követik, amelyben egy „roppant sereg” megjelenését idézi fel a tanú, valamint egy bizonyos Oláh Andrásnéval kapcsolatos „látás”-ait, többek képében való kínoztatására is kitér, emellett a Nagy Laskainéval való konfliktusára is. Az utóbbi ellen – a források alapján legalábbis – nem indult eljárás. Az a felfogás, hogy több személy is elkövethette a rontást, megjelenik a vádlottak kihallgatásában is, Linka Máriától például a következőket kérdezi a hatóság:

- (22) 1750: Szerzöt miért *nyomtátok?* [...] *Te küldöztede az Uradat Laskay Pálnét nyomni vagy maghad vóltál az Urad képiiben*, vagy pedig hlen ő *maghátúl ment* magha képiiben? (Bosz. 95).

A fentiek ismeretében tehát nagyon is megkérdőjelezhető az a határozottság, amellyel Havasi 2018 kijelenti, „a tanút kizárólag a női vádlotról kérdezték” (2018: 428), ezzel összefüggésben az is vitatható, ahogyan az alábbi részleteket – szinkrón nézőpontból – irrelevánsként (és „meglepo fordulat”-ként) értelmezi:

- (23) 1750: Gyanús személynek hallotta lennyi Linka Mariát, de *semmit sem tud réája*, hanem az Ura Ontó Mihály az el múlt Télen Laskaj Pálnéval pörlött (Bosz. 95).
- (24) 1750: Hallotta mindenkor gyanós személynek lennyi Linka Mariát de *semmit sem tud réája*, hanem az Ura képiiben száma nélkül Étszakának idein kénozták a fatenst (Bosz. 95).

Havasi 2018 elemzéséből nem értesülünk az „ugyanezen punctumokra egzamináltak” kezdetű megjegyzésről, jóllehet az teremtheti meg az adekvát értel-

mezés kontextusát – a mai olvasó számára is, amennyiben módjában áll elolvasni azt. Arról is hallgat a szerző, hogy az első tanú más, a kérdéseken kívüli potenciális vádlottat, vádlottakat is megnevez (Nagy Laskainé, Oláh Andrásné). A hiányos idézés azért feltűnő, mert a további vádlottak említése felveti a relevancia és a minőség kérdését és azt, hogy eldönthetjük-e ezt kontextus nélkül.

Amellett érvelek, hogy a fenti szövegrészletek – a korszakban, és összességében azóta is – helyállóként értelmezhetők akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a tanúvallomásokot összefoglaló jelleggel is lejegyezhetők, már amennyiben egyáltalán külön-külön kihallgatásokat tartottak a felsorolt vádlottakról egymás után. Ha pedig egyszerre lehetett több vádlottról beszélni a tanúknak, a részletek még kevésbé szorulnak magyarázatra, hiszen az aktuális vádlottak explicit módon szerepelnek, jóllehet ez sem elvárás a szövegtípusban, épp a kontextusra hagyatkozás miatt maradhat grammatikai értelemben implicit a vádlott.

A kérdéses jegyzőkönyv hozzáférhető kézirata (jelzete: CsmL IV. L. A. 53.a, 1750) nem a rögzítés korai szakaszát mutatja: teljes mondatokban, rendezetten megformált szövegekről van szó, az őrszók alapján másolat, de legalábbis valamiféle tisztázat. Eltérő színű tintával láthatóan megjelölték, elkülönítették azt is, hogy melyik tanú mikor részletezi a többi vádlotthoz kapcsolódó ügyeket, főként Ontó Mihály kapcsán (ez a tintaváltás és a marginális megjegyzés miatt feltehetően utólagos). Ugyanazokat a személyeket, akiktől már előzetesen információt szereztek, újra kikérdezik, immár csak Ontó Mihályról, láthatóan inkább megerősítő szándékkal, mivel az itt olvasható vallomások egy része rövidebb, mint az előzőekben. E későbbi kihallgatáskor a hatóság maga is reflektál a „diskurzus” egy pontjára, arra, hogy bizonyos tartalmakat az aktuális tanú már korábban részletesen kifejtett:

- (25) 1750: az mintis hogy Az Linka Maria ellen producált Inquisitionak 13. fatensnek vallásabúl *bövebben ki teczik* (Bosz. 95).

Az ismétléshez egyébként többféleképpen viszonyul a lejegyzés, ugyanis az első kihallgatásban is előfordul, hogy utalnak másik beszámolóra:

- (26) 1750: per omnia errül úgy vall a fatens valamint a Feleséghe testis in ordine quarta (Bosz. 95).

- (27) 1750: A Macskák felül ez= is így beszil mint a 14 fatens. (Bosz. 95).

Más témakörben viszont ugyanolyan kifejtettséggel és szóhasználattal szerepel a tartalom ugyanattól a tanútól két kihallgatásban:

- (28) 1750: azok olyan értóztatú Káromkodást visznek véghez, hogy Keresztény embernek vétek mégh csak hallanyiis

- (29) mert azok olyan irtóztató karomkodást visznek vighez, hogy Keresztény Embernek vitek mégh hallaniis (Bosz. 95).

A hatóság tehát a reflexiók alapján nem tartotta irrelevánsnak egyik megszólalást sem – ahol rövidítést éreztek szükségesnek, arról mintegy értesítik a későbbi befogadót is. Bár Havasi (2018: 428) szerint, ha egy tanú csak az egyik vagy a másik vádlottra tud terhelő információkat megosztani, azzal „megnehezíti a hatóság munkáját”, ez a feltételezés nem bizonyítható a forrásszöveg (meta)nyelvi adataival, és ez okkal van így. Mind a vádak száma és természete, mind a vádlottak száma és azonosítása képlékeny lehetett, alakulhatott a bizonyítékgyűjtés során a jegyzőkönyvek szerint: a „hatóság munkája” nem volt eleve adott.

Az pedig ugyancsak nem nehezítette, hanem éppen irányította a hatóság munkáját, ha az egyes tanúk nem tudtak terhelő beszámolót mondani az egyes vádlottak ellen (mint fentebb is látható), vagy nem vállalnak teljes felelősséget állításaikért (ennek lehetőségeiről l. még Varga 2019). A vádlottak ártatlansága mellett érvelő tanúk ugyanis gyakran szintén „negatív bizonyítékkal” érveltek, azaz a tapasztalat hiánya metonimikusan azt implikálta, hogy nem is volt mit megtapasztalni, gyanús cselekvésként viselkedésként azonosítani. Mivel a bizonyítékok gyakran erősen szubjektívnek minősíthetők, azok hiánya is beszédes lehetett a hatóság számára. Csak egy példát idézve (az alábbi ügyben minden tanú hasonlóról számol be):

- (30) 1742: Ezen Fatens a Deutralis Aszonyal a mi ulta uraval lakik szölö megyéssek voltak, sok étszakán a szölnél valo hazikoban edgyüt meg virrattak, soha sem ismérte, s nem is tapasztalta valami búbájos Mesterségeben, és hogy fenyegetödöt, vagy valakinek magának, vagy marhájának artani igyekezet volna *eszeben nem vehette, nem is hallotta soha*= is olyas ordögös szobélinek lenni, mind ez= ideig, *most sem tud ellene semmi roszszat is vallani* (Bosz. 408).

A nem tudás bizonyítékként értelmezését megerősíti az a tény, hogy a hatóság az ilyen megjegyzéseket jóváhagyja a kiadások alapján, miközben nem példátlan, hogy más esetekben a tanúk beszámolóit utólag átértékeli (l. még Varga 2019).

Mivel a Linka Máriaékkal kapcsolatos eljárásban összességében mégsem igazolható meggyőzően és szövegszerűen, hogy a tanúvallomásokban kizárólag a női vádlottra vonatkozó kihallgatás eredményét látjuk, így az ebből a felvetésből adódó következtetések is további vizsgálatra szorulnak – elsősorban az, hogy a közösségben a vádlottakat valóban „együttesen kezelték”-e (vö. Havasi 2018: 435), főként Linka Máriaét és Ontó Mihályt.

Az „együtt kezelés” fogalma azonban önmagában is magyarázatra, meghatározásra szorul – a jelek szerint pusztán arra vonatkozik, hogy mindkét személyt boszorkánynak tartották-e. Önmagában azonban a boszorkányság mint vád kevéssé informatív, hiszen a rontáson, károkozáson (maleficium) belül is számos cselekvést lefedhetett – nem beszélve a szándékról és a viselkedésről (az ítéletek is ezeket emelik ki).

Azt vizsgálom tehát a továbbiakban, hogy az egyes beszámolókból milyen cselekvéseket kapcsolnak a tanúk reflektáltan a vádlottakhoz, és ennek alapján igazolható-e, hogy együtt kezelték őket. Linka Mária esetében külön sajátágos

az ügy annyiban, hogy kihallgatásakor ő maga is megjelenik a boszorkányi rontás áldozataként a diskurzusban:

- (31) 1750: a Boszorkányok megh vesztettek [...] Boros Jenőben lakott egy Asszony arra volt gyanóságom ha el nem szökött volna meghis fogták volna őtet [...] Az Uramot szerette [...] [Hihető Boszorkány s olyan szóban forgó Asszony lehetett az?] Nem tudom nem hallottam hanem hogy kurvának mondtak [= 'mondották'] (Bosz. 95).

A kézirat alapján kiderül, hogy a vád egy részéről egy tanú is beszámol – egy külön főlión, nem egyértelmű, hogy melyik kihallgatáshoz tartozik, a bizonyítás mely szakaszából való:

- (32) 1750: vocsorára haza érkezett [= Ontó Mihály] Borosjenőre [...] csak mintha le utették volna, labarúl mingart le dúltt, Eg Olá Aßonytis találtam othon, és kérdeztem: hog mi<tt> csinal itt ez az Olá'zßony: felele a' feleségem: Magamhoz fogadtam én aztat (kézirat, CsmL, L. A., IV.53.a).

Noha Ontó Mihályt is kihallgatják, erről a kérdéskörrel nem esik szó – feltehetően elsősorban a tanúk beszámolóiból állnak össze a vádpontok.

Visszatérve a cselekvéstulajdonításra, a tanúk számos vádat kifejezetten Linka Máriához kötnek beszámolóikban: ilyenek a rontással kapcsolatos gyanúk, a gyógyítás, a veszekedő természet, a macskák iránti „természet felett látszatott” szeretete (az utóbbi több esetben konfliktusforrás a szomszédsággal, illetőleg általános gyanút kelt). Az összeférhetetlenségre utaló nyelvi viselkedés nemcsak a veszekedésekben, fenyegetésben (*maghában zúgolódván zörgölödvén [...] Linka Maria fölötte rútt káromkodásokkal mocskota a fatenst*) merül ki, hanem egyfajta kérdésben is (*De nem tudok én, de vadgyon olyan emberem, aki tud*). A kérdés közösségi megítélése a felidézett diskurzusból egyértelmű:

- (33) 1750: mellyre így szóllott Linka Maria: öt Ludad van, nékem csak három, de több haszna lészem az én három Ludamnak, mint a Te ötödnek [...] Melyre a fatens felelt, *ugy beszély csak jó Asszony de bizony meg pörzsölnek* (Bosz. 95).

Több tanú arra is reflektál, hogy maga Ontó Mihály hogyan viszonyult feleségéhez:

- (34) 1750: látván az Ura engedetlenségit, az *fejet is bé törte* [...] de az Ura eszre vevin *viszsa húzta hajánál fogva boszorkányozta* és *verte* [...] akkor az Ura= is szüntelen azt kiáltotta: Boszorkány vagy, Boszorkány vagy! ilyen s amollyan teremtette vén boszorkánnya és úgy *verte ököllet*, s *viszsa húzta hajánál fogva* (Bosz. 95).

A férj cselekedetei és szavai ebben a kontextusban a nő bűnösségét támasztották alá a közösség, pontosabban a tanúbeszámolók szerint. Az egyetlen közös vádpont a férj és a feleség nyelvhasználata kapcsán mutatható ki, ez pedig az összeférhetetlen viselkedés, azon belül is a káromkodásra reflektálnak a tanúk:

- (35) 1750: felette igen szokot *mind Urastúl* Egre kialto karomkodasokkal *káromkodni*
- (36) 1750: hanem hogy igen felette *szokot mind feleséghestül* égre kialto káromkodásokkal *káromkodni* (Bosz. 95).

Ahogy fentebb látható volt (28–9), az egyik tanú erre mindkét fél kihallgatásánál szinte ugyanazzal a megfogalmazással tér ki. Az is kiderül azonban a beszámolókból, hogy nem azzal kapcsolja össze a közösség ezt az egyezést, hogy házaspárról van szó, hanem a származásukkal, idézve a vádlottak magyarázatát:

- (37) 1750: mert azok olyan értóztatú Káromkodást visznek véghez, [...] de midön szemire vetette a fatens, és mások= is nékiek azt feleltek hogy eők mind a ketten Németek voltak, és a Németh szokást el nem hagyhatták (Bosz. 95).

Ettől függetlenül sem a gyógyítás vádja, sem a macskákkal kapcsolatos attitűd nem jellemző Ontó Mihályra a tanúk szerint (épp ellenkezőleg). Más típusú vádak viszont megjelennek nála, mint a babonáság:

- (38) 1750: Ennek előtte pedigh ednihány esztendőekkel hallotta Ontó Mihály szájából, hogy *kilencz szál hajjal ugy meg rontaná az embert*, hogy olyan lenne, mind az Kemencze Üstöke, még pedigh tellyes Szent-Háromsággal bizonyította (Bosz. 95).
- (39) 1750: Maga mondotta Ontó Mihály, hogy ha a szomszédokból pipájában tüzet viszszen és othon ki fordította a konyhára, *egy aprólék sem marad a szomszédokban* (Bosz. 95).

A fentiekhez hasonló kijelentések idézése Linka Máriánál nem jelenik meg. További vád Ontó Mihály ellen a fizikai erőszak – ennek egy része nehezen határolható el attól, amikor a kárvallottak arról a hiedelemről számolnak be, hogy a boszorkány „megnyomja” őket:

- (40) 1750: midön le feküt volna a fatens oda menvin Ontó Mihály megh fogta a lábát a fatensnek egy taligaba vetette, és egy magos hegyre vitte s onnan *ugy le taszitotta*, hogy majd mindenét össze törte [...] Azon kívül= is kétszer *nyomta megh* a fatens(!), a vállai közé nyomván a két öklit, *ugy zömöcsölte* sokáig (Bosz. 95).

Közös jellemző a káromkodás mellett a konfliktus a közösség többi tagjával:

- (41) 1750: harmad napra a fatenst a Nehéz nyavalya kinezta felette igen, úgy hogy vires tajtékotis túrta, úgy szintén következendő két nap, ezt látván a fatensnek az Ura rajta ment Ontó Mihályra és a Feleségghire (mellyre hasonló képpen volt Gyanúságok) mondván [...] *Őszve habarodván* azért a fatensnek Ura Ontó Mihálllyal, és *hajába kapot* (Bosz. 95).

Kivételesnek tekinthető a beszámolóban az, hogy ezúttal a feleségre is gyanakszik a tanú. Ez ugyanakkor azzal függhetett össze, hogy Linka Máriához köti a gyógyítást, és jellegzetes a korszakban az a feltételezés, hogy bizonyos betegségeket csak az orvosolhat, aki elkövette a „rontást”. A rontáselbeszélések jellegzetes narratívája általában nem az utólag rontásként értelmezett káresetet idézi fel elsőként, hanem egy konfliktust és egyúttal a gyanúsítást, amely a károkozás, illetőleg a cselekvéstulajdonítás motivációjaként jelenik meg. Abból tehát, hogy egyszerre többekre gyanakszik a tanú, nem következik, hogy együtt kezeli a feltételezett boszorkányokat – ezt az is jelzi, hogy a konfliktust alapvetően csak Ontó Mihályhoz köti, vele „háborodik össze”.

A további vádlottak között szerepel Kásáné a szöveg más pontján *Kásásné*ként említve. Róla egy tanú vall, lehetséges további kikérdezhető személyként utalva rá (számos kihallgatás kérdőpontjai között szerepel az is, hogy kit tudnának még jó tanúként megnevezni), és ezt meg is indokolja:

- (42) 1750: Kásásné talán tudna valamit [ti. Linka Máriáról], mivel *igen kedvess szomszédjának tartotta* (Bosz. 95).

Egyrészt tehát közeli jó ismeretségben van a feltételezett boszorkánnyal, legalábbis egy vélemény szerint, ennek azonban sem a háttéréről, sem a közösségbeli megítéléséről nem esik szó. Másrészt maga Linka Mária utal rá, mint a mellette szóló bizonyosság egyikére, hatósági kérdésre:

- (43) 1750: Hát mégh vane több bizonyságod? Van Kásánéis (Bosz. 95).

A feltételezett boszorkánnyal kapcsolatos attitűd által is gyanús személlyé válhatott valaki a korszakban, legalábbis a hatóság felsorolása alapján. – A teljes képhez hozzátartozik, hogy a kérdőpontban megjelenő további gyanús személy, Findrikné nem szerepel expliciten megnevezve sem a tanúvallomásokban, sem a vádlottak kihallgatásában – egyúttal (talán a kontextusra hagyatkozva) nem névvel említik meg azt a nőt, akire Linka Mária gyanakodott, illetőleg akinek Ontó Mihálllyal való kapcsolatáról az egyik tanú is beszámolt. Nyitott marad a kérdés, hogy a név és a meg nem nevezett személy összekapcsolható-e. Ontó Mihályt sem ezzel a nővel kapcsolatban nem kérdezik, sem arról, hogy miért nevezte boszorkánynak a saját feleségét – legalábbis a rendelkezésre álló dokumentumokban. Linka Mária kihallgatási jegyzőkönyvében előfordulnak ugyanis „nota bete” jelzésű megjegyzések:

- (44) 1750: NB. *Ennek az Ura külömben vallya* hogy tudni illik ő magha három Gödént lőt, a Csabai Réteken és a két Csonton fellyül is találkozik több, nem úgy mint ő vallotta [...] NB. *Az ura pedig azt vallya* hogy kútba akart ugrani azért nem bocsátotta el (Bosz. 95).

A fenti részletek azonban nem szerepelnek Ontó Mihály kihallgatásában, legalábbis abban, amely hozzáférhető; nem egyértelmű, hogy egy külön vallatásból vették át az információkat, vagy esetleg együtt hallgatták ki a feleket.

Összességében a nyitva hagyott kérdésektől függetlenül is elmondható, hogy nem bizonyítható szövegszerűen a beszámolókból az a feltételezés, hogy az egyes vádakat tekintve együtt kezelték volna a közösségben Linka Máriát és Ontó Mihályt, ahogy az ügy további vádlottjait sem. A boszorkányvád más-más cselekvésekből, viselkedésekből és szándékokból következik; a közös jellemzők közül egynek a magyarázata a származásuk, ez a káromkodás – az összeférhetetlenség, a konfliktusok megjelenése pedig általánosabb jelenség, főként, hogy egy része éppen a vádlottak között tapasztalható.

5. Boszorkányvadás, vádlottak és nyelvi viselkedés

5.1. Nem törvényszerű tehát, hogy ha egy ügyben egyszerre több vádlott is szerepel, azok közvetlenebb kapcsolatban vannak egymással, vagy éppen közösek lennének a cselekedeteik (l. fentebb Szabó Pálné ügyét is, amely szerint a házasság felek egymást is megvádolhatták boszorkánysággal, rontással). Jóllehet Havasi (2018: 438) szerint „az olvasónak meg kell keresnie a házaspár együttes kezelését mint magyarázatot”, az idézett reflexiók alapján nem igazolható, hogy a vádlottakat, a házaspárokat a cselekvéseik terén is „együtt kezelte” a közösség vagy a hatóság, így vizsgálatot igényelnek az erre épülő magyarázatok.

Egyaránt van példa önállóan boszorkánysággal vádolt férfiakra, ahogy arra is, hogy a feleségeket gyanúsítják boszorkánysággal akkor is, ha a férj került előzetesen konfliktusba a közösség tagjaival, illetőleg a férj viselkedésének is vannak olyan motívumai, amelyek általában a feltételezett boszorkányra jellemzők. Időnként a közösségben is teret kapnak olyan boszorkányfelfogások, amelyek együttműködést feltételeznek az egyes vádlottak között, így a rontók egyfajta „hálózatot” alkotva jelennek meg a tanúvallomásokban is vagy legalább egy részükben. Ennek a szemléletnek többféle motivációja is lehetett:

- Az elfoglaltabb, meggyőződéses tanúk hajlamosak arra utalni, hogy a vádlott örökölte, tanulta valakitől a boszorkányságot: 1732: *e Fatens Vajda Jankót nem egyébnek, hanem mindetigh Ördöghi practicakkal masoknak kárt okozó gonosz Személynek s Boszorkannak hallotta lennyi, a minthogy az Anyya is annak tartatott* (Bosz. 411); 1751: *te Eva én rejám ne haragudgyál, hogy te, és az te Nemzetcséged tudományos légyen* (Bosz. 419).
- Az úgynevezett nézők is gyakran jelzik, hogy ellenük több rontó személy is tevékenykedik, (összefüggésben a gyógyítók közti versengéssel; Klaniczay 2011, 2014; l. még 5.3.

- Időnként maguk a vádlottak emlegetnek társakat, további gyanúsítható személyeket (l. 5.5.).

Nem példátlan az sem, hogy férfit és nőt egyszerre vádolnak meg, és bár nem házaspárról van szó, a boszorkányvád mégis közös: 1759: *Németh Kata Bába és Horváth János tudalékossak legyenek, ezt még a' Gyermekekis tudják* (kézirat, Fol. Hung. 3320).

Ezzel együtt világosan elválaszthatók az egyes személyekre vonatkozó beszámolók. Különösen a reflexív vallomások érvelő jelleggel felépítve. Előre hangsúlyozzák a tanúk, hogy Németh Katát régebb óta ismerik (és éveken keresztül gyanús személy volt), illetőleg megoszlik, hogy melyik tanú melyik vádlotról tud többet: 1759: *erre [= Horváth János] annyira bizonyosat nem hallott, nem is tud* (Fol. Hung. 3320).

Pusztán az kapcsolja össze a két vádlottat, hogy rajtuk kívül „senkire ollyas hir nem hallatott”. Alapvetően eltérő rontásokat és fenyegetéseket tulajdonítanak nekik, e téren nem mutat keveredést vagy kétértelműséget a szöveg. Arra sincs utalás, hogy esetleg a rontást az egyik vádlottól tanulta a másik, sőt egyes képességek kapcsán többen idézik Horváth Jánosra: *azon hires Geraßonak [...] Tanítványa légyen; Horváth János Geraszo névü Gyimothi az időbéli régi hires öreg csordásnak Emberségével élyen* (Fol. Hung. 3320).

Németh Kata kapcsán előtérbe kerül az összeférhetetlensége, ahogy az egyik tanú felidézi: *ezen Bába Aßont rossz nyelvességetül csapással éjéßtette* (Fol. Hung. 3320). Képet kapunk másfajta közösségi viszonyulásról, stratégiáról is – noha az ellenséges attitűd egyezik az előzővel: *a' midön véle szembe lehetett barátságos szo szine alatt kérteis, hogy néki, és az ő házához ne ártson* (Fol. Hung. 3320). További szempont, hogy a nő reflektál is a saját rossz hírére: *engem okoztok – ugyanakkor nem tagadja a vádat: soha szemére nem vetette [ti. a tanúnak] (ez hallgatólagos elismerésnek minősült a közösségben; Varga 2018b).*

Horváth Jánossal kapcsolatban szintén megjelenik a látszólag pozitív, de a beszámolóban már inkább óvatosságot, félelmet tükröző viszonyulás: *magához bé hivta mert ollyan tudalékosnak inkább kedvezni szoktak* (Fol. Hung. 3320). Vele kapcsolatban a rontás mellett egyéni vád is megjelenik, korabeli magyarázattal: *Horváth János Farkas képibenis járt [...] az ollyan Színes Farkasra az Ebek nem ugatnak* (Fol. Hung. 3320). Ugyanakkor mottószerű reflexiót is megfigyelhetünk az egyik vallomásban: *illen véletlen történetre nem jó senki fenegetődése* (Fol. Hung. 3320). E megjegyzés a beszámoló szerint közvetlenül Horváth Jánosnak szól „intésként”, azaz fenyegetésként. Többen hangsúlyozzák, hogy neki is a viselkedése keltett gyanút: *ezen Szavaira nézve ugy tartya a' Tanu, hogy magais Horváth János már magát bünösnék ismérte [...] ez volt maga szava akkoron* (Fol. Hung. 3320).

Noha egy időben és területen zajlott a két személy ellen az eljárás, nem mutatható ki, hogy egyazon káresettel kapcsolatban mindkét vádlottat felelősnek tartanák, vagy más módon együttműködést feltételeznének közöttük a közösségben, noha a legtöbb tanú hangsúlyozottan elfoglalt a vádlottak bűnösségét illetően

(miközben mind Németh Kata, mind Horváth János tagad minden vádpontot az egyes kihallgatásaik alkalmával).

5.2. Megfigyelhető néhány olyan eset, amikor elsődlegesen a nőre vonatkozik a boszorkányvád, például a Bosz. 420. számú szövegben Dógos Jutkához: 1743: *köz hirül hallotta e fatens mindenkor, hogy rossz életü tudományos aszszony légyen, és félték tőle* (Bosz. 420); 1743: *Közönségessen pedig mindenkor boszorkánnak hallotta lenni, és félt minden Ember ezen aszszontul* (Bosz. 420); 1743: *Valamiuta isméri e Fatens Dogos Jutkát, mindenkor tudományos boszorkány aszszonnak tartották, és vétteni sem merészelletek néki mivély félték tőle* (Bosz. 420).

A veje „megrontását” több tanú is felidézi, csak egy példa: 1743: *E Fatens maga vitte bé a T. = N. Várgye fogságában Dogos Jutkát jól ismeri töb 10 Esztendőül fogva. Ad 2dum. Hallotta e Fatens megh holt Pálfi Pál fiátul, hogy ollyas czérnát vart [= Dógos Jutka] az attya lábra valójában, mellyel az kakast midőn herélik bé varják, a midőn ezen varrás hallatott, tudgya a Fatens, hogy Pálfi Pál Dogos Jutkának a veje megh betegedvén, azon betegh ágyában megh = is holt* (Bosz. 420).

Ezzel együtt néhány tanú szerint a feltételezett boszorkány férje is gyanúsítható: *tudományosok mindketten* – ez magyarázatot igényel, és az indok a beszámolók szerint a (nyelvi) viselkedésben keresendő. A férjnek ugyanis nem tulajdonítanak explicit módon rontást, inkább bizonyos ellenségeskedést, például kérkedik, fenyeget: 1743: *ezen pirongatására Dogos Jutkának az Ura megh fenyegette a Fatenst mondván várgy várgy megh bánod ezt* (Bosz. 420); 1743: *a Csordás udvarára bé késértette a farkast, az után szemére vetette e fatens mondván megh akartad a Tinomat ölni, csak nevetett Dogos Jutkának az Ura mondván máskoris úgy böllönködgyél a csordásokkal* (Bosz. 420). A tinóval kapcsolatos károkozás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy egyfajta racionalizálás is működhetett a háttérben, ugyanis az állatokat érintő káreseteket nem egyszer csordásokhoz kapcsolják (l. még Horváth János, Bosz 286: Somogyi János stb.). Megjelenik a már látott „színes farkas” képzelet is – ez a motívum előfordul Dógos Jutka férje kapcsán is, de nem közvetlen a gyanúsítás, az egyik tanú például egyszerre három farkasról számol be.

Több rontást kapcsolnak viszont a nőhöz (máshol is, pl. Bosz. 410, 421): 1743: *e fatens gyakran szidta, pirongatta Dogos Jutkát, miért rontotta el a fiát rosszszul jár érette* (Bosz. 420); 1743: *jól ismeri e fatens is Dógos Jutkát [...] Hallotta magátul Fábján Györgytül, hogy eötet az hidegh lölte, mihelest az falu eskütytét reá küldötte Fábján György, mingyárt az nap el hatta a hidegh* (Bosz. 420); 1743: *ezen fatenst cir. egy holnapra hidegh kezdette nagyon lölni, és ha alut mindenkor előtte látta Dógos Jutkát, mintha megh akarta volna ölni minthogy Dógos Jutkára gyanakodott [...]* (Bosz. 420). Ezek az ügyek a vádat sematikusán megosztják; a férfiak viselkedése gyanút kelthet a kérkedés és fenyegetés miatt, mintha irányítani tudná a károkozást vagy a károkozót: 1743: *Dogos Jutkának az Ura megh fenyegette a Fatenst [...] e Fatens reá ment szitta a csordást feleségesztül ha megh nem ereszt a feleségének rosszszul jár* (Bosz. 420). A nőknek pedig inkább cselekvést tulajdonítanak. Nem minden tanú véleménye egyezik arra nézve,

hogyan kit is kérnek, fenyegetnek, hogy „eressze meg” a rontást, egyaránt szó van külön a férjről, mindkét személyről (*eö tülek vagyon*) és csak a feleségről is: 1743: *az falu eskütyét Dogos Jutkához el küldöttö hogy ereszsen megh, mert megh fogattya, és így mindgyárt el hatta a hidegh lelés* (Bosz. 420).

Olyan esetben is kimutatható a vádak ilyesfajta megoszlása (hasonló a viselkedés, de eltérő a cselekvéstulajdonítás), amikor a tanúk a vádlottak ártatlansága mellett érvelnek. Ekkor az állítólagos kárvallott egyértelműen a férfi vádlottal kerül konfliktusba, mégis azt idézik tőle, hogy a nőt vádolja meg rontással: 1735: *valamedigh említett Kovács Szabó György [...] törvényesen nem kereste, és innénd származott dühös nevek [...] Ezen Fatens betegségében Törjék Laszlo Uramat megh látogatván, eö kegyelmetüll hallotta, azt is csak az mult télen, hogy az egy felemet megh ette Kovács Szabóné, és az másikat most eszi*, (Bosz. 412). A helyzet ebben az ügyben azért sajátságos, mert a női vádlotthoz általában egyéni, független káreseteket, cselekvéseket kapcsolnak a tanúk, a férj gyanús viselkedése pedig mintegy mellékszálként járul a vádakhoz, Kovács Szabóné esetében azonban ilyesmi nem mutatható ki sem a kérdésekben, sem a többi tanútól. Ahogy arról fentebb szó volt, időnként a gyanúsítottak meghatározása tágabb körből indul, több személy is felvetődik – akkor is, minden tanú a vádlottak mellett vall (pl. Bosz. 413, *Kárász Miklós vagy akármely cselédje*).

Ettől függetlenül férfiakat is megvádolhattak boszorkánysággal – egy 1721-ből, Békés megyei kihallgatásban a kérdésekbe is bekerült a *kanboszorkány* megnevezés egy, a közösségben Harangöntő néven ismert személlyel kapcsolatban (kézirat, jelzete OSZK, Analekta 10888). Boszorkányi nyomás, „nyargalás”, vádja kötődik hozzá, illetőleg több gyógyítás/tanácsadás: *meg tapogatta háromszor a Labat s azt mongya de þar gongya Liþen [...] agy Szappan Levet néki innya, mingyárt meg gyógyúl.*⁵ A nyelvi viselkedés alátámasztja a vádat, Harangöntő maga is kérkedik képességeivel, híreszteli azokat: 1721: *Magatul Harangöntötüll hallottam, a' midön az Turi Juháþok néki azt mondotta; azt mongyák Kan Ördög vagyon az Faluba, mongya Harangöntö én vagyok a, arra mongyák a' Juháþok, ugyan te vagy é Báttya? arra ismét azt mongya engem hinak annak* (Analekta 10888); 1721: *mi haþna hogy reám Törþ mert nints az a Törvény a' ki engem Hét eþtendeig, hét holnapig és hét napig meg öllyön és ölhessen* (Analekta 10888).

Az idézetből kitünő magabiztosság ellenére több esetben is könyörög a feltelezett boszorkány a kárvallottaknak, tehát mégis arra következtethetünk, hogy – ahogy ez jellemző is – tart a közösség haragjától: 1721: *Az mikor Kovács György meg kötözte, arra azt mongya Lelkem Kovács György, ne kötözz ugy meg [...] azt mondotta csak Édesem meg ne égettes, mind meg gyogyitlak [...] elment és azt mondotta Harangöntö Szuhainénak mikor nyavalyájában kinlodott, Csillagom tsak meg ne hagy égetni, bizony Ugy meg gyogyitlak valamint voltál* (Analekta 10888).

⁵ Oláh György közlésében hozzáférhető a szöveg, de ő bevallottan „szabad fordítást” ad, így például: „Oda jött aztán hozzánk s megtapogatta háromszor a feleségem lábát s mondott sok olyan dolgot, a mit nem értettem, ráolvasott, emberre vetett, s azután meggyógyult a feleségem” (Oláh: 74), míg a kéziratban ez olvasható: „oda jött meg tapogatta háromszor a Labat s azt mongya de þar gongya Liþen, mentest emberre vettek, az után meg gyogyult” (Analekta, 10888).

Az egyik tanú megjegyzi, hogy az *Felesege és maga kepebē jártak réam marcsongani es meg Nyomni [...] igén feltém tölle Azombā az Feleségeis reám jött ejjel Nyomdosni meg az ritka kótójet kőtötté hátul az Farára* (Analekta 10888). A feleséget azonban a többi vallomásban nem említik, és a dokumentáció szerint nem is kezdeményeznek ellene eljárást, így Harangöntő független vádlottnak számít. A *kanboszorkány*, *kanördög* elnevezés is ezt a következtetést erősíti meg, jóllehet az sem állítható, hogy az aktuális vádlottnak tulajdonított cselekvések genderspecifikusak.

5.3. Más esetekben felveti a hatóság a csoportként értelmezést – mint fentebb láthatóan a nyomozás részeként szélesebb körben keresve a gyanúsítható személyeket –, a tanúk viszont nem erősítik meg ezt: 1747: *nemé Boszorkánsághához, vagy megh rontásához Fiaj avagy Férje segítették vagy fenyegetozteké* (Bosz. 422); 1729: *Nem de nem? valakit megh fenyegetett, vagy hideglölés, vagy más veszedelem esset rajta, és közönséges hérül járt, hogy Boszorkány feleségivel edgyütt* (Bosz. 218).

A vádak és a gyanú képlékenysége miatt nem minősíthetők az elvárások megsértésének vagy a hatósági munka akadályozásának (amint Havasi 2018: 439–40 feltételezi), ha a tanúk nem erősítik meg a felvetést, és közvetett módon az egyik vagy a másik fél ártatlansága mellett vallanak, legalábbis amellet, hogy nem volt ilyen híre. Ez a stratégia hasonlóan értelmeződik át, mint az, ha nem tud valakire nézve terhelő vallomást tenni a tanú – azaz metonimikusan és kontextusfüggő módon, ha nem tudnak gyanús ügyekről, abból arra következtetnek, hogy nem is feltételezhető ilyesmi. Például: 1729: *hir vólt felül közönségesen magáru Simon Jánosru hogy tudós vólna, de felesége felül éppen semmit sem hallot [...] Közönséges hir volt Simon János Boszorkányságáru, de Feleségiru nem [...] közönséges hir vólt magáru Simon Jánostu hogy ördöngös tudománya vólna, de felesége felül nem tud* (Bosz. 218).

Noha a fenti megjegyzések egyértelműen külön kezelik a lehetséges vádlottakat, az alábbi részletből már lehet következtetni arra, hogy miért is kérdezett rá a hatóság a nő szerepére (amellet, hogy a nő anyja is gyanússá válik egy megjegyzése miatt Simon János rontó képességéről, hangsúlyozva, hogy gyógyítani viszont nem tud): 1729: *Közönséges hir vólt Simon Jánosru hogy Boszorkány vólna, de Feleségiru nem, hanem az felesége= is néha gyógyétot az ollyatin megh vesztet Személyeket* (Bosz. 218).

Tekintve a már emlegetett hiedelmet, miszerint a sikeres népi gyógyítás a korszakban éppúgy kelthetett gyanút, mint a sikertelen, a tanú megjegyzése utólag többféle értelmezésre is enged következtetni (illetőleg kérdés, hogy ezzel implikál-e gyanúsítást). Ezzel együtt továbbra sincsenek együttesen kezelve a vádlottak, és a nő továbbra sincs gyanúsítva. Egy másik beszámoló is árnyalja ezt a képet: 1729: *Udvarheli orvost Araczini névöt oda hétták vólna orvosolni, azt felelt az orvos, [...] ott van mind a Rontó, mind a giogúitó, ha a Simon János akarja a Felesége megh gyogiithattya* (Bosz. 218). Noha továbbra is csak gyógyítást tulajdonítanak a feleségnek, a fenti részlet szerint a vádlottak cselekvései összefüggést mutatnak. – Fontos azonban, hogy ez sem értelmezhető automatikusan

„együttes kezelésnek”; a közösség szempontjából kívülről érkező állításról van szó, ráadásul megjelenik az úgynevezett nézői kiindulópont.

A nézők (vagy *tudósok, orvosok*) részben népi gyógyítással foglalkoztak, még inkább azzal, hogy a kárvallottnak *megnézzék a nyavalyáját* (Komáromy 157), azaz felismerték a rontást, azonosították az okozót. Hasznosságukat és fontosságukat a közösség is elismerte: 1693: *mondja meg, ki rontott meg; ne gyanakodjam sokfelé* (Komáromy 153). Ezzel együtt kétes helyzetük volt. Gyakran a versengés motiválta azt, hogy éppen kit vádoltak meg rontással: 1693: *ez ám az a boszorkány, a ki nekem a kötést haza hozta* (Komáromy 153); 1693: *no meg tudom mondani, ki ett meg [...] az urad igen engedelmes ember; arra vágy [...] uradra köthesse magát* (Komáromy 153–4). Ők maguk is gyanússá válhattak: 1693: *akár én vesztettelek meg, akár más, hiszen jót mondok én* (Komáromy 160). Egyes területeken a nézők tevékenységének megítélése közel olyan szigorú volt, mint azoké, akiket rontással vádoltak (l. Kristóf 2001). Nem kizárt tehát, hogy a fenti esetben is a nem helybéli néző valamiféle versengés részeként keresett megfelelést, összefüggést a gyógyító – és többek szerint nem rossz hírű – feleség és a már eleve boszorkánynak tartott Simon János cselekedetei között. Ezt ugyanakkor csak egy tanú idézi, így talán ez a nézet kevésbé volt elterjedt a közösségben.

5.4. A tanúk megbízhatósága időnként a beszámolók összevetésével megkérdőjelezhető. Az egyik beszámolóban a tanú másodkézből idéz fel egy történet – a később kihallgatott tanúk pedig megerősítik mint közismert információt:

- (45) 1619: hallotta Zeman Györgynek szájából, hogy azt mondta *Thot György mind feleségöstül éjel bejűtt házunkba*, és az feleségömnek az hasából Thot Györgyné ki akarta az gyermekökt venni, de az ura Thot György nem engedte (MBF 2: 329).

Ezzel együtt, aki résztvevőként számol be a történetekről, az eltérően idézi fel azt:

- (46) 1619: Zeman Györgyné [...] hite után azt vallja [...] látta, hogy az ablakon egy asszony és egy férfi bementenek, *az férfi pedig kétkben volt, de azt nem esmerhette, ki lehetött*, de az asszony embőrt megesmerte, hogy az zilinczy Thot Györgyné volt, az ki most fogva vagyon [...] (MBF 2: 332).

Sajátságos, hogy épp a szemtanú állítja azt, hogy csak a női vádlottat ismerte fel, szintén megvádolt férjet nem – a rontáselbeszélés mégsem így terjed el. Jóllehet csak a „rontás” szándéka jelenik meg, az idézett párbeszéd alapján is elkülönül a két személy viselkedése. A rossz hír a jelek szerint mindkét félre érvényes; ezt Havasi (2018: 438–9) érvként idézi a vádlottak együtt kezelése mellett, bár a „hirdetésre” vonatkozó megjegyzést kihagyva:

- (47) 1619: Thot György házoknál panaszkodott arról, hogy micsoda boszorkány nevet költöttek legyön feleségömrre, és ugyan abban kever-

ték volna magát is Thot Györgyöt. Ottan mongyák néki szemében, hogy annak senki egyéb nem oka, hanem csiak felesége és az mellett maga is, *mert, úgymond, mindönütt magatok azt hirdetitök, hogy illyenkor és amakkor búza, bor és egyéb vesz el* (MBF 2: 353–4).

Hozzá kell tehát tennünk, hogy a válasz utóbbi része fontos, és nem hagyható figyelmen kívül az adekvát értelmezéshez, mert világossá teszi, hogy nem eleve együtt kezelik őket, csak mert házaspárról van szó, hanem a viselkedésbeli hasonlóság a közös jellemzőjük.

A tanú nem cáfolja a vádlott állítását, pontosítja azonban azt, reflektálva a viselkedésük gyanúságára, kifejezetten kérkedő hozzáállásukra, mintha valami nem szokványos képességek birtokában lennének. Thot Györgyné kapcsán az egyik tanú épp ezzel a szóhasználatral él *kérködött volna, hogy az ganéból szép kenyeret süthet, hogysesem mint más jó lisztből* (MBF 2: 352). A közösség viszonyulásának alakulását jól mutatja, hogy az egyik tanú közvetlenebb módon idézi a vádlottat, még hozzá reálisabban, feddésként értékelve a megjegyzést: *Thot Györgyné feddött, hogy: – te molnár, az minemű liztöt enneköm örlesz, az tehény ganajból is tudok olyan kenyeret sütni* (MBF 2: 329). A nőnek ezzel együtt tulajdonít a közösség rontást is, fenyegetést, illetőleg jósoló jellegű megjegyzéseket – kérkedésként értelmezve. Például: 1619: *most, úgymond ocsió az buza, de eztendöre drágább leszen* (MBF 2: 328); 1619: *de im most az búzának elveszött a szeme, de jüvendőben az kendörnek is elvész* (MBF 2: 331).

Mivel azt idézik Thot Györgytől, hogy ő maga is rossz hírbe keveredett, érdemes ezúttal is megnézni, hogy mennyiben kezelik azonosan a két vádlottat a közösségben. Mivel a rontások mindegyikét expliciten és kifejezetten a feleséghez kapcsolják a tanúk, ezúttal is a nyelvi viselkedés látszik közös jellemzőnek (ahogy azt a már idézett tanú világossá tette). Idéznek tőle talányos kérkedést, fenyegetést, összeférhetetlenséget: 1619: *ezt az falut ha akarja, akivel alá vagyon, megent fölfordityta, akivel föl vagyon megent alá fordityta* (MBF 2: 333); 1619: *az tanú több szomszédságinál sápolódott volna, hogy minemű szegénységben és szükségben vannak. [...] Mondott Thot György: – mert rosszak vattok, ám ti sem mire kellő gazdák enneköm az kertön is eleget hánnak be* (MBF 2: 328).

További ellenérv az együtt kezelés ellen az, amit több tanú is idéz csak a nőtől, aki épp önálló szerepvállalását hangsúlyozza: 1619: *Thot Györgyné az urának szokta gyakorta mondani, hogy mig ő él, úgymint Thot Györgyné, addig az ura semmi szegénységtül ne félne* (MBF 2: 353). További szempont, hogy a nő vádlott ellen már korábban is merültek fel vádak: 1619: *Vallja ezt is Kakuk Mihál vallása ellen, hogy mikor Kakuk Mihálnak az annya megholt, akkor még Thot Georgnél nem volt ez mostani felesége* (MBF 2: 335); 1619: *ez mostani Thot Georgné akkor még nem volt felesége Thot Georgnek* (MBF 2: 335). Ebben a kihallgatásban egy további vádlott is szerepel, Nagy Balázsné, akinek a fent idézettekől teljesen független vádak, cselekvéseket tulajdonítanak – nem teljesen egyöntetű hozzáállással, egyesek fenyegetést, rontást kapcsolnak hozzá, mások pusztán gyógyítóként említik. Mindenesetre a Thot Györgynének tulajdonított cselekvésekkel nem hozzák összefüggésbe a tanúk – sőt az sem derül ki, bármiféle kapcsolatban

lett volna a pár valamely tagjával, így nem mutatható ki valamiféle boszorkány-hálózat feltételezése ebben az ügyben.

5.5. További tendencia, amikor maguk a vádlottak neveznek meg feltételezett boszorkányokat, illetőleg utalnak arra, hogy nemcsak ők gyanúsíthatók ilyesmivel a közösségben. Az ilyen megjegyzések megítélése sem egységes. Van példa arra, hogy a vádlott elmeállapotával magyarázzák, és nem tulajdonítanak jelentőséget a kijelentésnek (a beszédre vonatkozó szóhasználat, a *petyeg* is érzékelteti ezt): 1727: *mondvan Uranak [= a későbbi vádlott] te vagi oka hogi én ördöggel [’ördöggé’] lettem az Ura intette nyeneis hogi miért Petyegh olljan szokat [...] mondotta volna Nennyenek Illus te tanitottal engem ara az ördöghseghre teis ördögh vagi az Anjam is* (Bosz. 215); 1727: *Hogj azon Gal Janosne Punkösd tajban mégh haborodot elmevel lévén mivel magat Boszorkanyinak s Urát és masokatis Boszorkanyinak mondta jobban a maga Attyafiaiit* (Bosz. 215). A fenti ügyben mindenesetre a tanúk tapasztalata felülírja a vádlott szavát: 1727: *nemis lattak soha semmj ördögsiget es bajolassat, sem magahoz sem mas attyafiaihoz, hanem hogj az Anyok Baracska Jutka volt szóban* (Bosz. 215).

Nem példátlan, hogy a kárvallottak szerint többen követték el az adott ronást, név szerint is megnevezve: 1742: *a leányom kiáltotta szüntelen, hogy ötet Bába Ilona és Székely Ferenc feleségestől eszik s gyötrik* (MBF 3: 205); 1742: *leányától száma nélkül való sokszor hallottam, hogy ötet Bába Ilona eszi edgyik(!)* (MBF 3: 206); 1742: *az húgom is száma nélkül való sokszor mondotta, hogy ötet Bába Ilona és Székely Ferencz feleségestől eszik s kinozzák. Ráizentünk az húgom nyomorúsága iránt, hozzánk jöven Bába Ilona [...]* (MBF 3: 210).

A történetmondás szerint ugyanakkor másoktól nem esik szó Székely Ferencről és feleségéről, a gyógyítás kapcsán is csak Bába Ilonát fenyegetik meg – a további megnevezettek ellen a dokumentum szerint nem nyomoznak. Ugyan ebben az ügyben a vádlott is megvádol gyógyítás részeként másokat (szinte a már említett nézők tevékenységét idézve) név szerint, illetőleg általánosságban is: 1742: *Mert (ügymond) Serestely Jánosné csinálta reád minden nyomorúságotat [...] Talám (ügymond) azt tudgya, hogy csak egyedül én vagyok boszorkány Karaszán, de itt bizony több is vagyon! [...] Csak énreám tudnak kiáltani, de nem csak egyedül ettem meg a leányotokat, hanem más is vagyon még Kraszán, aki megette, még olyan is vagyon, aki atyátokfia* (MBF 3: 204–10).

Az ügyben ítélet is ismeretes, ebben nem esik szó a többi megnevezett vádlottról – a dokumentáció alapján pedig nem derül ki, hogy folytattak-e további kihallgatásokat, így a vádlottak együtt kezelésével kapcsolatban sem vonhatók le következtetések.

5.6. Nemcsak a tanúkihallgatásokból felidézett diskurzusokban lehet megfigyelni azt, hogy a vádlottak másokra is vonatkoztatják a boszorkányvádat, vagy az ördögtől való hatalmat. Nógrád megyében két ügynevezett „szakállas farkast” hallgatnak ki, egyikük, Kovács Márton az ördögi szövetséggel kapcsolatos kérdésre válaszolja ezt: 1754: *Vagyon Felesigem ördög kívül élek mind az Keresztiny Felesigemel* (kézirat, NmL). Noha általában a női vádlottak számolnak be kínval-

latás hatására az „ördöggel” való (alkalmi) kapcsolatukról, ezúttal ennek egyfajta változatát láthatjuk. Az alakváltással összefüggésben is: 1754: *Mért nem változhat el már most előttünk Farkassá – Azért hogy az ördögh Felesighem nem segít de ha lehet én is megh válok tőle* (NmL).

Kovács Mártonnal kapcsolatban nem hozzáférhető a tanúk kihallgatása (ha volt ilyen), és arról sincs információ, hogy a feleség ügyében nyomozni kezdtek volna. A másik vádlott, Pagács Pál viszont arról számol be, hogy jó ideje özvegy, és a rontó hatalmat, valamint az alakváltást más személyekhez köti, nála nem merül fel a közvetlen ördögi szövetség: 1754: *Nekem az ördöghel semmi dolgom hanem Gyetván valami Grucza Tamás névü Juhász adott mestersiget. [...] e tájon pedig Mártony társom [= az előzőleg idézett vádlott] ki velem fogva vagon adott mestersiget* (NmL). Az utóbbi esetben a tanúkihallgatásokban állatok elpusztításáról számolnak be a tanúk, illetőleg Pagács Pál fenyegető természetéről: *ha húst vagy mást amit kért nem adhattak néki meg dömögte magát és csak hamar kárt vallott az olyan ember* (NmL). A két vádlott beszámolója mindenesetre nem egyöntetű a képességek forrását tekintve, az egyikben megjelenik az ördöggel (feleséggel) való együttműködés, a másikban viszont a „mesterség” átadásáról esik szó. Mivel az ügyekről nincs további információ, nem egyértelmű, hogy az első vádlott esetében kimutatható-e az együttes kezelés, illetőleg két férfi vádlott esetében feltételezhető-e ilyesmi.

Többféle variációt láthattunk tehát arra, hogy egyfajta látszólagos összefüggést, hálózat feltételezhető, ha egyszerre többeket vádolnak meg boszorkánysággal, ugyanakkor ezek egy része a nyelvi viselkedésbeli hasonlóságokkal, gyanút keltő diskurzuszstratégiákkal magyarázható (kérdés, képességek implikálása, fenyegetés), nem pedig valamiféle együttes vagy párként való reprezentációval – még ha a hatóság csak aktualizálja is a közösség reprezentációit (Varga 2019). Más esetekben pedig kevésbé látszik a következménye és egyáltalán a motivációja a további vádlottak megnevezésének, így ezekből határozott következtetések nem vonhatók le, megerősítve azt a tapasztalatot, hogy a bizonyítás egy-egy dokumentuma alapján nem írható le a teljes eljárás.

6. Diskurzuszstratégiák, (meta)kommunikációs elvárások, interakció

A boszorkányperes eljárás változatos körülményeinek és az azokra vonatkozó reflexiók feltárása a teljesség igénye nélkül is arra enged következtetni, hogy nem általánosítható az együttes reprezentáció jelensége a forrásokban. Az erre épülő nyelvhasználatra vonatkozó értelmezések – az, hogy a tanúk megsértik a relevancia, a minőség vagy a mennyiség maximáit – pedig problematikusak, még úgy is, ha egy idealizált, háttértudás nélküli, későbbi befogadóhoz kötve vetődnek fel (Havasi 2018).

Ha a pragmatikai elveket, igényeket stabilnak, időben változatlanak tekintjük, és automatikusan visszavetítve kérjük számon, könnyen úgy tűnhet, hogy a történeti anyagok megsértik azokat, nem megfelelőek, a szerzők nem alkal-

mazkodtak hozzájuk, jóllehet ezt a feltevést korabeli visszajelzések híján nem tudjuk megerősíteni vagy cáfolni, sőt azt sem, hogy ez a korszak befogadóiiban felmerült-e (Brock 2012: 276–9). Brock felidézi, hogy a Shakespeare-drámákban a földrajzi tények terén nagy alkotói szabadság érvényesült, és ezt a későbbiekben kritizálták (2012: 277) – mégis igen keveset árulna el e művekről az, ha szinkrón nézőpontból megállapítanánk, hogy nem használhatók megbízható útikönyvként.

Még ha szövegszerűen kimutathatók is bizonyos elvek az adott időszakban, akkor is problematikus azokat közvetlenül a gyakorlatnak megfeleltetni, számon kérni, mivel az elvek előíró jellegűek, és éppen arra irányítják a figyelmet, hogy más a tényleges használat. A történetiségre való visszavetítés pedig azért igényel különleges óvatosságot, mert szinkrón kiindulópontból is igen keveset tudunk az absztrakt maximák és a konkrétabb szövegmintázatok közötti interakcióról (vö. Brock 2012: 284–6).

A társalgási elvek, maximák szinkrón nyelvi anyagon is tesztelendők, mivel betartásuk és megsértésük megítélése egyaránt szubjektív és fokozatokban értelmezhető lehet; emellett szövegtípustól függően értelmezhetőek, változhatnak, váltakozhatnak. Az egyes elveket, elvárásokat magukban, modulárisan értelmezni (l. Havasi 2018) módszertanilag vitatható: az egyik elv „megsértése” a másik betartása érdekében is történhet.

A boszorkányper tágan értelmezett szövegtípusából a vádlottak kihallgatásai – legalábbis egy részük – lehetnek a leginkább alkalmasak a helyénvalóság, pontosabban a kommunikációs igények és a gyakorlat vizsgálatára. E téren sem lehet azonban elszakadni a tágabb kontextustól. Az alábbi példa a már idézett Linka Mária kihallgatásából származik:

- (48) 1750: Én nem adtam maghamat soha [= boszorkányságra], és tagadom azt. [||] *Haszontalan tagadod* mikor bizonyoságh sok vagyon arrúl (Bosz. 95).

A hatósági megjegyzés szó szerint értelmezve azt sugallja, hogy a vádlottnak változtatnia kellene a kommunikációs stratégiáján, mert az nem megfelelő, így nem is eredményes. A tapasztalat és a jogi kontextus azonban azt mutatja, hogy a boszorkányvád tagadása valójában eredményezhetett enyhébb ítéletet (l. a 4.1.-ben szereplő erre vonatkozó részletet), míg a beismerés halálos ítélettel járt (Varga 2018b). A pragmatikai igény, elvárás megsértése helyett voltaképpen egyfajta „beugratós kérdés”-nek megfeleltethető a hatóság reakciója, és később kiderül, hogy Linka Mária adekvátan kezelte azt (Klaniczay 2014: 297).

A boszorkányperes tanúvallomások narratív szakaszaiban rögzítettségüknel fogva nehéz szövegesen igazolni az interakciós elvárások korabeli értékelését, ugyanakkor a felidézett diskurzusokban megfigyelhetők egyes metakommunikatív jelzések, például a befogadói reakciók is:

- (49) 1733: ótt *sokat beßéllert* [= a vádlott], én oßtan monddottam *ne beßéllyen hijában valót*. mondgya meg mi kell, .s. óßtán mennyen dolgára (Fol. Lat. 1877).

A beszédpartnerek közötti egyezkedés részeként is megfigyelhetők metapragmatikai jelzések, például amikor a tanú épp azt teszi szóvá, hogy a boszorkánysággal vádolt személy korábbi megjegyzését szükségtelennek tartotta:

- (50) 1746: megh szolléta az rab Aszszony, mondván: hová megy kend? Oltárczon(?) lészen a Mise, mellyre felelt a fatens *nem kell nékem azt mondogatnyi, tudom én azt magam is* (Bosz. 421).

A felidézett részlet azért nyer jelentőséget annyira, hogy le is jegyezzék azt, mert a tanú ezt az interakciót tekinti egy olyan konfliktus forrásának, amellyel a későbbi káresetet magyarázza (*estvére megh betegedett, és ött hétigh volt betegh ezen fatens Aszszony*). – Hasonlóképpen kifejezi véleményét a tanú akkor, amikor feltételezett boszorkány többször is megkérdez valamit, mintegy függetlenül a kapott választól:

- (51) 1756: jön a Deutrális aszony [...] meg kerdezte ötett háromszor, ugyan a Tehenek afátensé vólnának é. Afátens mondgya nékie, igen is, igen is, és *harmadik felelésre igen is mondván, hozza adta afátens, te boszorkány, mért kérdész anyit, mikor mondom hogy az enyim*, még őket nem is fejtem, vajjat sem köpültem, *abbúl nem eszell* (Bosz. 482).

Az utóbbi részlet jól mutatja, hogy elsődlegesen nem úgy tekint a tanú a vádlott megnyilatkozására, mint a társalgási szabályok megsértésének egy példájára, hanem összetettebb magyarázatot keres, feltételezve, hogy a feltételezett boszorkány kárt akar neki okozni (vö. „abbúl nem eszell”). – A nézők kapcsán több ügyben is reflektáltak a tanúk arra, hogy a későbbi vádlott hozzájárulására, megjelenésére nem tartottak igényt:

- (52) 1693: [De a kötés olyan volt, hogy senki meg nem tudta volna más oldani.] Ezt *minden kérdés nélkül*, maga tulajdon szájából ezen formán hallottam (Komáromy 153).
- (53) 1693: [azt mondja az oláh asszony, hogyha én néki égett bort adok innia, azt cselekszi, hogy egyik kérő kimegyen, másik bejű,] de *úgy meguntam* a vén boszorkányt, hogy mindétig *orczátlankodik* (Komáromy 157).
- (54) 1693: Hallottam azt is az incta [= vádlott] tulajdon szájából: [...] *ezt pedig senki nem kérdette tülle* (Komáromy 164).
- (55) 1693: tudom, hogy egy leánykánk megnémulván, az incta *hivatlan oda jött* (Komáromy 166).

Ezúttal sem a kommunikáció sikeressége vagy gördülékenysége kerül előtérbe, hanem az, hogy a gyanús személyek kérkednek bizonyos ismereteikkel, tudásukkal, képességükkel, illetőleg indokolatlanul, kéretlenül avatkoznak bele

a közösség tagjainak az ügyeibe. Noha a metakommunikatív reflexiókon keresztül rálátásunk lehet a korabeli interakciók egy részére, ezek azonban kevésbé értelmezhetők önmagukban – a rontáselbeszélés kontextusában van szerepük, a vádlott összeférhetetlenségének, képességének stb. szubjektív bizonyítékaiként.

Az a kérdés, hogy egy adott tanúvallomás mint narratíva vagy annak egyes részletei adekvátan értelmezhetők-e a pragmatikai igények, elvárások tükrében, inkább a különféle beszámolók összevetésén keresztül közvetett módon ragadhatók meg, elkülönítve a jegyzőkönyvezési szokásokat, tendenciákat, amelyek, ahogy arról szó volt, számos téren eltérnek a mai előírásoktól. A nyitott értelmezés már csak azért is szükséges, mert nem magától értetődő, mi akadályozta a bizonyítékok keresését. A már említett Thot Györgyné, Thot György és Nagy Balázné ügyében egyes tanúk csak egyik vagy másik vádlottról tudnak beszámolni: 1619: *Thot Györgynét pedig ezön testis nem is ismeri* (MBF 2: 351); 1619: *Nagy Baláznéről semmit sem tud mondani* (MBF 2: 352).

Problematikus lenne azonban azt feltételezni, hogy a tanúk megsértettek volna valamiféle pragmatikai elvárást. A kérdés ezen túl is mutat, a tágabb jogi kontextus felé, a tanúk kiválasztásához, illetőleg a jegyzőkönyvbeli tartalmak szelektálásához. Szintén teret kapnak ugyanakkor a kevésbé elfogultan vagy határozottan megfogalmazott gyanúsítások, például 1750: *rosszúl lett soha sem kelt föl !többü azon nyavalajaban megh holt, de Istentül volte, vagy Linka Mariatül bizonyossan nem tudgya* (Bosz. 95). Hasonlóképpen megjelennek a látszólagos ellentmondások a közhír elismerésével, de személyes tapasztalatot nem idézve. Ezek a beszámolók azonban nem sértik az elvárásokat (pl. a látszólag a kelleténél részletesebb kifejtéssel), a jegyzőkönyvek szerint jóvá vannak hagyva. Sőt egyfajta relevanciára és minőségbeli megfelelésre törekednek ilyenkor a megnyilatkozók – jöllehet az evidencia kérdése az ügyek jellegénél fogva külön értelmezést és újraértelmezést igényel (vö. Varga 2019).

7. Összegzés – további nyitott kérdések

A kommunikációra vonatkozó reflexiók és megvalósulások a fenti tág értelmezésben is rámutattak a boszorkányperes szövegek és kontextusuk néhány jellemzőjére. A tanulmány a szövegformáláson keresztül bemutatta a boszorkányperes eljárás, bizonyítékgyűjtés lehetséges körülményeiben rejlő inherens változatos-ságot: ilyen a kérdésfeltevés módja, a vádak specifikus vagy éppen általánosabb természete és annak alakulása, a lehetséges vádlottak körének képlékenysége, az ismételt információk kezelése, illetőleg a nyelvi viselkedés szerepe a boszorkányvád kapcsán (akár a rontásvádaktól függetlenül is).

A kérdéses, a konfliktuskeltés, a fenyegetés különböző megvalósulásai a tanúk reflexiói szerint visszatérő diskurzuszstratégiái a feltételezett boszorkánynak, és ha nem is tudatosan, de a rontáselbeszélés epizódjaiként kapnak teret, és a károkozásra irányítják a figyelmet. Ezzel együtt az összeférhetetlenség nem csak a rontáshoz kapcsolódik, nem csak a későbbi vádlottat jellemzi. Az azonban szövegesen cáfolható, hogy a korszakban „házaspárok elleni boszorkányperek

legjellemzőbb vonása a pár együttes kezelése” lett volna (Havasi 2018: 442); a megvádolt személyeket a cselekvéstulajdonítást tekintve általában reflektáltan külön kezelte a közösség és a hatóság.

A maleficium mint általános vád „gendersemlegesnek” bizonyult a szövegek alapján: férfiakat és nőket egyaránt és egymástól függetlenül vádolhattak ronctással, gyógyítással, akár nézői tevékenységgel, alakváltással is. Több egyszerre megvádolt személy kapcsán a vélt együttműködés, hálózati szemlélet gyakran a nyelvi viselkedés mentén mutatott közös vonást, illetőleg a szituációs körülmények miatt (számos esetet pedig nem vizsgáltak tovább a dokumentáció szerint). A vádak és a társadalmi nem vagy más tulajdonságok megoszlása és viselkedésbeli reflexiók terén inkább az erkölcsöt érintő vádak igényelnének kutatásokat.

A módszert tekintve fontos volt figyelembe venni a jegyzőkönyvek időnként összegző jellegét, illetőleg szituációs és tematikus kontextusra hagyatkozást. A párhuzamba állítható tanúvallomások összehasonlító feldolgozást tettek szükségessé, a vizsgálat részletesebb szövegelemzéseket is igényelt. Kritikával kezelendő volt ugyanakkor a korábbi elemzésekből az előzetes elvi megfontolásokból (elsősorban a párok együttes reprezentációjából) való kiindulás, az absztrakt pragmatikai igények, elvárások automatikus és moduláris visszavetítése és ezek alapján a szinkron nézőponttal és a háttérismeretek hiányával magyarázott következtetés. A kommunikációs elvek és a nyelvi anyag közötti interakció feltárását a szövegekből kiindulva, a kontextus bevonásával, az általánosítás korlátait szem előtt tartva érdemes folytatni.

FORRÁSOK

- Analekta = OSZK Analekta 10888. Büntető perek, Békés vármegye pere Suppuny András, alias Harangöntő ellen, 1721.
- CsmL = CsmL, IV. Csongrád m. L., A., 53/a, Linka Mária és férje, Horváth alias Ontó Mihály ellen, Hódmezővásárhely, 1750.
- Fol. Hung. 3320 = OSZK, Fol. Hung. 3320, Németh Kata és Horváth János ellen, Vaszar, 1759.
- Fol. Lat. 1877 = OSZK, Fol. Lat. 1877, Kolozsvár, Kádár Kata ellen 1733–1734.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: Komáromy Andor. MTA, Bp., 1910.
- MBF = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1–4. Szerk. Bessenyei József etc. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- NmL = Nógrád vármegye Farkas Palyo, Pagács Pál, Kovács Márton ellen. NmL, IV. L., A., 13, Acta fiscalis Fasc. XXV/10. 1754.
- Oláh György 1886–1887. A boszorkány perek Békésvármegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból. *A békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve*, 16–77. <http://docplayer.hu/20341616-Bekesvarmegyei-regeszeti-mivelodestortenelmi-tarsulat-evkonyve.html> (A letöltés időpontja 2019.06.21.)
- TMK = <http://tmk.nytud.hu/>.

SZAKIRODALOM

- Bednarek, Monika 2006. Epistemological positioning and evidentiality in English news discourse: A text-driven approach. *Text and Talk* 26/6: 635–60.

- Brock, Alexander 2012. Historical evidence of communicative maxims. In: Busse, Ulrich – Hübler, Axel (eds.): *Investigations into the Meta-communicative Lexicon of English. A contribution of historical pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, 272–87.
- Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael 2014. Metapragmatics. In: *Pragmatics and the English Language*. Palgrave Macmillan, 235–65.
- Dobos Csilla 2010a. Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In: Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 193–227.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Grund, Peter 2012a. The Nature of Knowledge: Evidence and Evidentiality in the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *American Speech* 87: 7–38.
- Grund, Peter J. 2012b. Textual History as Language History? Text Categories, Corpora, Editions, and the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *Studia Neophilologica* 84(1): 40–54.
- Havasi Zsuzsanna 2018. Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor: Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv* 114: 428–46.
- Hiltunen, Risto 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: Tanskanen, Shana-Kaisa et al. (eds.): *Discourses in interaction*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 61–80.
- Hübler, Axel 2011. Metapragmatics. In: Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal R. (eds.): *Foundations of Pragmatics*. De Gruyter, Berlin, 107–30.
- Kahlas-Tarkka, Leena – Risannen, Matti 2011. Attitudes of the accused in the Salem Witchcraft Trials. In: Pahta, Päivi – Jucker, Andreas H. (eds.) *Communicating Early English Manuscripts*. University Press, Cambridge, 241–58.
- Klanciczay Gábor 2011. „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”: a gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal: a néprajzi kutatás múltja és jelene: tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. L'Harmattan–PTE Népr. Kult. Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs, 695–712.
- Klanciczay Gábor 2014. Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In: Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 263–305.
- Koncz Ibolya Katalin 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Miskolc.
- Kristóf Ildikó 2001. „Büvös-bájos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalmában. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 107–36.
- Sz. Kristóf Ildikó 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 17–62.
- Kytö, Merja – Walker, Terry – Grund, Peter 2011. *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Pócs Éva 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–47.
- Pócs Éva 1995. Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 18: 9–66.
- Varga Mónika 2015. „Ezen szódnak ura légy!” – Megszólalásokról boszorkányperekben. In: Bárbth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 143–54.
- Varga Mónika 2017. „Az hol az haragrúl írész” – Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseiről középmagyar levelekben. *Magyar Nyelvtör* 141: 350–67.

- Varga Mónika – Gugán Katalin 2017. Rosszéletű tudományos asszony. A boszorkányos tudás megnevezései. *Nyelv és Tudomány*, 2017. dec. 13.
- Varga Mónika 2018a. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika 2018b. „Egyik sem jár az ördögséggel, édes jó uraim! – Boszorkány-kihallgatások kommunikációs kontextusa. *Magyar Nyelv*: 411–27.
- Varga Mónika 2019. Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és nyelvhasználat* 6/1: 99–128. (Megjelenés alatt.)
- Vinnai Edina 2010. A diskurzus kötött rendje: Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntető-eljárásban. In: Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 153–91.

Varga Mónika
tudományos segédmunkatárs
Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Varga, Mónika

Methodological aspects of the pragmatic study of witch trials

The paper deals with metacommunicative signals as recorded in minutes of witness hearing in 16–18th century witch trials. Via an analysis of instances of metacommunication, the author points out the importance of the contextualised character of language use. A complex approach to context is offered and a dynamic analysis thereof is provided, as is made possible by the texts under scrutiny on the one hand, and is indeed required for an adequate interpretation of those texts on the other. The study foregrounds the historical perspective, and refers to methodological critiques of a direct back-projection of the synchronic perspective and the limitations of abstract synchronic pragmatic descriptions, recommending a dynamic and text-centred analysis of discourse patterns instead.

Keywords: metacommunicative approach, historical pragmatics, records of witch trials, Middle Hungarian Period, methodology

A tokfélék neveinek történeti-etimológiai vizsgálata

A valódi tokfélék (Acipenseridae) anadrom vándorló halfajok, a félcsontos halak (Ganoidei) alosztályába tartoznak. Egykor kiemelkedő gazdasági szerepük volt. Már az ókorban is nagyon kedvelték a tokhúst. Európában a tokhalakat később nem annyira húsuk, hanem inkább ikrájuk miatt fogták, ebből készül a legdrágább fekete kaviár. A *tok* generikus név régről adatható a magyarban, 1329: *took* (OkI Sz. 995), 1395 k.: *thok* (BesztSzj. 292), 1405 k.: *toc* (SchlSjz. 784), 1558: *tok* (Hist.An. 4: 873), 1560: *tock, tockhal* (GesnerNom. 335), 1590: *tok* (SzikszF. 80), 1613: *tock, tuck, tockhal* 'Antaceo stellari' (Aldrovandi 564), 1669: *tokot* (SzT. 13: 358), 1774: *tok halakat* (uo. 5: 275), 1791: *tok* (Dugonics 1: 201), 1801: ua. (Term.Hist. 273), 1830: ua. (Reisinger 87), 1856: ua. (Bielz 183), 1885: „Acipenser hal magyarul *tok*” (ML. 16: 397), 1925: *tok* 'Acipenser fajok' (Term.Tud.Közl. 816: 63), 1935: *tokhalak* 'ua.' (NyK. 49: 78). Ótörök jövevényszavunk, a *tö* magánhangzójának nyíltabbá válásával és a tövéghangzó eltűnésével került át a magyarba; vö. türkm. *dogi* 'viza', *tob. tuyu* 'tok' (TESz. 3: 932). A szóvégi *u* lekopása a magyarban ment végbe, ez a tény az átvétel korára is utal. A magyarból átvette a környező nyelvek közül a szlovák (N. *tok, tokovina* 'ua.' [Ferianc 18]), a kárpátukrán (*tok* 'Aspro zingel' [Владыков 230]), a román (*tok* 'ua.' [DA. 11: 371]) és a szerbhorvát (*tok* 'Acipenser sturio' [UESkr. 506]). A szbhv. *tuk* 'ua.' (uo.) azonban közvetlenül a törökből való.

Régen német megfelelője is szerepelt a szakkönyvekben, Conrad Gesner 1558-ban kapcsolatba is hozta a magyar és a korabeli német társneve: „*Dick, Tick, Tuck, Tuck*, Vngari vocant *Tock, Tockhal*” (Hist.An. 4: 874), illetve *tok*, Germani *Tickhen* (uo. 873), majd a német halmnév 1560: *Tick, Tück* (GesnerNom. 335), 1613: *Tick* magyar 'tockhal; Antaceo stellari' (Aldrovandi 564), 1682: *Dück* (Hohberg 2: 525), 1905: *dick* 'Acipenser schypa' (BrehmK. 8: 434). A *tok* genus latin szaknyelvi neve az *Acipenser*; Linné tette érvényesen közzé 1758-ban (Syst.Nat. 1: 237). A nemi név a *tok* régi, már Pliniusnál is olvasható lat. *acipenser* neve, a tokfélék hegyes uszonya urala. A lat. *acus* 'hegye valaminek, tű', és a *pensalenna* 'uszony, szárny' szavak összetétele. Idegen nyelvi generikus név az ang. *sturgeon*, ném. *Störe*, fr. *esturgeon*, sp. *esturión*, ol. *esturion*, or. *ocemp*, fehéror. *ясатры*, ukr. *ocemep*, le. *jesiotry*, cs., szlk. *jeseter*, fi. *sammet*, észt *tuur*, litv. *eršketai*, holl. *steur*, port. *esturjão*, sv. *stör*, dán *stør*, norv. *størrar*, tör. *mersin balığı* (W.).

KÖZÖNSÉGES TOK J. *Acipenser sturio* (VN. 117). Porcos vázú, megnyúlt orrú, íváskor a folyókba vándorló tengeri hal. Az Atlanti-óceán keleti részétől az Azovi-tengerig honos.

Ez a típusfaj, 1818: *tok* 'Acipenser sturio' (Zsöldos 33), 1849: *közönséges tok* 'Acipenser Güldentsädtii' (Hanák 39), 1864: ua. 'sturio' (Term.Rajz 1: 174), 1868: ua. 'Accipenser Guldenstaedtii' (Kriesch 142), 1874: ua. (CzF. 6: 341), 1887: ua. 'Acipenser sturio' (HalK. 807), 1897: ua. (PallasLex. 16: 232), 1905: ua. (BrehmK. 8: 432), 1930: ua. (BrehmL. 14: 283), 1942: ua. (UjIdLex. 23–24: 5862). Magyar nevének szó szerinti megfelelője a faj ang. *common sturgeon* (FB.; 1784: ua. [Arc.Zool. 103], 1835: ua. [Fi.-Heck. 308], 1904: ua. [Am.Nat.Hist. 427]), sp. *esturión común* (VN. 117), norv. *alminnelig stør* (W.), ném. *gemeiner Stör* (FB.; 1792: *gemeiner Stöhr* [Bechstein 650], 1798: *gemeiner Stör* [Donndorff 825], 1841: ua. [Top.Herz. 14], 1863: ua. [Siebold 363], 1909: ua. [Meyers 19: 65]), sv. *vanlig stör*, ol. *storione comune, storione reale*, cs. *jeseter obecný*, dán *almindelig stør* (FB.), fr. *esturgeon commun* 'ua.' (uo.; 1835: *esturgeon ordinaire* [Fi.-Heck. 308], 1842: ua. 'Acipenser sturio' [Selys-Longchamps 185]) elnevezése.

A latin szaknyelvi *Acipenser sturio* binómet Linné tette érvényesen közzé 1758-ban (Syst. Nat. 1: 237). A latin *sturio* fajnév az ófn. *sturjo, sturo* (WbZ. 491), kfn. *stüre*, úfn. *stör* 'ua.' (RF. 12) névből való. Régről adatható a tok ném. *Stör, Stoer, Stohr, Stöhr, Stör, Sturo* 'ua.' (FB.; 13. sz. közepe: *stora* 'sturio' [Alb.Magn. 24/51], 1490 k.: *stör* [Kunz 7], 1553: *Stoer* 'Sturio' [Aq.an. 251], 1558: *Stör, Styr, Styrle* [Hist.An. 6], 1560: *Stor, Styr, Styrle* 'Acipense sturio' [GesnerNom. 332], *Stören*

[uo. 334], 1575: *Stör* [Fischb. 186b], 1604: *Stör*, *Stur* [Ges.Med. 932], 1613: *Stor* [Aldrovandi 517], 1624: *Stöer* [Icht.Nom. 9], 1647: ua. [Olearius 277], 1670: *Stör* 'ua.' [Gesnerus red. 4: 192], 1682: ua. [Hohberg 2: 522], 1706: *Stör-Fisch* [Cur.Köchin 145], 1724: *Stöhre* [Fleming 2: 414], 1731: *Stör* [Cur.-Lex. 1949], 1765: *Stör*, *Stür* [Icht.Bor. 17], 1774: *Stör* [Haller 6: 171], 1790: *Stöhr* [HbDT. 145], 1793: *Stör*, *Stöhr* [Allg.Pol-Lex. 1: 47], 1839: *Stöhr* [Gmelin 61], 1869: *Stör* 'ua.' [Brehm 5: 768]) neve.

Kimutatható más európai nyelvekben is; vö. óang. *styrja*, *styrga*, németalföldi *steur* 'ua.' (RF. 12), ang. *stoer* (1624: *stuer* [Icht.Nom. 9], 1738: *stoer* 'Acipenser sturion' [Artedi]), norv. *stør*; észt *stohre*, lett *store* (FB.; 1793: *stohre* [Allg.Pol-Lex. 1: 48]), dán *stør* 'ua.' (uo.; 1624: *störe* [Icht.Nom. 9], 1738: *störe* [Artedi], 1835: *stohre* [Fi.-Heck. 308]). Megfelelője még többek közt az ang. *sturgeon* (EL.; 1558: *sturgron*, *stirgion* [Hist.An. 4: 6], 1604: *sturgron* [Ges.Med. 5], 1618: ua. [RF. 12], 1643: ua. [Swan377], 1686: ua. 'Sturio' [Hist.Pisc. 24], 1738: ua. 'Acipenser sturion' [Artedi], 1793: *sturgeon* [Allg.Pol-Lex. 1: 48], 1798: ua. [Donndorff 826], 1858: *sturgeon* [Am.fam. 217], 1877: ua. [Bull. 1,9: 45], 1893: ua. [Georg.Bay 106]), valamint a hv. *storijun*, *strljun*, *štrljun* (FB.), továbbá a litv. *sturyš* (W.). fi. *torjer*; sv. *stör* (FB.; 1738: ua. [Artedi], 1793: ua. [Allg.Pol-Lex. 1: 47], 1835: ua. 'Acipenser sturio' [F.Sch. 118]), végül a holl. *steur* (FB.; 1793: ua. [Allg.Pol-Lex. 1: 47]).

Az újlatin nyelvek családjában a fr. *esturgeon*, *estourion*, *sturion*, *astourion*, *astouriou*, *esturgeon*, *esturien*, *esturio*, *esturion*, *esturjon*, *esturjoun*, *étrugeon* (FB.; 1553: *estourgeon* 'Acipenser sturio' [Aq.an. 250], 1560: ua. [GesnerNom. 332], 1586: *lestourgeon* [RF. 12], 1624: *esturgeon* [Icht.Nom. 9], 1835: *esturion* [Fi.-Heck. 308], 1839: *estuergeon* 'ua.' [Gmelin 61]), port. *esturjão* (FB.; 1793: *esturiao* [Allg.Pol-Lex. 1: 48]), megfelelője még az ol. *storione*, *storion*, *storium*, *sturione*, *sturioun*, *sturium*, *sturiuni* (FB.; 1553: *sturione* [Aq.an. 250], 1560: *sturion* 'Acipense sturio' [GesnerNom. 332], 1793: *sturione*, *storione* [Allg.Pol-Lex. 1: 48], 1835: *sturione* [Fi.-Heck. 308]), ro. *sturian* (FB.), valamint a sp. *esturión*, *sturion* (EL.; 1793: *esturione* [Allg.Pol-Lex. 1: 48], 1835: *estoriao* [Fi.-Heck. 308]), továbbá a katalán *esturió* 'ua.' (W.).

Az értékes, nagyra becsült hal régi neve a szláv nyelvekben: or. *ocemp* (FB.; 1150: ua., 1264: ua., 14/15. sz.: *osetrině*, 1586: *assetrina*, 1618: *cetrina* [RF. 12], 1793: *ofetr*, *offetr* [Allg.Pol-Lex. 1: 48]), blg. *essetra* (FB.), *esetra*, *esetär* (REWb. 2: 281), szlk., szln. *jeseter*; hv. *jesetra*, *jesetric*, szerb *jesetra*, cs. *jeseter* (FB.), ócseh *jesetr* (SIF. 177), az illír *geseter* (1558: ua. [Hist.An. 4: 6]) lehet az előzmény. Megvan további szláv nyelvekben is; vö. ukr. *ocemp* (W.), *osetr*, *jasetr*, *ostjater* (SNPol. 2: 11), kasub *jasiotr*, *jesiotr*, *lasioter* (uo.), óle. *jesiotr*, *jesietrzyna* (uo.), le. *jesiotr*, *jesziotr* (FB.; 1793: *jeffotr* [Allg.Pol-Lex. 1: 48]; nyelvjárási *jesiora* (REWb. 2: 281). Idetartozik a litv. *ersketras*, *asetras* (EL.), amely az óporosz *efketres* 'ua.' (FB.) átvétele. Fenti halnevek végső forrása a 'hegyes, éles' jelentésű *ostrъ* (REWb. 2: 281) szó, a tok hosszú, keskeny, kihegyesedő orra volt a névadási szemlélet háttere.

Földrajzi nevekkel is számos elnevezése jött létre a fajnak; vö. ném. *europäischer Stör*; ol. *storione europeo*, sv. *européisk stör*; ukr. *ocemp європейський* (W.), ang. *European sea sturgeon*, fr. *esturgeon d'Europe*, *esturgeon d'Europe occidentale*, *esturgeon européen*, észt *Euroopa tuur*; dán *europæisk stør* (FB.), azaz 'európai tok', holl. *oost-atlantische steur* (W.), vagyis 'Kelet-atlanti tok', továbbá ol. *storione baltico* (uo.), or. *бальтицький ocěmp* (VN. 117), ang. *Baltic sturgeon*, ném. *baltischer Stör*; fr. *esturgeon baltique* (FB.), azaz 'balti tok'. Népnévvel keletkezett or. *nemetskij osetr* és blg. *nemska essetra* (uo.), vagyis 'német tok' elnevezése. Az olasz és a portugál nyelvjárásokban több társnevet is kapott; vö. ol. *clunzia*, *musoguzzo*, *purslina*, *ruvettu*, illetve port. *creal*, *sturjao solho*, *peixe rei*, *ólho*, *solho-rei* (uo.).

Társneve az ang. *sea sturgeon* (FB.), észt *tuur*, *tuurkalla* (uo.; 1793: *tuurkalla* [Allg.Pol-Lex. 1: 48]), ném. *Schirk*, ausztriai ném. *Stierl* (FB.; 1670: *Stier* 'Acipenser sturio' [Gesnerus red. 4: 192]), holl. *stent*, fr. *créa*, *créac*, gör. *ζυρίχι*, *μυρούνα*, *μυραίν*, *στυπίονι* (FB.), ro. *șip* (uo.; 1909: *șip* 'Acipenser sturio' [Antipa 263]), sp. *sollo*, *sollo real*, *sulio* (FB.; 1553: *solho* 'Sturio' [Aq.an. 251], 1558: *sulium*, *suillum* 'Sturio' [Hist.An.4: 7], 1560: *sullo*, *suillus*, *sollo* 'Acipense sturio' [GesnerNom. 332], 1624: *suillo* [Icht.Nom. 9]). Korzikán *pesciu sturio* (FB.) a neve. Etimológiai-lag az ol. *adan*, *ladanoo* (uo.) összetartozik a faj port. *adilo*, *adalo*, *adano*, *adeno* (1835: Fi.-Heck. 308) névével. Az olaszban pedig – számos nyelvjárási alakváltozattal – *porccelletta*, *porcellette*, *porcelletto*, *porcello*, *porzela*, *porzeleta* (FB.; 1553: *porcelletta* Sturio minor [Aq.an. 250], 1624: *porcelletto* [Icht.Nom. 9]) társneve is használatos. További neve 1793-ban a tat. *ugolak tago*, *bekre* (Allg.Pol-Lex. 1: 48), ma a tör. *açl mersine*, *kolan balığı*, *mersin balığı*, *surack*, *syrick* (FB.), a ro.

viza galbena (uo.), vagyis 'sárga viza', a cs., szlk. *jeseter velký* (W), azaz 'nagy tokhal', és a le. *jesiotr zachodni* (uo.), vagyis 'nyugati tokhal'.

Több forrás szerint a vogulok és osztjákok még a 19. században is hordtak halbörből készült ruhákat, cipőket. Grigorij Novickij 1715-ben a tok és a kecsege bőréből készült harisnyákról és csizmákról tudósít (Novickij 49). Nicolaes Witsen is kiemeli 1692-ben e vidék rendkívüli halbőségét: „három Stüber értékű Sar-ért húsz hatalmas tokhalat lehet tőlük venni” (a sar: kínai dohány [Witsen 45]). A tok neve az obi-ugor nyelvekben szinte minden osztják és vogul nyelvjárásban ismert. A tok osztják *səγ, soγ, suγəm, saγ, soγ, sow, suwm, soχ, suχ* 'Stör' (DEWOS 1307), vogul *sūχ* 'ua.' (WogWb. 569b) nevét Munkácsi (ÁKE. 202) megkísérelte a magyar *csik* halnévvel összevetni – mint közös ugor halnevet –, ám a magyar névnek más az etimológiája. Philipp Andreas Nemnich 1793-ban följegyezte a tok osztják *kuango kole* (Allg.Pol-Lex. 1: 48), N. Sebestyén Irén osztj. *anhker* (NyK 49) és szam. szölkup *kuana, kuano* 'Stör [tok]' (NyK. 49: 40) nevét is. A vogul *šūpui, supiy, šupiy-zul* 'Stör' (Wog.Wb. 578b), *šopii, supiy* (Wog.Vd. 326), *šopaj* ua. (UEW. 462) etimológiai-lag összetartozik a fi. *sampi* 'közönséges tok' (FB.; 1913: *sampi, sambi, sammi, sammen, sammin* 'Acipenser sturio' [FUF. 2: 149]), észt *samb* (SKES. 963b), *samb, samm, samma* 'ua.' (FUF. 2: 149), szamojéd jurák *šumba, šumpak, šuboggo* 'Coregonus muksun' (SKES. 963b) a *sammás* 'oszlop, cölöp' (EEWb. 2690) szóval. Az uráli nyelvekben is akad példa olyan összetett halnevekre, amelyek minkét tagja azonos jelentésű. Ilyen a tok szamojéd *siggewulla* neve (< *sigge* 'tok', *wulla* 'ua.') vagy a 'nagy kecsege' jelentésű osztják *kāriso* (< *kāri* 'kecsege', *so* 'ua.' [NyK. 49: 36]).

SÖREGTOK *J. Acipenser stellatus* (FB.). A Fekete-, az Azovi-, az Adriai- és a Kaszpi-tengerben, valamint ezek vízgyűjtő területein honos. Általában 1–2 m hosszú és 25 kg tömegű.

1395 k.: *feureg* (BesztSzej. 291), 1405: *sereg* (SchlSzej. 789), 1517: *sewreegh*, 1553: *sewreg* (OklSz. 859), 1558: Piscatores Vngari vocant *fwreg*, vel *schwreg* (Hist.An. 873), 1560: *fchuureg* 'fiellaris' (GesnerNom. 334), 1590: *soreg* (SzikszF. 82), 1685: *söreg* (TESz. 3: 581), 1702: *soreg* (Miskolczy 555), 1763: *sörög* (TESz. i. h.), 1767: *sörég* (PPB.), 1791: *söregék* (Dugonics 1: 201), 1794: *söreg* (Grossinger 226), 1801: *söreg* (Term.Hist. 273), 1818: *söreg* (Zsöldos 33), 1830: *sireg, söreg* (Reisinger 90), 1846: *söreg* (ÁM. 795), 1863: ua. (Heck. 216), 1868: *söreg tok* (Kriesch 21), 1870: *söreg* (CzF. 5: 901), 1884: *söreg, sireg* (Nyr. 13: 554), 1887: *söreg-tok* (HalK. 834), *sireg, söreg* (uo. 826), 1905: *söreg tok, söreg, sireg* 'Acipenser stellatus' (BrehmK. 8: 434), 1930: *söregtok* 'ua.' (BrehmL. 14: 285), 1942: ua. (UjId.Lex. 23–24: 5862). Népnyelvi alakváltozata a *séreg, sireg, sörég, sörege* és *söröge* (Hal. 33: 9–10), *sireg* (RT. 1: 60).

Már Gyarmathy (Affinitas 329) egyeztetette megfelelő török halnévvel, utána Gombocz (MNY. 13: 185–9) és Beke (MNY. 33: 139; Nyr. 61: 123) hasonlóan. Csuvasos jellegű ötörök jövevényszavunk; vö. csuv. *šwrege* 'hegyes', *šürekkey pulä* 'kecsege', tat. *söirök, süriük* 'söreg', türkm. *süirik* 'ua.', kalm. *sowrlög* 'ua.' (TESz. 3: 581). E szavak alapja a tör. *süvri, sivri* 'hegyes' melléknév, a megnevezett halak legsajátosabb alakú tulajdonsága ugyanis hegyes orra. Az or. *ceşpioza* (FB.; 1793: *sewrjuga* [Allg.Pol-Lex. 1: 46], 1831: *sewrjugha* [Zoogr.R. 3: 97], 1840: *sevrjeja, sevrjugha* 'Acipenser stellatus' [Reichenbach 28]) szintén jövevényszó a tatárból, és ide tartozik a ném. *Scherg, Schörg* 'ua.' (EL.; 1840: *Scherg* [Reichenbach 28], 1858: ua. 'Acipenser stellatus' [Heckel-Kner 343], 1869: ua. [Brehm 5: 769], 1889: *Scherg, Schirg* [RT. 1: 60]) és természetesen a régi ném. *Sewruge* (1779: *sewrjuga* [Leske 333], 1798: *Sewruge* [Donndorff 829]), valamint a fr. *sevruga*, le. *stewruga*, dán *sevruga*, észt *sevrjuuga* (FB.), Lipovéniában és Dobrudzásában a ro. *sewrjuga* (Antipa 254), valamint az ukr. *ceşpioza* és a cseremiszi *uöşpuzä* (W.) is.

A söreg latin szaknyelvi *Acipenser stellatus* neve 1771 óta érvényes, Peter Simon Pallas adta a fajnak (PallasR. 1: 12). A faji jelzőt a 'csillag' jelentésű latin *stella* szóval alkotta. Ezt a hal az apró, csillag alakú csontpikkelyekről kapta, amelyek a bőrében szétszórtan láthatók. A németben is *Sternhausen* (EL.; 1575: *Sternhaufß* [Fischb. 77b], 1670: ua. 'Galeus stellaris' [Gesnerus red. 4: 194], 1682: *Sternhausen* [Hohberg 2: 525], 1863: *Stern-Hausen* [Siebold 362], 1864: *Sternhausen* 'Acipenser stellatus' [Jäckel 95], 1889: ua. [RT. 1: 60]).

A magyarban is a faj egyik társneve *csillagos tok* (MoH. 27; 1801: *tsillagos tok* [Term.Hist. 273], 1830: ua. [Reisinger], 1840: *csillagos tok* [Szirmay 21], 1846: ua. [ÁM. 704], 1863: ua. [Heckel 216], 1868: ua. [Kriesch 20], 1884: *csillagostok* [Nyr. 13: 554], 1889: *csillagos tok* [RT. 1: 60], 1905: ua. 'Acipenser stellatus' [BrehmK. 8: 434], 1930: ua. [BrehmL. 14: 285]; ÜMTsz. 1: 836:

csillagostok 'halfaj'). Számos európai nyelvben használatos pontos megfelelője a németen kívül is; vö. sp. *esturión estrellado*, holl. *stersteur* (W.), ol. *storione stellato*, dán *stjernehus* (EL.), cs. *jeseter hvězdnatý*, szlk. *jeseter hviezdnatý*, gör. *αστροζυπόχι* (FB.), fr. *esturgeon étoilé* (uo.; 1793: *acipe étoilé* [Allg.Pol-Lex. 1: 46]), sv. *stjärnstör*; ang. *starry sturgeon*, *stellate sturgeon*, *star sturgeon*, fi. *tähtisampi*, port. *esturjão-estrelado* (FB.), ném. *Sternstör* 'ua.' (uo.; 1776: *Sternstör* [Müller 194], 1784: *gesternte Stör* [Gem.Nat. 4: 120], 1793: *Sternstör* 'Acipenser stellatus' [Allg.Pol-Lex. 1: 46], 1798: ua. [Donndorff 829]).

Társneve a *királyhal* (MoH. 27; 1794: ua. [Grossinger 226], 1889: *halak királya*, *királyhal* [RT. 1: 60], 1905: ua. 'Acipenser stellatus' [BrehmK. 8: 434], 1930: ua. [BrehmL. 14: 285]), a népnyelvben HalK. 791: *halak királya* 'tok' | Nyr. 13: 554: *királyhal* 'sörög') nevének szemléleti háttere az értéke lehet, hiszen ennek fogása nagysága miatt a legnehezebb, zsákmányul ejtése pedig a leginkább vágyott halászöröm volt. Vagy a tokot a csillag alakú vérték díszre avathatja királlyá. A legvalószínűbb magyarázat azonban az, hogy „a királynak koronázási ajándéku ez szokták adni a magyar halászok” (Unger 67). Hívták *vízipárduc* (MoH. 27; 1887: ua. [HalK. 842], 1905: *vízi párduc* 'Acipenser stellatus' [BrehmK. 8: 434]) néven is. 1793-ban szótározta Nehmning tat. *siurink* (Allg.Pol-Lex. 1: 46) nevét. Ma a törökben *yıldızlı* (W.), *kılıç burunlu mersin balığı* (FB.), azaz 'kardorú tokhal', *sivruska*, *sivruska balığı* (uo.), valamint *mersin balığı* (uo.; 1909: *mersin iavrusu* [Antipa 254]). További neve az azeri *şimali xəzər uzunburunu*, litv. *žvaigždėtasis eršketas* (W.), valamint a blg. *ньомпыца* (uo.), or. *нецмпыца нецмпыца* (1857: ua. 'Acipenser stellatus' [Kessler 30: 476]), szb-hv. *pastruga* (FB.), ro. *păstrugă* (uo.; 1909: *păstrugă*, *pastrungă*, Olténiában *răstrungă* [Antipa 254]).

FEKETE-TENGERI TOK J. *Acipenser gueldenstaedti colchicus* (VN. 113). A Fekete- és Azovitengerben, valamint a beömlő folyókban a Dunától a Donig honos. Hosszú, lefelé hajló az orra.

Magyar neve a ném. *Schwarzmeer-Stör* 'ua.' (uo.) tükörfordítása. Megvan a név pontos megfelelője a spanyolban is: *acipenser del Mar Negro* 'ua.' (uo.). Ugyanakkor az oroszban bővítették a nevet egy másik földrajzi névvel, a faji jelző az Azovi-tengerre is utal: *черноморско-азовский оцем* (uo.), azaz 'Fekete-tengeri-azovi tokhal'. Az *esztiketok* 'Acipenser gueldenstaedti colchicus ivadék' (MoH. 25) a fiatal példányok neve. A fekete-tengeri tok társneve a sp. *esturió oscietra* (W.). Lev S. Berg-től a latin szaknyelvi *Acipenser persicus colchicus* nevet kapta. Önállóként egy másik alfajt először Borodin írt le 1897-ben, ez a Kaszpi-tengerben élő *Acipenser persicus persicus*. Mára valószínűleg kihalt, szerepel az IUCN Red Data Book összeállításában.

VÁGÓ TOK J. *Acipenser gueldenstaedti* (VN. 112). Oroszországban Nyugat-Szibériáig honos, az Al-Dunában is gyakori. Eléri a 4 m hosszúságot és a 80 kg tömeget.

1887: *vágó-tok* (HalK. 834), 1889: *vágótok* (RT. 1: 61), 1904: *vágó tok* (Prem.gimn. 26), 1905: ua. (BrehmK. 8: 435), 1915: *vágótok* (RévaiLex. 13: 198), 1925: ua. (uo. 18: 711), 1930: ua. 'Acipenser gueldenstaedti' (BrehmL. 14: 286), 1942: ua. (UjId.Lex. 23–24: 5862). A vértjei a többi tokfélénél nagyobbak, innen a nevének faji jelzője. Tiszafüred környékén *kacsaszájú tok* (Nyr. 1999: 210), mert az orra olyan, mint a kacsacsőre. A *halszúke* (MoH. 25; 1794: *halszúke* [Grossinger 182], 1884: *szűkhal*, *halszúke* [Nyr. 13: 554], 1889: *halszúke szűkehal* [RT. 1: 61]; ÚMTsz. 2: 828: *szűkhal* 'halfaj' | SzegSz. 2: 528: *szűkhal* 'tok' | MTsz. 1: 788: *hal-szúki*, *hal-szúke* 'tok' | Gyurkó 168: *halszúke* 'halfaj tok' *) névre Petényi Salamon a halásztól Tiszaföldváron a következő magyarázatot kapta: a halszúke omen, „akkor jelenik meg, mikor szűken van a hal” (Nyr. 13: 554). A Szigetközben más halra, de hasonlóan használják: „amikor ez a hal jön, más hal szűken van, nem fognak mást, csak halszúkit” (Kovács 63). Összefügg a *vágótok* *vészhal* (MoH. 25; 1887: ua. [HalK. 840], 1889: ua. [RT. 1: 61], 1904: ua. [Vutskits 18]) elnevezésével.

Társneve még a *tetemes tok* (MoH. 25; 1874: ua. [CzF. 6: 275], 1884: ua. [Nyr. 13: 554], 1887: ua. és *tetemes tok* [HalK. 833], 1889: ua. [RT. 1: 61]; népnyelvi MTsz. 2: 722: *tetemes-tok*, *tetemes-tok* | Dankó 487: *tetemes tok* 'ua.'). A *tetemes* előtag itt csontot, azaz vértet tokot jelent. Már Miskolczi Gáspárnál olvasható 1702-ben: „derekában harmintz oldaltetemi voltanak”, illetve „a mi halainkban ugyanezt a szállkák, avagy tetemek viszik véghez” (Miskolczi 555). További társneve a *viaszok* (MoH. 25; 1919: ua. [Unger 71]), ennek forrása a ném. *Waxdick* 'ua.' (VN. 112; 1858: ua. [Heckel–Kner 349], 1889: *Wax tück* [RT. 1: 61]) név. A névadási szemlélet háttere az, hogy a vértjei szennyesfehér színűek.

A vágótok latin szaknyelvi *güldenstädti*, *gueldenstaedtii* faji jelzője személyneves, Johann Anton Güldenstädt (1745–1781), a Szentpétervári Akadémia természetbúvárának neve őrződik meg benne. A faj néhány idegen nyelvi neve élőhelyére utal, közöttük a *Duna* földrajzi név megfelelőjével az ang. *Danube sturgeon*, ném. *Donau-Stör* (EL.), fr. *esturgeon du Danube*, ol. *storione danubiano*, gör. *xyruchi dounavi*, port. *esturjão-do-Danúbio* (FB.), sp. *esturión del Danubio* (W.) elnevezése, továbbá az amerikai ang. *Azov-Black sea sturgeon*, or. *chernomorsko-azovskiy osetr* (FB.).

Népnévvel alkották a faj ang. *Russian sturgeon*, ném. *russischer Stör*, or. *ocemp pyckuiü*, le. *jesiotr rosyjski*, norv. *rysk stør*, sv. *rysk stör*, szlk. *jeseter ruský*, blg. *ruska esetra*, cs. *jeseter ruský*, dán *russisk stør* (FB.), ol. *storione russo*, sp. *esturión ruso*, szerb *pycka jecempa*, hv. *ruska jesetra*, port. *esturjão russo*, litv. *rusiškasis eršketas*, tör. *rus mersin balığı*, blg. *pycka ecempa*, cs. *jeseter ruský* (W.), azaz 'orosz tok' elnevezését. Az ang. *diamond sturgeon*, tör. *elmas mersin balığı* nevének 'gyémánt tokhal', le. *jesiotr wschodni* (W.) nevének pedig 'keleti tok' a jelentése. A törökben *tuna mersin balığı* (uo.; 1909: *mersan* [Antipa 260]), a románban, a Duna-deltában *osetior*; *osetrin* (1909: Antipa 260) a neve. A finnugor nyelvek közül a votjákban *чуж чорыг* (W.), míg az észtkben *vene tuur* és a finnben *venäjänsampi* (FB.), azaz 'orosz tok'. Társneve még a ro. *nisetru* (uo.; 1909: *nisetru* [Antipa 260]) és a tör. *karaca*, *karaca balığı*, *koraca* (FB.). A gör. *ζυρόχι δούναβη*, le. *jesiotr krótkonosy*, *jesiotr kolchidzki*, (uo.) nevének 'fényes', 'rövid nyakú tokhal', illetve 'kolchiszi tokhal' a jelentése. Az utóbbi nevé földrajzi névvel alkották, Kolkhisz (Κολχίς) a Fekete-tenger délkeleti partjainál fekvő ókori királyság volt a mai Grúzia területén.

ATLANTI TOK J. *Acipenser oxyrinchus* (W.). Észak-Amerika és Nagy-Britannia atlanti partjainál él, az Északi-tengerben is előfordul. Átlagosan 1–2 m hosszú, és 30–45 kg tömegű.

Mivel az Atlanti-óceán partjainál honos, a földrajzi névvel kapta a magyar és a legtöbb idegen nevé; vö. ang. *Atlantic sturgeon*, ném. *atlantischer Stör*, sp. *esturión del Atlántico*, észt *atlandi tuur*, dán *vestatlantisk stør* (FB.), fr. *esturgeon atlantique*, blg. *атлантическая ecempa*, or. *атлантический осемп*, litv. *atlantinis eršketas*, szerb *atlantska jesetra*, szln. *atlantski jesetar*, sv. *atlantisk stör*, ukr. *осетер атлантичний* (W.). Amerikai élőhelyére fr. *esturgeon noir d'Amérique* és ang. *American Atlantic sturgeon*, (FB.) elnevezése utal. Társneve az orrára utaló litv. *ástrišnėpis eršketas* (W.), azaz 'hegyes tokhal', le. *jesiotr ostronosy* (FB.), vagyis 'hegyesorrú tok', cs. *jeseter ostrorypý* (uo.), azaz 'éles tok' neve. Színére fr. *esturgeon noir* és fi. *sinisampi* 'fekete, illetve kékes tok' (uo.) neve utal. Az ang. *common sea sturgeon* (uo.) nevének 'közönséges tengeri tok' a jelentése. Két alfaját különítik el, az ol. *storione dell'Atlantico*, port. *esturjão-atlântico* (W.) az *Acipenser oxyrinchus oxyrinchus*, a másiknak a Golf-áramlat neve az alapja; vö. ang. *Gulf sturgeon*, ol. *storione del golfo*, port. *esturjão-do-golfo-do-México* 'Acipenser oxyrinchus desotoi' (uo.).

FAJTOK J. *Acipenser schypa* (HalK. 763). Antipa és Unger szerint „nem tisztavérű faj, hanem az *Acipenser güldenstädti* és az *Acipenser glaber* korcsa” (Unger 72).

1884: *tok*, *tokhal* 'Acipenser schypa' (Nyr. 13: 554), 1887: *faj-tok* (HalK. 834), 1904: ua. (Prem.gimm. 26), 1905: *faj tok* 'ua.' (BrehmK. 8: 434), 1925: ua. (Term.Tud.Közl. 816: 63). A latin szaknyelvi *Acipenser schypa* (Bonnaterre 1788; Gmelin 1789); *Acipenser schypa Güldenstädt* (W.) binómen volt használatos. Az Al-Dunából említett *fajtok* 'Acipenser schypa güldenstädti' Herman Ottó névadása (1887: HalK. 763). Anton Benedikt Reichenbach 1840-ben a faj honosságát a szibériai folyókban jelöli meg: der *Schypa* „Acipenser Schypa Güldenstädti in den sibirischen Flüssen” (Reichenbach 28).

SIMA TOK J. *Acipenser nudiventris* (VN. 115). A Fekete- és a Kaszpi-tenger, az Aral-tó vízgyűjtő területén honos. Testhossza ritkán elérheti a 200 cm-t. Testének tömege legfeljebb 40–50 kg.

1849: *sima tok* 'Acipenser glaber' (Hanák 39), 1892: *simatok* 'ua.' (Singhoffer 69). Mai latin szaknyelvi nevében a *nudiventris* faji jelzőnek 'csupasz hasú' a jelentése. Magyar *sima tok* elnevezése is erre utal, a test érdes tapintású oldalához képest a has ugyanis egészen sima felületű. Szintén ez az alapja ném. *Glattdick* (EL.), *Glatstör* (VN. 115; 1835: *Glatt-Stör* [Fi-Heck 275], 1863: ua. [Siebold 359], 1864: *Glatstör* 'Acipenser glaber' [Jäckel 93], 1892: *Glad dick* [Singhoffer 69]), dán *glatstør*, ol. *storione glattdick*, sv. *glattdick* (EL.) és a cs., szlk. *jeseter hladký*, gör. *γυνοζυρόχι* (FB.), valamint port. *esturjão-ventre-nú* (W.), azaz 'meztelen hasú tok' nevének. Teste feltűnően

vaskos, zömök, erre utal ném. *Dick* (FB.; 1682: *Dúck* [Hohberg 2: 525]), *Glatt Dick* (FB.; 1858: ua. 'Acipenser Schypa' [Heckel–Kner 332], 1889: *Glatt Dick*, *Glatt Dück* 'Acipenser glaber' [RT. 1: 55]), azaz 'kövér, csupaszkövér' elnevezése.

Társneve a *szintok* (VN. 115; 1884: *szintok* 'Acipenser glaber' [Nyr. 13: 554], 1887: *szintok* [HalK. 834], 1889: *szintok* [RT. 1: 55], 1905: *szin tok* 'ua.' [BrehmK. 8: 434], 1930: *szintok* [BrehmL. 14: 285], 1942: ua. [UjId.Lex. 23–24: 5862]). Ezt a fajt Marsigli olasz gróf írta le először, 1726-ban a Danubius pannonicomysicus 6. kötetében (Catalogus plantarum circa Danubium sponte). Az egyik szinonima is *Acipenser glaber Marsigli*. További neve az ol. *storione cinerero*, a sp. *esturión bastardo* (HN.), a ro. *viza* és a *bogzar* (FB.; 1909: Galac: *bogzar* 'Acipenser glaber' [Antipa 245]), az azeri *kür kalamosu* (W.) és a tör. *biz balği* (FB.).

Az orra rövid, kúposan tompuló, ez az alapja szerb *кратконоса кечига* (uo.), azaz 'piskecege' nevének. Hegyes vértjeire utal a tövis főnév megfelelőjével or. *настоящий иун* (VN. 115), *иун*, ném. *Schip*, ang. *ship*, *ship sturgeon*, *spiny sturgeon*, *thorn sturgeon*, le. *szyp*, észt *šipp*, szerb *sim*, tör. *şip balği* (FB.) neve. A bajuszszálai rojtzottak, erre utal ang. *fringebarbel sturgeon*, ol. *storione barbiglisfrangiati* (W.), azaz 'rojtos, bojtos tok', fr. *esturgeon à barbillons frangés*, sp. *esturión barba de flecos* (FB.), vagyis 'bojtos bajszú tok' elnevezése. A finnben és a németben a testszínére utaló *harmaasampi* 'sötörke tokhal' (uo.), illetve a *Blaudick* 'kék tokhal' (VN. 115) nevet kapta. Angol társneve a márnáéhoz hasonló bajuszára utaló *barbel sturgeon*, azaz 'bajszos tok', társneve még a *bastard sturgeon* (uo.), vagyis 'fattyú tokhal'.

SZIBÉRIAI TOK *J. Acipenser baerii* (W.). Az Ob és Jenyiszej folyókba iváskor felvándorló tok. Testhossza elérheti a 3 m-t, tömege a 100 kg-ot. Teste hengeres alakú, orra megnyúlt.

A földrajzi névvel honosságra utaló magyar nevének megfelelője a faj ang. *Siberian sturgeon*, ném. *sibirischer Stör*, or. *сибирский осетр*, sp. *esturión de Siberia*, ol. *storione siberiano*, észt *siberi tuur*, kirgiz *сүбүр мекурecu*, le. *jesiotr syberyjski*, ro. *sturiun de Siberia*, sv. *sibirisk stör*, fr. *esturgeon de Sibérie* (FB.), *esturgeon sibérien*, sp. *sturión siberiano*, tör. *ibirya mersin balği*, holl. *siberische gladbuiksteur*, ukr. *осетер сибірський* (W.), cs. *jeseter sibiřský*, dán *sibirisk stør*, norv. *sibirsk stør*; fi. *siperiansampi* (EL.) neve. A latin szaknyelvi *Acipenser baerii* binóment Johann Friedrich von Brandt tette érvényesen közzé 1869-ben (Brandt 7: 115).

A fajnak három formáját írták le a vonulás függvényében. Vándorló forma a tengeröblökben és a folyótorkolatokban, folyóvízi forma és tavi-folyóvízi forma. A *lénai tok* (MoH. 199), *lénai tokhal* (Akv.Lex.) a szibériai tok állandóan folyóvízben élő formája. Magyar neve az ang. *Lena river sturgeon* (EL.), or. *ленский осетр*, port. *esturjão-do-rio-Lena* 'ua.' (W.) megfelelője. A földrajzi név az egyik élőhelyére utal, hiszen a Léna, Jana és a Kolima folyókban honos a faj. Hazánkba 1981-ben került, hogy keresztezéssel egy gazdaságilag jelentős hibridet állítsanak elő. Természetes vizeinkbe is kijutott. A Jenyiszej folyó lakója az *Acipenser baeri stenorrhynchus* (1896: Nikolskij 401). Az orra megnyúlt, erre utal ang. *long-nosed Siberian sturgeon* (EL.), or. *длиннорылый осетр*, *восточносибирский осетр*, *острорылый осетр* (W.), vagyis 'hosszú orrú tokhal', 'Kelet-szibériai tokhal', illetve 'éles tokhal'. Az Ob folyóban honos az *Acipenser baeri baerii* (1869: Brandt 7: 115), neve az oroszban az élőhelyére utaló *обский осетр* (W.), *западносибирский осетр* (FB.), azaz 'obi tok' vagy 'nyugat-szibériai tok'. Több szerző a Léna és a Jana folyóból is említ egy alfajt, ennek latin szaknyelvi neve az *Acipenser baeri chatys*, orosz neve *хатыс* vagy *якутский осетр* (W.), azaz 'jakut tok'. Nagyon hasonlít a kecségére, keresztezésük is lehetséges, van is az oroszban *якутский стерлядевидный осетр* (uo.), azaz 'jakut kecségealakú tok' elnevezése. A Bajkál-tóban honos az *Acipenser baerii baicalensis* alfaj, neve a földrajzi névvel élőhelyére utaló or. *байкальский осетр*, le. *jesiotr bajkalski*, port. *esturjão-do-lago-Baikal* (uo.), ang. *Baikal sturgeon*, *Siberian Baikal sturgeon*, dán *baikalstør* (EL.). A Szelenga folyón úsznak fel az ivási időszakban.

ADRIAI TOK *J. Acipenser naccarii* (VN. 114). Átlagos testhossza 100–150 cm. Az ivási időszakban a tengerből felúszik a folyókba. Korábban keresett étkezési hal volt.

1887: *adriai tok* 'Acipenser sturio Nardoi' (O.-M.M. bev.köt.: 3271). Az Adriai-tenger parti vizeiben honos, élőhelyére utal nevében a faji jelző, akárcsak idegen nyelvi neveiben; vö. sp. *esturión adriático* (uo.), ang. *Adriatic sturgeon*, fr. *esturgeon de l'Adriatique*, észt *aadria tuur*; fi. *välimerensampi*, gör. *ჭობი აδριατικής*, port. *esturjão-adriático*, le. *jesiotr adriatycki*, szln. *jadranski*

jeseter; sv. *adriatisk stör*; cs. *jeseter jadranský*, dán *adriatisk stør*, ném. *Adriastör* (FB.), *adriatischer Stör*; ol. *storione adriatico*, or. *адриатический оцѣп*, holl. *adriatische steur*; azeri *atlantik nərəsi*, tör. *adriyatik mersin baligi* (W.). Helyi neve élőhelyén is a hv. *jadranska jesetra* (FB.), vagyis 'adriai tok'. Társneve a *Naccari tokja* (VN. 114), ez a ném. *Naccari's Stör* 'ua.' (uo.) részfordítása, megfelelője még a fr. *esturgeon de Naccari* (uo.) és az ol. *storione di Naccari* 'ua.' (FB.), mind a latin szaknyelvi binómen mintájára keletkezett. Társneve a földrajzi névvel honosságra utaló ném. *Mittelmeerstör* (uo.), azaz a 'földközi-tengeri tok', az olaszban a *storione cobice* (HN.). Számos tokfaj orrának alakjával ellentétben ennek a fajnak az orra nem hegyes, erre utal szbhv. *jesetra tuponoska* (FB.), azaz 'tompa orrú tok' elnevezése.

PERZSA TOK *J. Acipenser persicus* (W.). A Kaszpi-tengerben honos. Szürkés, hosszúkás teste átlagosan 1–2 m, tömege 20–35 kg, a pofa széles, és kissé lefelé irányul. Kihalás fenyegeti.

Népneves faji jelzője az élőhelyére utal. Neve a faj ang. *Persian sturgeon*, or. *персидский оцѣп*, észt *pärsia tuur*; cs. *jeseter perský* (FB.), ném. *persischer Stör*; le. *jesiotr perski*, ol. *storione persiano*, fi. *persiansampi*, port. *esturjão persa* (W.) elnevezés, és a latin szaknyelvi binómen pontos megfelelője. Földrajzi névvel kapta le. *jesiotr kaspjski* (uo.), or. *уранкуи оцѣп*, tör. *iran mersin*, perzsa *tasmahi-e-iran* (FB.), azaz 'kaszpi tok', illetve 'iráni tok' nevét, Iránban a perzsa *darakul*, *kara burun*, *mahi-e kaviar*, *tirij* (uo.) neveken ismerik. Társneve az oroszban a *куринский оцѣп* (W.) A Kaszpi-tenger déli részében tartózkodik szívesen a melegebb víz miatt, erre utal or. *южнокаспийский оцѣп* és le. *jesiotr południowokaspjski* (uo.), vagyis 'dél-kaszpi tok' neve.

TAVI TOK *J. Acipenser fulvescens* (W.). Észak-amerikai folyókban és tavakban honos. Átlagos hossza 2 m körüli, és 100 kg tömegű. Gazdaságilag jelentős, Kanadában halásszák húsa és kaviárja miatt.

Szintén a *tó* földrajzi köznévfajjal megfelelőjével alkották a faj ang. *lake sturgeon* (FB; 1901: ua. 'Acipenser rubicundus' [Ann.Rip. 480]), ném. *See-Stör*; sp. *esturión lacustre*, észt *järvetuur*, fi. *järvisampi*, le. *jesiotr jeziorny*, cs. *jeseter jezerní*, dán *søstør* (FB.), ol. *storione di lago*, port. *sturjão-de-lago*, or. *озёрный оцѣп*, tör. *göl mersin baligi*, szerb *jezepcka jecempa* és ukr. *озерний оцѣп* (W.) nevét. A magyarban korábban a *vörös tok* (1930: *vöröstok* 'Acipenser rubicundus' [BrehmL. 14: 286]) elnevezést kapta. Szintén színneves a faj latin szinonim és cs. *jeseter rudý* (FB.), azaz 'piros tok' neve.

Ma érvényes latin szaknyelvi neve az *Acipenser fulvescens*, a binóment az amerikai természetudós, Constantine S. Rafinesque adta 1817-ben az észak-amerikai tokfajokról írt munkájában (Add.Obs.Stur. 1: 288). A latin *fulvescens* faji jelzőnek 'sárgás' a jelentése, akárcsak fr. *esturgeon jaune* (FB.) nevében a színnévknek, a hal sötétsárga teste az alapja. További neve a honosságára utaló sv. *amerikansk stör* (uo.), valamint angol társneve, a *rock sturgeon* (W.), vagyis 'amerikai tok', illetve 'szikla-tok'.

FEHÉR TOK *J. Acipenser transmontanus* (W.). Észak-Amerika csendes-óceáni partvidékén honos, a szárazföldön számos folyó vándorhala. Átlagos testhossza 2 m fölötti. Igen jó minőségű a húsa.

Magyar neve a faj ang. *white sturgeon*, fr. *esturgeon blanc*, ném. *weißer Stör*; sp. *esturión blanco*, ol. *storione bianco*, sv. *vit stör*; dán *hvid stør*; észt *valge tuur*; fi. *valkosampi*, *valkosilmäkuha*, port. *esturjão-branco* (FB.), or. *белый оцѣп*, ukr. *білий оцѣп*, le. cs. *jeseter bílý*, tör. *beyaz mersin baligi* (W.) nevének pontos megfelelője. Hasonló az azeri *ağ baltı* (uo.) elnevezése is, ennek 'fehér hal' a jelentése. Élőhelyeire utal földrajzi nevekkkel alkotott le. *jesiotr amerykański* (uo.), ang. *Pacific sturgeon*, holl. *pacifische steur*; ang. *Columbia sturgeon*, *Oregon sturgeon*, *Sacramento sturgeon*, valamint ném. *Sacramentostör* (FB.), azaz 'amerikai tok', csendes-óceáni tok, Kolumbia-tok, Oregon-tok, illetve Szakramento-tok' elnevezése.

KECSEGE *J. Acipenser ruthenus* (VN. 116). Hegyes orrú, porcos, édesvízi hal. A Dunában egészen Bajorországig vonul fel. Kivételesen 6–7 kilóra is megnőhet.

1395 k.: *kechege* (BesztSzj. 297), 1405 k.: *kechige* (SchlSzj. 796), 1435 k.: *kechege* (SoprSzj. 136), 1493: *kechyges*, 1514: *kechege*, 1517: ua., 1519: *kechige* (Oklsz. 465), 1558: *getfchyge* (Hist. An. 6), 1582: *kechyeget*, 1585: *kechegeket*, 1586: *kechiege*, 1588: *kechyeget* (SzT. 5: 275), 1590:

keczege (Szikszf. 82), 1613: *geczyge* [Aldrovandi 517], 1662: *kecsegehal*, 1678: *ketsége*, 1681: *kecsege* (SzT. 6: 275), 1702: *ketsége* (Miskolczi 555), 1728: ua. (Comenii 53), 1774: ua. (SzT. 6: 275), 1791: ua. (Dugonics 1: 201), 1793: *kefsege* (Allg.Pol-Lex. 1: 48), 1799: ua. (Mitterpacher 226), 1818: *ketsége* (Zsöldos 33), 1833: ua. (Dankowsky 596), 1846: *kecsege* (AM. 745), 1865: ua. (CzF. 3: 453), 1882: ua. (Chyzer 11), 1884: ua. és *köcsöge* (Nyr. 13: 554), 1887: *kecsege-tok* (HalK. 834), 1905: *kecsege, kecsöge, köcsöge* 'Acipenser ruthenus' (BrehmK. 8: 432), 1930: *kecsege, kecsigetok* 'ua.' (BrehmL. 14: 284). Számos alakváltozata használatos a nyelvjárásokban, ÚMTsz. 3: 163: *kecseg, kecsige, köcsöge* | MTsz. 1079: *köcsög, kecsöge, gedse* | OrmSz. 286: *kecsige* | Nyr. 16: 330: *gedzse* | SzegSz. 1: 705: *kecsige, kecsöge* | Kovács 64: *köcsöge, kecsige, kecsigetok* | RT. 1: 56: *kecsöge, köcsög, köcsöge* | SzlavSz. 2: 37: *kecsege, kecsöge, kecsige* 'ua.'. A *köcsög, köcsöge* népetimológiás változat.

Sokféle magyarázata született eddig ennek a halmnévnek. Munkácsi nézete (Ethn. 4: 174: a *keszeg* alakváltozata) vagy többek szláv eredet melletti kardoskodása azonban téves. Vándorszó a *kecsege*; vö. ro. *cega, caciuga*, blg. *cúga*, szbhv. *keciga*, nyelvjárási *kecika, ciga* (TESz. 2: 419), szlk. nyelvjárási *keciga, kecega, kocíha* (uo.; 1889: tót *kacsiga* [RT. 1: 56]), ukr. *čecuha, čecura* (REWb. 3: 334), szln. *kečiga, keča* (RF. 16), or. *чечуга* (EL.), le. *czeczuga* 'ua.' (FB.; 1558: *tzetzuga* [Hist.An. 1117]). A magyar szó közvetlen átdóója nem határozható meg.

Igen szélesen elterjedt halmnév, ám az egyes nyelvi alakok egymáshoz való viszonya rendkívül bonyolult. Ha a szomszéd és a szláv nyelveket, valamint a cseremiszt, a tatárt és a törököt vizsgáljuk, három különböző névcsoporttal van dolgunk:

1) palatális szókezdő hangzóval: le. *czeczuga* (FB.), ukr. *čecuha* (SzlJsz. 855), or. *čecuha* (REWb. 3: 334; 1857: *чечуга* 'Acipenser ruthenus' [Kessler 30: 476]), mold. *ceciuga, ciciuga*, szbhv. *čečuga* (RF. 17), ro. népnyelvi *ceciugă, ciciugă, ciuciugă* (W.);

2) nem palatális szókezdő hangzóval: szerb *кечуга* (EL.), szlk. *kečega, kocíha*, szln. *kečiga, kárpukr. kečega* (Ferianc 19), m. *kecsege, köcsöge*, ukr. *kečega* (Lizanc 602), szbhv. *kečiga, kečega* (RSzK. 447);

3) ezek rövid formái: ro. *cegă* (DLR. 1: 383), népnyelvi *cigă, cegă de Tisa, scegă, scigă, sucigă* (W.), szbhv. *čiga* (Bezlej 2: 27), cser. *súga*, tat. *čukja*, tör. *tchuga balyk* (RF. 17), blg. *чуга, azeri čökə*, tat. *чөгə, csuv. uіеке нулă* (W.), tör. *çiga balığı* (FB.).

Az or., ukr. és magyar halnevet összekapcsolja Vasmer (REWb. 3: 334). Ebben az esetben a magyarok juttatták vándorlásuk folyamán ezt a szót az ukrán sztyeppékre. Mint a kronológia mutatja, a magyar halnevet vette át a szerbhórvát, a szlovák és az ukrán is. A ro. *ceciuga, ciciuga* (FR. 205), *céga, ciga* (DLR. 1: 383); 1909: *ciciugă, ceciugă, cegă*, Moldvában *cigă* ([Antipa 249]); Gyurkó 171: *cega* [Orsova], *ciga* [Moldova], *scega* [Bánát és Olténia]) nevek közül a két szótagos alakok nem a magyarból valók, hanem délszláv, bolgár eredetűek. Ezek a Kárpátokon túl használatosak.

A kecsegének említik jelzős *gombos orrú kecsege* (Dankó 462) nevét is. Ez a Bodroghközben használatos név a *kecsege*, „ormányán nagyra növő gumó, gomb” alapján született. A *kecsege* és más tokhalak keresztjezése a haltenyésztésben gyakori, ilyen nevünk a *vicege* (a *viza* és a *kecsege* névből). A *vicege* Huso huso + Acipenser ruthenus keresztjezése (MoH. 24) két, nálunk őshonos halfaj, a *viza* (anya) és a *kecsege* (apa) keresztjezéséből előállított hibrid. Szerepe az, hogy a vizeinkből teljesen eltűnt *viza* és a kipusztulás előtt álló *kecsege* helyett mint tógazdaságban is nevelhető hal, pótolja a porcos vértés halakat. Neve, a *vicege* esetében ritka szóalkotási módunk, a kontamináció (szóvegyülés) érvényesült. Az oroszban hasonló kontaminációs eljárással alkották meg a hibrid nevét. Akár a ném. *Bester* (ÖF. 57: 32) a *viza* or. *beluga* és a *kecsege* or. *sterlyad*, vagy az *Osster* (uo.) a *vágótok* or. *osetr* és az or. *sterlyad* nevek első szótagjából.

A latin szaknyelvi *Acipenser ruthenus* binóment Linné adta a *kecsege* fajnak 1758-ban (Syst. Nat. 1: 237). Az *Acipenser* nemi terminus a tokhal latin neve, a hal hegycsúszójára vonatkozik (< lat. *acis* 'csúcs' és *penna* 'uszony, szárny'). A latin szaknyelvi *ruthenus* fajnév 'orosz' jelentésű, Oroszország lat. *Ruthenia* nevéből származik. A *kecsege* ném. *Sterlet* (EL.), *Sterlett* (FB.) neve jövevényszó, az or. *стерлядь* 'ua.' (FB.; 1793: *sterljád, stérled* [Allg.Pol-Lex. 1: 46], 1857: *стерля* 'Sterlet' Acipenser ruthenus' [Kessler 30: 476]) átvétele. Az oroszból való a fehéror. *сьцерьлядь*, ukr. *стерлядь* (W.), *sterlja* (SNPol. 2: 11), szlk. *sterljad* (Ferianc 19) és a cser. *стерляк* ua. (W.) név is. A ném. *Sterlet* már a 16. századtól adatolható régi német írásokban, 1558: *Sterlet* (Hist. An. 6), 1756: *Sterlede* (Ludovici 5: 581), 1765: *Sterlett* (Icht.Bor. 17), 1784: *Sterlet* [Arc.Zool.

103], 1792: ua. (Bechstein 651), 1793: ua. (Allg.Pol-Lex. 1: 46), 1798: ua. (Donndorff 828), 1835: ua. (Fi.-Heck. 269), 1858: ua. (Heckel–Kner 337), 1863: ua. (Siebold 360), 1864: ua. (Jäckel 94), 1869: *Sterlet* 'Acipenser ruthenus' (Brehm 5: 769). Valószínűleg a kecsége korábbi ném. *Störle*, *Störl* (VN. 116), *Stierl*, *Sturl* és *Stürl* (FB.; 1670: *Stierlein* [Gesnerus red. 4: 192], 1889: *Stierl* [RT. 1: 56]) kicsinyítő képzős (kis tok), valamint a *Störlein* és *Sterling* (ÖF. 57: 32; 1647: eine art von Stöhr: *Sterling* [Olearius 235], 1818: *Störlein* [Zsöldos 33]) alakok az oroszból átvett *Sterlet* teljes meghonosodására mutatnak a német nyelvben. Mégpedig régi átvétel lehet, korára mutatnak ezek az adatok. Van több nyelvben is 'kis tok' jelentésű neve a kecsegének; vö. ném. *kleiner Stör*; fr. *petit esturgeon* (VN. 116), cs., szlk. *jeseter malý* (FB.), sp. *esturión pigmeo* (HN.).

A ném. *Sterlet* átkerült több európai nyelvbe is; vö. fr. *sterlet* (FB.; 1792: *sterlet* 'Accipenser ruthenus' [Bechstein 651], 1793: *stirelet*, *sterlet* [Allg.Pol-Lex. 1: 46]), ang., cs., dán, észt, le. *sterlet*, norv. *sterlett*, fi. *sterletti* (FB.), sp. *esterlete* (uo.; 1793: *esterlet* [Allg.Pol-Lex. 1: 46]), sv. *sterlett* (FB.; 1793: ua. [Allg.Pol-Lex. 1: 46]), ol. *sterleto*, litv. *sterlė* (W.). Az egyik fő élőhelyére utal az ang. *Russian sterljad* (VN. 116), azaz 'orosz tok' elnevezése. Philipp Andreas Nemnich 1793-ban megjelent művében a kecsegének igen sok nevét felsorolja, többek közt ezzel a jelentéssel a ném. *ruffische Stör*, holl *ruffische steur* és dán *ruffiske stör* (Allg.Pol-Lex. 1: 46), 'moszkvai tok' jelentéssel az ol *sturione di Moscovia*, sp. *esturión de Moscovia* és port. *esturiao de Moscovia* (uo.) terminust. További neve a baskír *уқбалык* (W.), valamint az ang. *sterlet sturgeon* (FB.), azaz 'kecs egetok'. Nemnich említi még 1793-ban a kecsége tat. *sewjuk*, *oskoi* (Allg.Pol-Lex. 1: 46) nevét is.

Nemnich följegyezte még 1793-ban a kecsége osztják *nodin* (Allg.Pol-Lex. 1: 46) nevét is. Az osztjában több más neve is van; vö. osztj. *karəš*, *as-táj-käri*, *karə-moχ*, *käri-moχ-mälə*, *kärəš-moχ*, *karas-χut* 'kis kecsége', *köri*, *käri*, *kärə*, *kərə* 'kecsége', *käri-soχ* 'nagy kecsége' (DEWOS 130). Megvan a név a vogulban is: *käräj*, *kärej*, *karäj*, *karaj*, *kärkej*, *käräj-χul* 'kecsége, tok' (WogWb. 193b), *koäri*, *käräri*, *kĕrkĕi*, *köäryii* 'kecsége' (WogVd. 154). Az obi-ugor neveknek uráli rokonsága van; vö. votj. *karei* 'Acipenser pygmaeus' és szam. *kari* (NyK. 80: 358), *χiri*, 'kis tok', *kirĭ*, *kiLĭ* 'kecsége' (UEW. 139), *hyri* 'ua.' (FUV. 43). Az obi-ugor halnév átkerült az oroszba; vö. *karyš* 'kis kecsége' (NyK. 53: 158). Kálmán Béla (uo.) – az osztják halnév uráli eredetét bizonyítandó – N. Sebestyén Iréntől vogul, szamojéd és észt megfelelőket (NyK. 49: 26) sorakoztat fel, az észt *luukarits* 'Stichling [pikó]' azonban aligha tartozhat ide. Fonológiai okokból Wolfgang Steinitz az osztják Irtis nyelvjárás *karəš* nevet viszontkölcsonzésnek tartja; vö. or. *karüš* (Ostj.Arb. 4: 200). Steinitz említi még az osztják *kärə-moχ* 'kecségeivadék, kis kecsége' (uo.) terminust is. Más halfajokat a kecsegéhez hasonlít az osztjában; vö. *aňkər* 'kecsegéhez hasonló hal' (DEWOS 138), *ňur-kul* 'kis kecsegéhez hasonló, pikkely nélküli hal' (uo. 1073).

SZIBÉRIAI VIZA *J. Huso dauricus* (W.). Igen nagyra növő, sokáig élő halfaj. Oroszországban és Kínában honos, az ikrájából készített fekete kaviár nagyon értékes.

Magyar nevének az európai nyelvekben számos megfelelője használatos; vö. ang. *great Siberian sturgeon*, *Siberian huso sturgeon*, cs. *vyza sibiřská*, dán *østsibirisk hus* (FB.), ném. *sibirischer Hausen* 'ua.' (W.). Társneve szintén földrajzi névvel jött létre, a *mandzsúriai viza* (uo.) az ang. *Manchurian sturgeon* 'ua.' (FB.) fordítása. A fi. *amurinkitasampi* (uo.) elnevezése ugyancsak egyik élőhelyére, az Amur folyó vízrendszerére utal. Élőhelye az alapja földrajzi köznévvvel az ang. *river beluga* (W.), azaz 'folyami beluga' társnevének. További neve a szintén földrajzi neves ang., cs., le. *kaluga*, ném. *Kaluga*, *Kaluga-Hausen*, or. *kaľyza*, észt *kaluga* (FB.), sp. *esturión kaluga*, ol. *storione kaluga*, ukr. *kaľyza*, port. *esturjão-kaluga*, norv. *kalugastør* (W.). *Kaľyza* egyébként nyugat-oroszországi város az Oka partján, nevének eredeti jelentése 'láp, mocsár'. Társneve a litv. *daūrinis eršketas* (uo.), valamint az ang. *huso sturgeon* (FB.), vagyis 'vizatok'. A cseheknél cs. *vyza malá* (uo.), azaz 'kis viza' néven ismert.

VIZA *J. Huso huso* (VN. 5643). A Kaszpi- és a Fekete-tenger vízrendszerében endemikus nagy hal. Egykor a Dunában és a mellékfolyóiban is fogták, fontos gazdasági jelentősége volt.

1230: *wizahal* (OklSz. 1100), 1395 k.: *viza* (BesztSzj. 288), 1405 k.: ua. (SchlSzj. 785), 1435 k.: ua. (SoprSzj. 127), 1533: ua. (Murm.1176), 1544: *vyza*, 1587: ua. (OklSz. 1100), 1582: *wiza* (SzT. 6: 275), 1584: ua. [uo. 8: 192], 1590: *viza* (SzikszF. 81), 1621: ua., 1681: ua. (SzT. 5: 56), 1728: ua. (Comenii 53), 1767: ua. (PPB.), 1791: ua. (Dugonics 1: 202), 1801: ua. (Term.Hist. 273), 1818:

ua. (Zsoldos 34), 1830: ua. (Reisinger 91), 1849: *viza tok* (Hanák 39), 1863: *viza* (Heck. 212), 1868: ua. 'Accipenser huso' (Kriesch 142), *viza tok* (uo. 176), 1874: *viza* (CzF. 6: 1129), 1884: ua. és *vizahal* (Nyr. 13: 554), 1887: ua. (HalK. 841), 1904: *viza tok* (Prem.gimn. 26), 1905: *viza*, *színviza*, *vizahal* 'Acipenser huso' (BrehmK. 8: 435); nyelvjárási *vizza* 'ua.' (Kovács 69: Szigetköz).

A *viza* hálnév vándorszó, végső etimológiája tisztázatlan, a finnugor magyarázatok (Ethn. 4: 177 és NyK. 25: 66) tarthatatlanok. A latin szaknyelvi *Huso huso* binómen a görög eredetű *hus*, latin *huso* szóból származik, amelynek 'disznó' a jelentése. Valószínűleg ezzel függ össze nyelvünkben a *viza* hálnév és számos megfelelője az európai nyelvekben. A latin *huso* 'viza', kfn. *huso* (TESz. 3: 1167), ném. nyelvjárási *Husso* 'ua.' (EL.), ném. szaknyelvi *Hausen* 'ua.' (FB.; 1558: *hufen* [Hist. An. 4: 57], Vngári & Alemanni *hufonem* nominant, *Hausfen* [uo. 51], *Hufo* vocatur in Danubio [uo. 53], 1560: *haufzen* [GesnerNom. 334], *haufz*, *hufz* 'Hufonem' [uo. 335], 1575: *Hausfen* [Fischb. 186], 1604: *haufzen* [Ges.Med. 51], 1613: *Hausfen* [Aldrovandi 565], 1670: ua. 'Hufo, Antaceus boryfthenis' [Gesnerus red. 4: 193], 1682: ua. [Hohberg 2: 524], 1715: *Hauffen* [Frauen.Lex. 395], 1731: *Hausfen* 'Hufo' [Cur.-Lex.], 1756: ua. [Ludovici 5: 895], 1776: ua. [Müller 3: 291], 1790: ua. 'Accipenser hufo' [HbDT. 146], 1793: ua. 'groffer Stör' [Allg.Pol-Lex. 1: 44], *hufo*, *hufon* [uo. 45], 1798: *Hausfen* 'Huso' [Donndorff 830], 1835: *Hausen* [Fi.-Heck. 320], 1841: *gemeiner Hausen* [Top. Herz. 14], 1858: ua. [Heckel-Kner 365], 1863: *Hausen* [Siebold 364], 1864: ua. [Jäckel 98], 1869: *Hausfen* 'Acipenser huso' [Brehm 5: 769], 1905: *Hausen* 'ua.' [BrehmK. 8: 435]) névvel is többek közt. Ugyancsak a latin hálnév folytatója a *viza* holl. *huso* (EL.; 1793: *huyz* [Allg.Pol-Lex. 1: 45]), norv., dán, sv. *hus* 'ua.' (EL.; 1793: dán, sv. *husblasfisk* [Allg.Pol-Lex. 1: 45]), ol. *ufone* (1793: uo.), sp., port. *hufon* (1793: uo.) terminus.

Ami a szláv nyelvi megfelelőket illeti, a magyar lehetett az átadó nyelv. Kniezsa szerint (SzlJsz. 782) az oroszban és a bolgárban és a szerbeknél ez a hálnév nem ismeretes. Ez azonban komoly tévedés; vö. or. népnyelvi *viz* 'ua.' (REWb. 1: 313; 1857: *визь* 'Acipenser schypa' [Kessler 30: 477]), blg. *viza* 'ua.' (Ferianc 17), szbhv. *viza* 'ua.' (UESkr. 539: 1670-től). Ugyanakkor a többi szláv nyelvből is adatható; vö. le. *wyz*, *wiz* 'ua.' (FB.: 1560: *wiuz* [GesnerNom. 335], 1568-tól [SzlJsz. 782]), cs. *vyza* 'Huso huso' (FB.; 1558: *wyz* [Hist.An. 8]), ezek nem is lehetnek eredetiek ott, hiszen ez a halfaj egyik nép területén sem honos, a nevek kereskedelmi úton kerülhettek át. További szláv neve a fisorb *wyz*, ukr. *wyz* 'ua.' (SzlJsz. 782), szlk. *vyza* (FB.), *vyzava* 'ua.' (Ferianc 17), szln. *viza*, *vizena* 'ua.' (UESkr. 539). Megvan nem szláv nyelvekben is; vö. ro. *viză* 'Acipenser nudiventris' (W.), valamint sv. *viza* 'ua.' (uo.).

Társneve a magyarban az *örhal* (MoH. 24; 1794: *ör-hal* 'ua.' [Grossinger 228], 1868: *örhal* [Kriesch 142], 1884: ua. [Nyr. 13: 554], 1887: ua. 'a nagy példányok' [HalK. 817], 1905: ua. (BrehmK. 8: 435), 1930: ua. 'Acipenser huso' [BrehmL. 14: 285]; a nyelvjárásokban ÜMTsz. 2: 811: ua.). A *viza* tömeges vándorlása egykor Magyarországon is a halászok legfőbb jövedelmi forrása volt. Ez a hal akár 100 éves kort is megérhet, talán innen ered *örhal* neve. A *Huso huso viziborjú* (Hal. 1954/4: 6) neve Duna menti tájszó, ugyanennek a folyóirtnak a közlésével magyarázható: „a *viza* a kiemelés pillanatában egyszer elbőgi magát, mint a borjú”. A Szigetközben viszont méretei miatt nevezik így: „hatalmas teste miatt *viziborjúnak* is hívták” (Kovács 69).

Elterjedt neve az oroszban a *beluga* (FB.; 1558: *beluga* [Hist.An. 6], 1784: ua. [Arc.Zool. 103], 1793: *bjeluga* [Allg.Pol-Lex. 1: 45], 1835: ua. [Fi.-Heck. 320]), amely az or. *белуга* 'fehér' szóból eredeztethető. Számos nyelvbe átkerült; vö. ukr. *білуга*, fehérő, *білуга*, ang. *beluga*, ol. *storione beluga*, sp. *esturión beluga*, cs. *běluha*, észt *beluuga*, fi. *beluga*, szln. *beluga*, port. *esturjão-beluga*, sv. *beluga*, *belugastör*; norv., dán *belugastør*; tör. *beluga balığı*, fr. *béluga* (FB.), *béluga européenne*, le. *bielugo*, holl. *belugasteur* (W.), ro. *belugă* 'ua.' (uo.; 1909: *beluga* 'Huso huso' [Antipa 270]). A németbe is átkerült; vö. *Beluga-Stör* (FB.), *Beluga* 'ua.' (HN.; 1798: *Beluga* [Leske 333], 1835: ua. 'Acipenser huso' [Fi.-Heck. 320]).

Eléri a 9 m-es hosszúságot és a 14 mázsás tömeget, nagy méretére utal ném. *riesiger Hausen* (VN. 5643), ang. *great white sturgeon* (uo.), *giant sturgeon*, *great sturgeon* (FB.), fr. *grand esturgeon* (uo.; 1835: ua. [Fi.-Heck. 320]), litv. *didysis eršketas* (W.) azaz 'óriás / nagy tokhal' neve. Honosságára utal földrajzi neves ang. *European sturgeon*, ném. *europäischer Hausen* (FB.), holl. *europese steur* (W.), fr. *esturgeon d'Europe centrale* (VN. 5643), illetve port. *esturjão do Cáspio* (FB.) elnevezése is. Népnemes ang. *Russian sturgeon* (uo.) és fr. *grand esturgeon russe* (VN. 5643) fajneve. A finnugor nyelvek közül a cseremiszből *оукол*, a mordvinban *ауо кал* (W.), társneve a cseremiszből

ben a *kugu-kol* (1835: Fi.-Heck. 320). A finnben *kitasampi* (FB.). Etimológiailag összetartozik a viza szerb, blg. *морина*, hv. *morina*, tör. *morina baliği*, ro. *moruna* (uo.), ro. *morun* (W.; 1798: *morunn* [Dondorff 931], 1909: *morun* Lipovéniában 'Huso huso' [Antipa 270]) neve.

Linné 1758-ban a latin szaknyelvi *Acipenser huso* binómet adta a fajnak (Syst.Nat. 1: 238). Philipp Andreas Nemnich 1793-ban megjelent művében a viza számos régi nevét felsorolja: ang. *ifinglaffish* 'nyálkásal' (1793: Allg.Pol-Lex. 1: 45), kalmük *khörba*, tat. *ugolak*, *tago*, baskír *bikre*, kirgiz *bikria* (1793: uo.). További idegen nyelvi neve a tat. *ulu balyk* (1835: Fi.-Heck. 320), az ol. *storione attilo*, *storione ladando*, *storione ladano*, a tör. *mersin morinası baliği* (FB.) és a csuv. *уцпă нылă* (W.). Az úszóhólyagból készítették egykor a halenyvet, ezért kapta a viza ném. *Hausenblase* és sv. *husblossstör* (FB.), vagyis 'vizahólyag', illetve 'vizahólyagtok' nevét.

HIVATKOZÁSOK

- Add.Obs.Stur. = Constantine S. Rafinesque: *Additions to the observations on the sturgeons of North America*. American Monthly Magazine and Critical Review. 1817, 1: 288.
- ÁKE. = Munkácsi Bernát: *Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Bp., 1901.
- Alb.Magn. = Albertus Magnus: *De animalibus libri XXVI*. Pergamenthandschrift. Nach der Cölner Urschrift herausg.: Hermann Stadler. Münster, 1916–1920.
- Aldrovandi = Ulyssis Aldrovandi ... *De piscibus libri V et De cetis lib. unus*. Bononiae, 1613.
- Allg.Pol.-Lex. = Philipp Andreas Nemnich: *Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Natur-Geschichte*. Hamburg, 1793–1798.
- ÁM. = *Háromnyelvű fejtő állatnév műszótár*. Pest, 1846.
- Am.fam.= N. K. M. Lee – Eliza Leslie: *The American family cook book*. Boston, 1858.
- Am.Nat.Hist. = William T. Hornaday: *The American natural history*. London, 1904.
- Antipa = Grigore Antipa: *Fauna ichtiologică a româniei*. București, 1909.
- Aq.an. = Ippolito Salviani: *Aquatilium animalium historiae, liber primus: cum eorumdem formis, aere excusis*. Rom, 1553.
- Arc.Zool. = Thomas Pennant: *Arctic Zoology. I*. London, 1784.
- Artedi = Petri Artedi ... *Ichthyologia siue Opera omnia posthuma de Piscibus*. Lugduni Batavorum, 1738.
- Bechftein = Johann M. Bechftein: *Kurzgefaßte gemeinnützige Tiergeschichte des In- und Auslandes*. Leipzig, 1792–.
- Bezlaj = France Bezlaj: *Etimoloski slovar slovenskega jezika*. Ljubljana, 1976.
- Bielz = A. Bielz: *Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens*. Hermannstadt, 1858.
- Brandt = Johann Fr. von Brandt: *Einige Worte über die europäisch-asiatischen Störarten*. Mélanges biologiques 1869.
- Brehm = Alfred E. Brehm: *Illustriertes Tierleben*. Hildburghausen, Leipzig, 1864–1876. 4. Aufl. 1911–1920.
- BrehmL. = Brehm Alfréd: *Az állatok világa. 13–14. A hazai viszonyokra alk.* Leidenfrost Gyula. Budapest, 1930.
- Bull. = *Bulletin – United States National Museum*. Washington, 1877–1971.
- Chyzer = Chyzer Kornél: *Zemplénmegye halai*. Igló, 1882.
- Comenii = Joh. Amos Comenii: *Orbis sensibus pictus*. Lőcse, 1728.
- Cur.Köchin = [N. N.]: *Die Curieus [...]. Köchin*. Nürnberg, 1706.
- Cur.-Lex. = Johann Hübner: *Curieuses und Reales Natur-Kunst-Berg-Gewerck- und Handlungs-Lexicon*. Hamburg, 1731.
- DA. = *Dictionarul limbii romane*. Bucuresti, 1913–1940.
- Dankó = Dankó Imre: *Bodrogközi halászsztár*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évk. XI: 449–504. 1972.
- Dankovszky = Dankovszky, Gregorius: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, 1966–.

- DLR. = *Dictionarul limbii romane*. Bukarest, 1913–.
- Donndorff = *Zoologifche beyträge zur XIII. Ausgabe des Linneifchen Naturfyftems* von Johann August Donndorff. III. Leipzig, 1798.
- Dugonics = Dugonics András: *Etelka. I–II*. Posity, Pest, 1791.
- EEWb. = *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Helsinki, 1983.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) <http://www.eol.org>.
- Ethn. = *Ethnographia*. Budapest, 1890–.
- Eur.F. = Heinrich Rudolf Schinz: *Europäische Fauna, oder; Verzeichniss der wirbelthiere Europa's*. Stuttgart, 1840.
- FB. = *Fischbase. A global species database of fish species*. www.fishbase.org/search.php
- F.Sch. = *Die Fische in den Scheeren von Mörkö* / beschrieben von C. U. Ekström. Berlin, 1835.
- Ferianc = Oskár Ferianc: *Slovenské názvoslovie ryb Československej republiky...* Turčiansky Svätý Martin, 1948.
- Fi.-Heck. = Fitzinger und Heckel: *Monographische Darstellung der Gattung Acipenser*. Annalen des Wiener Museums der Naturgeschichte. Bd. I. 1835.
- Fischb. = Conrad Gesner: *Fischbuch, das ist ein kurze, doch vollkommne Beschreybung aller Fischn...* Zurich, 1575; Franckfurt am Meyn, 1598.
- Fleming = Johann Friedrich von Fleming: *Der Vollkommene Teutsche Jäger. I–II*. Leipzig, 1719–1724.
- FR. = *Fauna Republicii populare Romine XIII*. Bucuresti, 1964.
- Frauen.Lex. = Gottlieb Siegmund Corvinus: *Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon*. Leipzig, 1715.
- FUF. = *Finnisch-ugrische Forschungen*. Helsinki, 1914–.
- FUV. = Björn Collinder: *Fenno-Ugric Vocabulary*. Hamburg, 1977.
- Gem.Nat. = G. H. Borowski: *Gemeinnützige Naturgeschichte des Thierreichs. 5. Bd., von den Fischen*. Berlin, 1784.
- Georg.Bay = James C. Hamilton: *The Georgian Bay. An account of its position...* Toronto, 1893.
- Ges.Med. = *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber IV: qui est De piscium...* Francofurti, 1604.
- Gesnerus red. = C. Gessner – C. Forer – G. Horst: *Gesnerus redivivus auctus & emendatus*. Vol. 4. Frankfurt a. M., 1670.
- Gmelin = Carl Christian Gmelin: *Gemeinnützige systematische Naturgeschichte der Fische*. Mannheim, 1839.
- Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa historia physica regni Hungariae. Posenii et Comaromii, 1794–1797*.
- Gyurkó = Gyurkó István: *Édesvízi halaink*. Bukarest, 1972.
- Hal. = *Halászat*. Budapest, 1932–.
- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest, 1887.
- Haller = Albrecht von Haller: *Anfangsgründe der Physiologie des menschlichen Körpers*. 1. Berlin, 1759.
- Hanák = Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországbán*. Pest, 1849.
- HbDT. = *Handbuch der deutschen Thiergeschichte für Schulen*. Gießen, 1790.
- Heck. = Jacob Heckel: *Magyarország halainak rendszeres átnézete*. (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VIII. nagygyűlésének évkönyve), 1863.
- Heckel–Kner = Jacob Heckel – Rudolf Kner: *Die Süßwasserfische der österreichischen Monarchie*. Leipzig, 1858.
- Hist.An. = Conradi Gesneri... *Historiae Animalium Liber IIII. qui est de Piscium [et] Aquatiliu...* Zürich, 1558.
- Hist.Pisc. = Francis Willughby: *De Historia piscium libri quatuor...* Oxford, 1686.
- HN. = *Halak nevei öt nyelven*. Tarka bárka (<http://tarkabarka.cafeblog.hu/szotarak>)
- Hohberg = Wolf Helmhard von Hohberg: *Georgica Curiosa. Bd. 2*. Nürnberg, 1682.
- Icht.Bor. = Johann Christoph Wulff: *Ichthyologia cum Amphibiis regni Borussici*. Regiomonti, 1765.
- Icht.Nom. = Stephanus Schonevelde: *Ichthyologia et Nomenclaturae animalium marinorum, fluviatiliu...* Hamburgi, 1624.

- Jäckel = Andreas J. Jäckel: *Die Fische Bayerns*. Abh. des zool.-mineral. Vereines in Regensburg. 9. 1864.
- Kessler = Karl Kessler: *Nachträge zur Ichthyologie des südwestlichen Russlands*. Bulletin de la Société Impériale des Naturalistes de Moscou. 1857, 30(2): 453–81.
- Kovács = Kovács Antal: *A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben*. Budapest, 1987.
- Kriesch = Kriesch János: *Halaink és haltenyésztésünk*. Pest, 1868.
- Leske = Nathanael G. Leske: *Anfangsgründe der Naturgeschichte. 1. Allgemeine Natur- und Tiergeschichte*. Leipzig, 1779.
- Lizanec = P. M. Lizanec: *Vengerszkije zaitctbotbanija v ukrainszkih gorovah zakarpatija*. Budapest, 1976.
- Ludovici = Carl G. Ludovici: *Eröffnete Akademie der Kaufleute, oder vollständiges Kaufmanns-Lexicon. 5*. Leipzig, 1756.
- Meyers = Meyers großes *Konversations-Lexikon*. Leipzig, 1902–1908/1920.
- Miskolczi = Miskolczi Gáspár: *Egy jeles vadkert*. Lőcse, 1702.
- Mitterpacher = Ludovico Mitterpacher: *Compendium historiae naturalis*. Buda, 1799.
- ML. = *Magyar Lexikon*. Budapest, 1878–1882.
- MoH. = Pintér Károly: *Magyarország halai*. Budapest, 1989.
- Murm. = *Lexicon Joannis Murellii...* Krakkó, 1533. Közzétette Szamota István. Budapest, 1896.
- Müller = Philipp Ludwig Status Müller: *Des Ritters Carl von Linné vollftändigen Natursystemf...* Nürnberg, 1776.
- Novickij = Grigorij Novickij: *Kratkoe opisanie o narode ostjackom*. Kézirat 1715-ből. Kiadva: Szegeged, 1973.
- O.-M.M. = *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben*. Budapest, 1896.
- Olearius = Adam Olearius: *Offt beehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Rejse*. Schleswig, 1647.
- Ost.Arb. = Wolfgang Steinitz: *Ostjakologische Arbeiten. I–IV*. Budapest–Berlin, 1975–1989.
- ÖF. = *Österreichs Fischerei*. Zeitschrift für die gesamte Fischerei. Mondsee, 1947–.
- PallasR. = Peter Simon Pallas: *Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches. 1*. St. Petersburg, 1771.
- Prem.gimn. = *Premontrei katolikus főgimnázium*. Iskolai értesítő. Keszthely, 1904.
- Reichenbach = Anton Benedikt Reichenbach: *Die Fische: dargestellt in getreuen Abbildungen und mit...* Leipzig, 1840.
- Reisinger = Joannes R. Reisinger: *Specimen ichthyologiae*. Buda, 1830.
- Rep.Sen. = *Report to the Senate concerning the obstructions to the passage of fish*. Boston, 1866.
- REWb. = Max Vasmer: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1955.
- RF. = Irmgard Leder: *Russische Fischnamen*. Wiebaden, 1971.
- RSzK. = *Recsnik szrpszkohrvatszkog knyizsevnog i narodnog jezika*. Beograd, 1959.
- RT. = *Magyarországi Rendeletek Tára*. Pest, Budapest, 1867–1945.
- Selys-Longchamps = Michel-Edmond baron de Selys-Longchamps: *Faune Belge*. Liège, 1842.
- Siebold = Carl Theodor von Siebold: *Die Süßwasserfische von Mitteleuropa*. Leipzig, 1863.
- Singhoffer = Singhoffer József – Peijesik Imre: *Hazánk halászata*. Budapest, 1892.
- SKES. = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Helsinki, 1955–.
- SNPol. = Erazm Majewski: *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. I–II*. Warsawa, 1889–1894.
- Swan = John Swan: *Speculum Mundi: or, a glasse representing the face of...* Cambridge, 1643.
- Syst.Nat. = *Caroli Linnaei: ...Systema naturae per regna tria naturae: secundum classes, ordines...* Holmiae, 1758–1759.
- Szirmay = Szirmay Antal: *Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum... Zempleniensis*. Kassa, 1798.
- Term.Hist. = Földi János: *Természeti história*. Pozson, 1801.
- Term.Rajz = Kriesch János: *A természetrajz vezérfonala. 1. Állattan*. Buda, 1864.
- Term.Tud.Közl. = *Természettudományi Közlöny*. Budapest, 1869–1944.
- Top.Herz. = Johannes von Schröder: *Topographie der Herzogthums Holstein*. Oldenburg, 1841.
- UESkr. = Hadrovics Lajos: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, 1985.

UjId.Lex. = *Uj idők lexikona*. 1–24. kötet. Budapest, 1936–1942.

Unger = Unger Emil: *Magyar édesvízi halhatározó*. Budapest, 1919.

Владыков = Вадим Владыков: *Обычные названия рыб в различных местностях Подкарпатской Руси*. Просвита, 5: 205–232. Ужгород, 1927.

VN. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis red.* Budapest, 1979.

Vutskits = Vutskits György: *A Magyar Birodalom halrajzi vázlata*. Keszthely, 1904.

W. = *Wikipedia*, the free encyclopedia (<http://...wikipedia.org>).

Witsen = Nicolaes Witsen: *Nord en Ost Tartarye*. Amsterdam, 1692.

Wog. Vd. = Artturi Kannisto: *Wogulische Volksdichtung*. I–VI. Helsinki, 1951–1963.

Zoogr.R. = Peter S. Pallas: *Zoographia Rosso-Asiatica: sistens omnium animalium in extenso Imp. Rossico*. Petropoli, 1831.

Rácz János

Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2019. 228 lap

2019-ben jelent meg a Károli Könyvek tanulmánykötetek sorozatban, a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan kiadásában, Fóris Ágota és Bölcskei Andrea szerkesztésében a tizenkét, szabványosítással foglalkozó tanulmányt tartalmazó kötet, amelynek szűkebb témáját kijelöli a címe: *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*.

A könyv által bemutatott terület interdiszciplinaritását és aktualitását jelzi, hogy a szerzők között nemcsak nyelvészek – a KRE BTK, az ELTE BTK, az SZTE és az Óbudai Egyetem munkatársai – hanem magyar és külföldi terminológiai és szabványügyi intézmények – az EOQ MNB Terminológiai Szakbizottsága, a Magyar Szabványügyi Testület, valamint az Infoterm és az ISO – képviselői is megtalálhatók.

A tanulmánykötet címében az ígértnek megfelelően az olvasó mind a fordítással, mind a terminológiához kapcsolódó kérdésekkel kapcsolatban talál írásokat a szabványosítás témakörében. A tanulmányok három fő tematikus kör köré szerveződnek, ezt tükrözi a három fejezet címe is: az első részben (9–108), amelynek a címe *A szabványosítás és a terminológiai szabványosítás általános kérdései*, hat tanulmány kapott helyet. A második, *Online tájékozódás* címet viselő fejezet (111–48) két tanulmányt tartalmaz. A harmadik fejezetben pedig, *Esettanulmányok* címmel (151–225), négy esettanulmányt közöl a kötet.

A könyv első tanulmányának szerzői Fóris Ágota és Bölcskei Andrea. *Szabványosítás, fordítás, terminológia* című írásukban (9–18) áttekintik a szabványosítás folyamatát, a terminológiának a szabványosításban betöltött szerepét, a szakfordítók feladatát, majd bemutatják a KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 2011 és 2016 között folyó, egyetemi szintű terminológusképzés szerkezetét és eredményeit, különös tekintettel a *Szabványosítás, minőségirányítás* című tárgycsoportra. Összefoglalásukban a jelen kötet összeállításának okát is közlik: „Most, hogy a terminológia mesterszakos képzés második szakaszára készülünk, érdemesnek láttuk e magyar nyelvű tanulmányok összegyűjtését és egyetlen kötetben való közzétételét, különös tekintettel arra, hogy a témakörhöz kapcsolódó szakirodalom egyébiránt jórészt idegen, főként angol nyelven érhető el nyomtatott és online formában egyaránt” (16).

A második tanulmányt, amelynek a címe *Szabványosítás és terminológia* (19–23), Pónyai György jegyzi. Az összefoglalás bemutatja a nemzeti szabványosítás történetét napjainkig, a Magyar Szabványügyi Testület főbb feladatait, valamint részletezi a szabványosítás és a terminológia kapcsolatát.

Fóris Ágota és Sermann Eszter *A terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció* című tanulmányát (25–42) olvashatjuk harmadikként a kötetben. Az írás áttekintést ad a szabványosításról, a kapcsolódó terminusok rendszeréről, és részletesen ismerteti a terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció nyelvtervezési, elsősorban korpusztervezési folyamatait. A szerzők következtetésükben megállapítják: „A terminológiai szabványosítás és harmonizáció ma már megkerülhetetlen, ez pedig felveti a magyar terminológiapolitika kialakításának szükségességét” (38).

A következő tanulmányban Eugen Würster két fő művének összehasonlításáról olvashatunk Zabóné Varga Irén tollából. A szerző Würster pályájának, tevékenységének rövid bemutatása után Würster két fő művét, a *Nemzetközi nyelvi szabványosítás a technikában, különösen az elektrotechnikában* (1931) és a *Bevezetés az általános terminológiatudományba és terminológiai lexikográfiába* (1979) című munkákat mutatja be és hasonlítja össze. Összegzésében hangsúlyozza Würster mai napig tartó hatását, amely német nyelvterületen mind az elméleti, mind a gyakorlati terminológiai munkában tetten érhető.

Christian Galinski és Reinhard Weisinger *Terminológiai szabványosítás és fordítási szabványok* (ford. B. Papp Eszter, 71–85) című tanulmánya felteszi a kérdést: szabványosítható-e a nyelv? A választ a szabványosítás, a fordító kompetenciái, majd terminológiai szabványok jellemzésével, struktúrájának a bemutatásával adják meg a szerzők. Következtetésképpen megállapítják: „A folyamatban lévő fejlesztések és az ezekben rejlő lehetőségek áttekintése megmutatta, hogy a szabványosított fogalmak lehetnek a globális tudásinfrastruktúra kialakulásának, szerkesztésének és működtetésének alapkövei” (83).

A kötet első nagy fejezetének záró tanulmánya Sermann Eszter *A terminológiai munkafolyamatok és a fordítás szempontjából releváns ISO-szabványok* című írása (87–108). Az áttekintés részletesen bemutatja a terminológiai munkafolyamatokra vonatkozó ISO-szabványok tartalmát, szerkezetét, szócikkeit. A vonatkozó szabványok bemutatásával áttekinti a terminológiai munka alapelveit és módszereit, a terminológiai harmonizációt, a fordításorientált terminográfia, valamint a terminológiai politika jellemzőit. A szerző következtetéseiben fontosnak tartja kiemelni, hogy a szabványosításnak nemcsak a műszaki területen van jelentősége, ellenkezőleg: léteznek a fordítók és a terminológusok munkájára vonatkozó szabványok is.

A tanulmánykötet második nagy egységében, amelynek az alcíme *Online tájékozódás*, Bölcskei Andrea két tanulmányát olvashatjuk. Az első tanulmány, amelynek címe: *A szabványosítás online vetülete: angol nyelvű webhelyek* (111–35), webhelyeket mutat be, úgymint három szabványosítással foglalkozó nemzetközi testület, három európai regionális szervezet, valamint az angol nyelvű országok (Nagy-Britannia, Írország, Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) szabványügyben ISO-tagként érdekelt nemzeti testületeinek webhelyeit ismerteti, illetve tájékoztatja az olvasókat ezek tartalmáról és jellemzőiről. A részletes áttekintés hasznos lehet a hazai szakemberek számára is, hiszen – mint a szerző az összegzésben megállapítja –, ezek a szervezetek „igyekeznek élen járni a szabványkidolgozás, a megfelelőségértékelési módszerek kialakítása és a szabványossággal kapcsolatos információk nyújtása terén” (134).

Bölcskei Andrea másik, e fejezetben olvasható tanulmányának a címe *A szabványosítás online forrásai a Kárpát-medencében* (137–48). Az írás részletesen bemutatja a Kárpát-medence országainak nemzeti szabványügyi testületeit a weblapok alapján. Az olvasó összefoglaló táblázatokból tájékozódhat a magyar, a román, a szlovák, a szerb, az ukrán, a német, a horvát, valamint a szlovén testületek holnapijaival, nyelvével, menüpontjaival kapcsolatban; megtudhatja továbbá, hogy a testületek milyen nyomtatott tájékoztató kiadványokat adtak ki 2010-ben és 2018-ban. A tanulmány befejező része áttekinti a szabványosítás magyar nyelvi vonatkozásait és a terminológiai politikai alapelveket is.

A kötet harmadik, *Esettanulmányok* című alfejezetében négy tanulmányt olvashatnak az érdeklődők. Sorrendben az első Bölcskei Andrea tanulmánya, amelynek címe *Két nemzetközi névtani terminológiai jegyzék magyar változata* (151–69). A tanulmány röviden bemutatja az International Council of Onomastic Sciences (Nemzetközi Névtudományi Társaság, ICOS), valamint a United Nations Group of Experts on Geographical Names (ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja, UNGEGN) főbb törekvéseit, majd részletesen foglalkozik a két szervezet által kiadott egy-egy szójegyzékkel és ezek magyar változatával. A terminológiai jegyzékek magyar változatának bemutatása azért is fontos, mert a szerző maga is részt vett mindkét esetben a fordítási, adaptálási munkálatokban: az ICOS-terminusjegyzék esetében szakmai felügyeletet látott el, az UNGEGN-szójegyzék magyar változatának létrejöttében pedig projektvezetőként tevékenykedett. Mindkét fordítást a KRE BTK terminológia mesterszakos hallgatóinak a közreműködésével valósult meg.

A második esettanulmány szerzője Igaz Judit, aki *A terminológiai munka szabványosításban betöltött szerepének vizsgálata egy kozmetikai szabvány példáján* című írásában (171–89) a KRE terminológia mesterszakon írt szakdolgozatának legfontosabb tanulságait mutatja be. A szerző egy kozmetikai szabvány alapján létrehozott terminológiai adatbázis elkészítésén keresztül vállalkozott a szabványosítás során felmerülő terminológiai problémák szemléltetésére, kutatásának célja egy kétnyelvű terminológiai adatbázis elkészítése volt (176). A tanulmány beszámol az elvégzett munkálatokról: az adatbázis létrehozásáról, az adattípusok meghatározásáról, a terminusok kivonatolásáról, az ekvivalensek kereséséről, a domének, a definíciók, a kontextus és a források megadásáról. Az olvasó ilyen módon képet kap a terminológusi munka folyamatáról egy konkrét területen történt adatbázis-építés példáján, egyszersmind megérti a terminológus munkájának fontosságát a szab-

ványosításban. Mint azt a szerző is összefoglalja: „A terminológiai munka tehát nemcsak elméleti, tudományos szempontból fontos, hanem [...] nagymértékben hozzájárul a szervezeti működés fejlesztéséhez, javítja a minőséget, növelve a felhasználói elégedettséget és a gazdasági hasznot” (188).

A tanulmánykötet következő írását Balogh Albert és Földesi Tamás jegyzi. *A minőségügy magyar terminusainak értelmezése* című tanulmányukban (191–210) összesen negyvenöt fogalmat tisztáznak. A bemutatott terminusok három nagy területhez köthetők, ezek a kötetben olvasható sorrendben a következők: általános minőségirányítási terminusok, a statisztikai módszerek terminusai, megbízhatósági és kockázatkezelési terminusok. Az olvasó a meghatározások segítségével megtudhatja, hogy miért célszerűbb és elterjedtebb a *minőségirányítás* terminus használata, mint a *minőségbiztosítás* vagy a *minőségmenedzsment* (196), hogyan fordítandók magyarra az angolban *should* és *shall* segédigét tartalmazó alakok, vagy miért nem jelenik meg a *must* jogi szükségszerűség érzékeltetése esetén (200). Összegzésükben a szerzők rámutatnak: a terminusok elemzésével világossá válik, „hogy a minőségügyi fogalmak helyes (a nemzetközi értelmezéssel ekvivalens) magyar értelmezése szükségessé teszi a többértelmű angol terminusok szövegkörnyezettől függő magyar fordítását” (210).

A kötet utolsó esettanulmányának szerzői Constantinovits Milán és Vladár Zsuzsa, akik *A terminológia rendszerező elvének változása az INCOTERMS tükrében* című írásukban (211–25) a gazdasági szaknyelv sajátos területével, a külkereskedelmi terminológiával foglalkoznak. Három terminológiai rendezőelv: az időrendiség, a logikai rendszer és a funkcionalitás alapján mutatják be időrendben a kapcsolódó terminológiai fogalmak rendszerezésének a változásait. Bemutatják az INCOTERMS 1980-as, illetve – a szerzők saját összeállítására alapján létrejött – 1990-es fogalmi és nyelvi rendezését, majd az ezekkel szemben támasztott kifogások nyomán létrejött, kompromisszumos megoldásokat tartalmazó 2010-es rendszert.

A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai tartalmas és érdekes kötet: előbbit a kötet szerzőinek szakmai tapasztalata és felkészültsége, utóbbit a kötetben található tanulmányok témáinak a sokszínűsége biztosítja. A könyv hasznos lehet egyfelől a szakember számára, legyen szó terminológusról vagy a kötetben tárgyalt valamely területen dolgozó mérnökről vagy fordítóról, másfelől tanulságos olvasmány lehet a terminológia története, területe, módszerei iránt érdeklődő nyelvészek és egyetemi hallgatók számára is. Jó szívvel ajánlható továbbá minden olvasónak, akit érdekelnek a szabványosítással, a fordítási kérdésekkel, illetve a terminológiával, a terminológus munkájával kapcsolatos kihívások és megoldási lehetőségek.

Sólyom Réka

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Bóbita varázskönyve. Weöres-breviárium. Összeállította, ritmizálta Nagy L. János. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged, 2018. 293 lap

Nagy L. János eddigi pályája során számos könyvet és rövidebb, nem könyvméretű tanulmányt tett közzé Weöres Sándor művészetét elemezve. (A könyvek közül néhány: Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. *Nyelvtudományi Értekezések* 143. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996 – *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003 – *Hullámok a Weöres-tengerből*. Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014 stb.) Ezek a kötetetek a szakmai-tudományos olvasórétegnek szólnak, ideértve az egyetemi hallgatóságot is.

A jelen kötetben nemcsak a kiváló nyelvészt ismerhetjük fel a szerzőben (ez a hivatása), hanem a jól képzett muzsikust és a vérbeli pedagógust is, aki szülők, pedagógusok és gyerekek számára hozta létre könyvét, főként a gyerekek érdekében. Óvodáskortól középkorúakig, differenciáltan mutatja be Weöres Sándor műveit-művészetét.

A zeneiség felismeréséhez ad tanácsot is. Hasznos, ha a gyerekek tapsolják, dobolják, kórogják a verseket. Ez kreativitásra nevel, és az a javaslat is, hogy rajzolják, színezzék a versekhez mellékelt képeket. A felhasználó alkotóképességét addig engedi, hogy még az eredeti szövegek változtatására is biztat, természetesen a különbségek megfigyelése mellett, annak érdekében. Szemé-

ványosításban. Mint azt a szerző is összefoglalja: „A terminológiai munka tehát nemcsak elméleti, tudományos szempontból fontos, hanem [...] nagymértékben hozzájárul a szervezeti működés fejlesztéséhez, javítja a minőséget, növelve a felhasználói elégedettséget és a gazdasági hasznot” (188).

A tanulmánykötet következő írását Balogh Albert és Földesi Tamás jegyzi. *A minőségügy magyar terminusainak értelmezése* című tanulmányukban (191–210) összesen negyvenöt fogalmat tisztáznak. A bemutatott terminusok három nagy területhez köthetők, ezek a kötetben olvasható sorrendben a következők: általános minőségirányítási terminusok, a statisztikai módszerek terminusai, megbízhatósági és kockázatkezelési terminusok. Az olvasó a meghatározások segítségével megtudhatja, hogy miért célszerűbb és elterjedtebb a *minőségirányítás* terminus használata, mint a *minőségbiztosítás* vagy a *minőségmenedzsment* (196), hogyan fordítandók magyarra az angolban *should* és *shall* segédigét tartalmazó alakok, vagy miért nem jelenik meg a *must* jogi szükségszerűség érzékeltetése esetén (200). Összegzésükben a szerzők rámutatnak: a terminusok elemzésével világossá válik, „hogy a minőségügyi fogalmak helyes (a nemzetközi értelmezéssel ekvivalens) magyar értelmezése szükségessé teszi a többértelmű angol terminusok szövegkörnyezettől függő magyar fordítását” (210).

A kötet utolsó esettanulmányának szerzői Constantinovits Milán és Vladár Zsuzsa, akik *A terminológia rendszerező elvének változása az INCOTERMS tükrében* című írásukban (211–25) a gazdasági szaknyelv sajátos területével, a külkereskedelmi terminológiával foglalkoznak. Három terminológiai rendezőelv: az időrendiség, a logikai rendszer és a funkcionalitás alapján mutatják be időrendben a kapcsolódó terminológiai fogalmak rendszerezésének a változásait. Bemutatják az INCOTERMS 1980-as, illetve – a szerzők saját összeállítása alapján létrejött – 1990-es fogalmi és nyelvi rendezését, majd az ezekkel szemben támasztott kifogások nyomán létrejött, kompromisszumos megoldásokat tartalmazó 2010-es rendszert.

A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai tartalmas és érdekes kötet: előbbit a kötet szerzőinek szakmai tapasztalata és felkészültsége, utóbbit a kötetben található tanulmányok témáinak a sokszínűsége biztosítja. A könyv hasznos lehet egyfelől a szakember számára, legyen szó terminológusról vagy a kötetben tárgyalt valamely területen dolgozó mérnökről vagy fordítóról, másfelől tanulságos olvasmány lehet a terminológia története, területe, módszerei iránt érdeklődő nyelvészek és egyetemi hallgatók számára is. Jó szívvel ajánlható továbbá minden olvasónak, akit érdekelnek a szabványosítással, a fordítási kérdésekkel, illetve a terminológiával, a terminológus munkájával kapcsolatos kihívások és megoldási lehetőségek.

Sólyom Réka

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Bóbita varázkönyve. Weöres-breviárium. Összeállította, ritmizálta Nagy L. János. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged, 2018. 293 lap

Nagy L. János eddigi pályája során számos könyvet és rövidebb, nem könyvméretű tanulmányt tett közzé Weöres Sándor művészetét elemezve. (A könyvek közül néhány: Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. *Nyelvtudományi Értekezések* 143. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996 – *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003 – *Hullámok a Weöres-tengerből*. Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014 stb.) Ezek a kötetetek a szakmai-tudományos olvasóréttegnek szólnak, ideértve az egyetemi hallgatóságot is.

A jelen kötetben nemcsak a kiváló nyelvészt ismerhetjük fel a szerzőben (ez a hivatása), hanem a jól képzett muzsikust és a vérbeli pedagógust is, aki szülők, pedagógusok és gyerekek számára hozta létre könyvét, főként a gyerekek érdekében. Óvodáskortól középkorúakig, differenciáltan mutatja be Weöres Sándor műveit-művészetét.

A zeneiség felismeréséhez ad tanácsot is. Hasznos, ha a gyerekek tapsolják, dobolják, kórogják a verseket. Ez kreativitásra nevel, és az a javaslat is, hogy rajzolják, színezzék a versekhez mellékelt képeket. A felhasználó alkotóképességét addig engedi, hogy még az eredeti szövegek változtatására is biztat, természetesen a különbségek megfigyelése mellett, annak érdekében. Szemé-

lyes könyv ez mind a szerző szempontjából, mind az olvasó, mind az ifjú használók számára, ez utóbbi réteg a legfontosabb, nekik szánja művét Nagy L. János.

Több helyen olvashatunk a kötetben – jól kiemelve, elkülönítve szürke alapon, bekeretezve – magától a költőtől való fontos idézeteket, figyelmeztetéseket: például azt, hogy ne gügyögjünk a gyerekeknek. Ezt az elvet Nagy L. János is magáénak vallja, minden megállapítása komoly és szakzerű, anélkül, hogy nehezen érthetővé válnék a fiatal felhasználó számára.

A bemutatott költemények évszakok szerint tagolódva jelennek meg a kötetben, ezt megelőzően azonban, mintegy ráhangolódásként, a *Bóbita és az évszakok* című fejezet bemutatja *A négy évszak* című, négy azonos szövegű versszakból álló költeményt, szellemes magyarázatot is ad hozzá. A költő bölcsességét, zsenialitását – nem kevésbé játékoságát – már itt felismerheti a fogékony fiatal olvasó. A vers ritmusát hangjegyekkel, hangértékekkel és szótagjelekkel is leírja – így jár el majd a továbbiakban is –, ezzel megismerteti a ritmus jelölésének módjait. Ennek a pontos, egzakt kifejezőmódnak nagy nevelő hatása és ereje lehet.

Ugyanígy nevelő hatást tulajdoníthatunk Weöres Sándor kézírásával közölt költeményének (*A tündér, Galagonya*) – példásan szép a költő kézírása. Tudjuk, hogy a költőnek egész kötete is megjelent kézírásával 1981-ben.

Felhívja a figyelmet Weöres Sándor helyesírása és a helyesírási szabályzatban előírt írásmód közötti előforduló különbségre: az eltérések részben a köznyelvi kiejtés és a költő anyanyelvjárása szerinti kiejtés különbségéből adódnak, ritkábban a versritmus érdekében rövidülnek vagy éppen megnyúlnak egyes hangok: „*Hogyha maradsz, csípdes a légy*” – idézi ezt a sort a *Magyar etüdökből*. A *csípdes* hosszú *i*-je a sor ritmusát segíti. Többnyire azonban a (köznyelvihez viszonyítva) rövid hangzók „segítik” a vers ritmusát.

Weöres Sándor költeményeinek jól felismerhető zeneisége és tartalmuk gazdagsága, formájuk játékosága több magyar zeneszerzőt késztetett arra, hogy zeneműve szövegétül válassa („megzene-sítsse”) a költő valamelyik versét. Tudjuk, Kodály Zoltán már a gimnazista Weöres Sándor *Öregék* című versét vette alapul kórusműve megírásához, és több más verse is Kodály-mű szövegévé vált, rajta kívül Farkas Ferenc, Szokolay Sándor és mások írtak zeneműveket a költő verseit szöveggéként felhasználva.

Emellett együttesek és kiváló színész-énekesek számára komponáltak Weöres Sándor-dalokat olyan ismert zenészek, mint Bródy János, Sebő Ferenc. Az ő dalaik hatékonyan hozzájárulnak a költőnek a fiatalok, sőt a gyerekek körében való ismertségéhez. Nagy L. János a dalok kottáit is közli a kötetben, így láthatja például az olvasó, hogy az eredeti versszöveg *sűrűjében* szólaljakja *sűrűjében* alakban szerepel a Bródy-kottában, de nyolcad hangok esnek rá, tehát valószínűleg mégis rövid *ü*-nek hangzik, ahogy a költő – és a versritmus – kívánja.

Érdekes viszont, hogy az *ülnek* és a *hegedülnek ü* hangja egyaránt hosszúnak hangzik Sebő Ferenc dalában a melizma következtében, azaz egy szótagra (*ül*) több zenei hang esik.

Nagy L. János zenei és pedagógiai kultúrájához hozzátartozik, hogy figyelmezteti a versek megszólaltatóit az „*esztétikus kiejtésre*”, vagyis nem a *zangyalok*; azt is megjegyzi, hogy ha magánhangzó szókezdő helyzetben van, el kell kerülni a kemény hangzást.

Weöres Sándor minden költeménye egyaránt értékes és élvezetes a felnőtt olvasó számára is, de a kötetben bemutatott versek egy részét az alsó tagozatos iskolásoknak szánta a költő; az ő szavait idézve: „azért iparkodom minél zártabbá és dallamosabbá formálni gyerekverseimet, hogy a későbbi felnőtt lelkét megmentsem a formátlanságtól” (ez a kötet 157. lapján olvasható). A *Bóbita* versei szinte kínálják magukat, hogy ritmikusan hangoztassák, sőt énekeljék a fiatalok. A zenén tehát nemcsak a megzenésített versek zenéjét kell értenünk, hanem a költő verseinek utólérhetetlen zeneiségét is.

A négy évszakra szóló fejezeteket egyaránt a *Bóbita* egy-egy versszaka vezeti be. Az évszakok szerinti megosztást tekintve a *Nyár* mintegy negyven költeményt mutat be, a *Tavaszi* és az *Ősz* húszat-húszat, a *Tél* valamivel kevesebbet, tizenhetet. Leggyakrabban a *Magyar etüdök*, a *Rongyszőnyeg*, a *Kézírási könyv* és az *Ének a határtalanról* című kötetek verseit idézi és dolgozza fel a szerző.

A fejezetek felépítésében a fokozatosság érvényesül: a legkisebbeknek (óvodásoknak, alsó tagozatosoknak) szóló versek, illetve az azokhoz javasolt játékok után a versek egyre hosszabbak, több bennük a tréfás, játékos elem mellett a komoly, elgondolkoztató vonás. Középközléseknek ajánlja a szerző a „képzelt nyelvi” szövegeket is – a fiatalok fogékonyságára, kreativitására számít-

va (*Táncdal, Barbár dal* stb.). Mindig igen fontos a Weöres-verseket címükkel együtt értelmezni; a „képzelt nyelvi” szövegek esetében különösen érdekes a cím és a szöveg kapcsolatának átgondolása, hangulatiságuk összevetése (*A levegő morzsái*, 93. lap).

Az ősz évszaka elhozza a játékoság után és mellett a nagyon szomorú verseket. Ilyen *A paprikajancsi szerenádjá* és a megrázó *Öröklét*. A játékoság nem zárja ki az aforizmaszerűen megfogalmazott gondolatiságot sem (*Jelenlét*). *A galagonya* című verset talán minden magyar ember – gyermek és felnőtt egyaránt – ismeri, sőt ritmizálva el tudja mondani. A kötet kinyomtatva, ritmizálva, majd Sebő Ferenc dallamával, végül a költő kézírásával is közli a verset. Nagy L. János pontos zenei kommentárt fűz a kottához, mind a hangnemére, mind sajátos ritmusára nézve. Itt kap helyet a szintén nagyon ismert *Valse triste*; ritmusát úgy írta le Nagy L. János, ahogy a költő hangfelvételén hallhatjuk: a keringő (valse) üteme jelentősen módosítja a köznyelvi magánhangzó-időtartamokat, utolérhetetlen zeneiségét az előadás ritmusa még közelebb hozza a fogékony gyermek-felnőtt olvasóhoz.

A hangzók időtartamának változtatásán kívül más hangalaki változatok is a zeneiség szolgálatában állnak: „Nől a dér, álom jár” – idézi a kötet a *Medusa* című versből. A *nől* népnyelvi szóalak – világosítja fel az ifjú olvasót Nagy L. János. Ha hangoztatja ezt a verssort, az iskolás fiatal is felfedezheti, mennyivel zeneibb, simább ennek a sornak a hangzása, mintha a *nő* igelak állna ezen a helyen: a hiátus feloldása lágyabb hangzást tesz lehetővé.

Nem hangzásbeli, hanem értelmezési kérdés az írásjeltelen versek kérdése. A költői művek lényes sajátossága a többféle értelmezésük lehetősége. Az írásjelek elhagyása – írja Nagy L. János – a többértelműséget segíti elő. Így van ez (többek között) a *Bicentrikus* című vers esetében:

*Miért teremtette a világot
Isten tudja*

A lehetőségek: Miért teremtette a világot, Isten tudja (‘nem tudja senki’) – Miért teremtette a világot Isten, tudja (‘ő, azaz Isten tudja’) – (‘Ő, vagyis valaki, a szóban forgó személy tudja’). Az elképzelt kontextustól függ, milyen értelmezés(ek)e)t tudunk elfogadni.

Nagy Linda illusztrációi a kötetnek az évszakokhoz kapcsolódó fejezeteit egészítik ki; ezek egyrészt egy-egy egész oldalt elfoglaló, az évszakokat könnyű, táncos lányalakkal ábrázoló képek, másrészt egyéb, illusztratív rajzok. Nincsenek színezve, így kedvet ébreszthetnek a kötetet olvasó iskolásokban, hogy saját ízlésük, fantáziájuk szerint színezzék őket. – Nagy Linda munkája a vonzó, érdeklődést keltő színes borítóterv is.

A következőkben *A verstől a versjelentésig* című fejezet egy ismert Weöres-vers vizsgálata után egysoros versek és aforizmak közlését és kommentálását tartalmazza. De kicsoda megdöbbenő bölcsességek (*A por siet, a kő ráér*) és jóslatok (*Afeurika Eurafriópa*) gondolkoztathatják el a tizenéves olvasókat, akik között bizonyára sokan szeretnek elmélyülten vitatkozni olyan talányos egysoros versek megfejtésében, mint *A tárgyak/a valóság horzsolásai* vagy éppen a megrázó *Húsvetés csontaratás* lehetséges értelmezéseiben.

Az olvasó fejezete című rész zárja a kötetet – mint a címe is sugallja, ez még annál is nagyobb mértékben kíván a gyerekek-fiatalok alkotóképességére építeni, mint az eddigiekben tapasztaltuk. A címük szerint ábécé sorrendben közül több mint húsz Weöres Sándor-verseket, ritmizálva. Arra biztatja a könyv használóit, hogy az eddig megismert módon foglalkozzanak ezekkel a szövegekkel, amelyeknek egyikére-másikára már nem is a „zeneiség” minősítés illik, hiszen például a *Kavarodó, forgó ütemek* című vers – maga a zene.

A kötet tartalmát és játékos feladatait tekintve egyaránt fontos és időszerű, főként azért, hogy alkotó közreműködésre serkenti olvasóit-használóit. Bízni lehet benne, hogy lesznek a kötet használói között olyan fiatalok, akikben Weöres Sándor lírájának megkedvelésén túl kialakul a kortárs – huszadik, huszonegyedik századi – líra iránt való további érdeklődés, fogékonyság.

V. Raisz Rózsa

ny. főiskolai tanár
Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.). Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban. Líceum Kiadó, Eger, 2018. 225 lap

A Domonkosi Ágnes és Simon Gábor szerkesztésében megjelent *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban* című kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz a kognitív poétika témaköréből. A tizenegyből hét tanulmány a 2016-ban Egerben megrendezett, a könyvvel azonos című műhelykonferencia előadásainak az írott változata. A kötet szerzőinek a nagyobb része az ELTE-központtal működő Stíluskutató csoport tagja. A Stíluskutató csoport érdeklődése az utóbbi néhány évben egyre inkább a poétika felé fordult, a kötet ennek az új érdeklődésnek az egyik első lenyomataként jelent meg. Annak ellenére, hogy a könyv a Magyarországon még csak éppen kibontakozó kognitív poétikai kutatások számára kíván elrugaszkodási pontokat adni, az ebben szereplő tanulmányok célja nem pusztán a nemzetközi kognitív poétikai kutatások elméleti előfeltevéseinek és módszereinek az alkalmazása. A szerzők nem arra vállalkoznak, hogy a kognitív poétikát, mintegy készen kapva, egyszerűen bevezessék a magyar nyelvészeti és irodalomtudományos kutatási területek közé, hanem arra, hogy maguk is hozzájáruljanak az elméleti előfeltevések megfogalmazásához és a módszertani eljárások kialakításához.

Bár a kötet összes tanulmányáról elmondható, hogy számos elméleti, a kognitív poétika alapjaira vonatkoztatható belátást tartalmaz, mégis megkülönböztethetők erőteljesebben elméleti orientációjú szövegek. Ide sorolható a kötet első két, Simon Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor által írt tanulmánya. Mind a két tanulmány arra az alapvető kérdésre keresi a választ, hogy mi a poétikusság, illetve az erre adandó válasz függvényében vázolja fel, hogy mivel is kéne foglalkoznia a kognitív poétikának. Mindkét tanulmány erőteljesen hivatkozik a nyelvészeti poétikára, illetve a nyelvészeti poétikában gyökerező elképzelésekre. A szerzők abból a kérdésből indulnak ki, hogy mi az, amiben elégtelen vagy legalábbis szűkös a nyelvészeti poétika megközelítésmódja, mely pontokon szükséges tágitani a poétikusság fogalmán. Fontos hangsúlyozni, hogy a két tanulmányban a kognitív poétika nem a nyelvészeti poétikával szembenálló irányzatként, hanem a nyelvészeti poétika megközelítésére is építő, de azt egyúttal továbbgondoló elméletként körvonalazódik. Mind a két szerző hangsúlyozza a befogadóhoz kapcsolódó mentális műveletek figyelembevételének a fontosságát a poétikusság megragadásában. Ahogyan azt Simon Gábor megfogalmazza: „a kognitív poétika annyiban tekinthető új kutatási kiindulópontnak, amennyiben alkalmas a poétikusság befogadói tapasztalatának megközelítésére. Tehát amennyiben a poétikusságot nem a művek immanens tulajdonságaként értelmezi, de nem is – miként ez a kognitív tudományok bevonásával gyakran megesik – az elme reprezentációiban véli felfedezni, hanem a mű megértése során végbemenő dinamikus folyamatként mutatja be, amelyben a nyelvi szerkezetek feldolgozásának nagy jelentősége van” (36–7). Tolcsvai Nagy Gábor úgyszintén több versszöveg elemzésén keresztül mutatja be, hogy a költői szöveg medialitására koncentráló, a nyelvészeti poétikában gyökerező megközelítésmódot hogyan egészítheti ki a poétikus szöveg értelemkínálatával, a befogadó értelemképző igényével és műveleteivel foglalkozó megközelítésmód.

A kötet harmadik, Pethő József által írt, a metafora és a poétikusság összefüggéseit vizsgáló tanulmánya is az erőteljesebben elméleti orientációjú szövegek közé sorolható. A szerző bemutatja a metaforák és a nyelvhasználati szinterek különböző viszonyait, megkülönböztetve a hétköznapi (köznyelvi) metaforákat, a hétköznapi nyelvhasználat poétikus metaforáit és a szépirodalom poétikus metaforáit. Ez utóbbi esetben feltételezi, hogy minden szépirodalmi szövegben megjelenő metafora poétikusnak tekinthető, mivel ezek a szövegek egy sajátos irodalmi olvasásmódot hívnak elő. A tanulmány a Lakoff és Turner által megállapított szempontok (kiterjesztés, kidolgozás, kritikus kérdés, komponálás) mellett a metafora poétikusságában szerepet játszó tényezőként tárgyalja többek között a metafora újszerűségét, a metaforák arányát és szövegbeli összjátékát, valamint a metafora szövegbeli hatókörét. Tudománytörténeti érdekesség, hogy a nyolcvanas években, a kognitív metaforaelmélet indulásakor a hangsúly elsősorban a hétköznapi tárgyú szövegekben és a szépirodalmi szövegekben megjelenő metaforák hasonlóságán volt. Az utóbbi időben azonban – ahogyan azt Pethő József írása is jelzi – újra fontossá vált a poétikus metaforák sajátos, a hétköznapi metaforák esetében nem fellelhető jellemzőinek a megragadása. Ugyancsak erőteljesebben elméleti irányultságú szövegnek tekinthető Hámori Ágnesnek a kötet második felében szereplő tanulmánya, amely az érzelmek és a poétikai nyelvhasználat kapcsolatát tárgyalja. A tanulmány első fele bemu-

tatja az érzelmek különböző pszichológiai megközelítéseit és kategorizációit, illetve az érzelmek kognitív nyelvészeti és kognitív poétikai vizsgálatának a módjait. A tanulmány második felében a szerző az érzelmek versekben és dalszövegekben való megjelenítését elemzi, olyan tényezőkre is hangsúlyt fektetve, mint a pozitivitás-negativitás és az aktivitás dimenziói vagy az érzelmekhez kapcsolódó sémák és forgatókönyvek különböző kifejtettségu megvalósulásai. A tanulmány egyik fontos megállapítása, hogy az elemzéseknek az érzelmek explicit megjelenítése mellett azok implicit megjelenítését is figyelembe kell vennie. A szerző az érzelmek korpuszbeli annotálásának egy lehetséges szempontrendszerét is felvázolja.

A kötet tanulmányainak a második nagyobb csoportját azok az írások adják, amelyek egy meghatározott lírai diskurzustípus szövegeit vizsgálják. A szerzők az elemzéseken keresztül mutatnak rá a vizsgált diskurzustípusnak vagy magának a prototipikus lírai diskurzusnak a jellegadó tulajdonságaira. Tátrai Szilárd és Falyuna Nóra tanulmányai a dalszöveggel mint lírai diskurzustípussal foglalkoznak. A kognitív poétika megközelítésében nemcsak a papíralapú versek, hanem az elsősorban nem olvasásra szánt egyéb lírai diskurzustípusok is a kutatás tárgyai. Ezen a ponton érdemes megemlíteni azt a kötetben többször is hangsúlyozott elgondolást, miszerint a nem poétikus és a poétikus, illetve a szépirodalmi és a nem szépirodalmi szövegek között kontinuum van, nem pedig éles választóvonal. Éppen ezért a kognitív poétikai kutatások számára relevanciával bírnak a sok esetben kevésbé poétikus dalszövegek is. Tátrai Szilárd funkcionális kognitív nyelvészeti keretben értelmezi újra az aposztrófé alakzatát, majd Quimby-dalszövegekben vizsgálja ennek különböző megjelenési módjait, bemutatva, hogy az aposztrófé a lírai diskurzusok egyik jellegadó sajátossága. A tanulmány a dalszövegek vizsgálatán keresztül többek között rámutat arra, hogy az aposztrófikus elfordulás nemcsak személyek, hanem objektumok (pl. tárgyak, állatok, elvont fogalmak) felé is irányulhat, amelynek során azok egy társas viszonyrendszer résztvevőiként konstruálódnak meg. A szerző bemutatja azt is, hogy az aposztrófikus diskurzus nem csupán a megnyilatkozó érzelmeinek a kifejezésére, hanem vélelmek, szándékok és vágyak kifejezésére és befolyásolására is lehetőséget biztosít. Falyuna Nóra tanulmánya a Wellhello dalszövegeiben vizsgálja a résztvevői szerepeket, az aposztrófé megvalósulásait, valamint a dalszövegekben megképződő fiktív figyelmi jelenet és a referenciális jelenet viszonyát. A szerző többek között rámutat arra, hogy sok esetben nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy kihez beszél a megnyilatkozó, és ennek többféle oka is lehet, például a kizárólag egyes szám első személyű alakok használata, az aposztrófikus elfordulás explicit jelölésének a hiánya vagy éppen az egyes szám második személyű alakok értelmezésének a bizonytalansága. A tanulmány ugyancsak bemutatja, hogy a dalszövegekben megképződő fiktív közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet tere, valamint ideje nem minden esetben esik egybe. Úgyszintén egy adott lírai diskurzustípussal, a megzenésített verssel foglalkozik Nagy Tamás tanulmánya is. A tanulmány a megzenésített verseket mint implicit idézéseket vizsgálja, és tíz megzenésített vers elemzésén keresztül mutatja be, hogy az idézők milyen tipikus stratégiákat alkalmaznak a befogadók figyelmének az irányítására. A szerző megközelítésében a megzenésített versek olyan prototípusalapú kategóriát alkotnak, amelynek a periférikusabb példányai nem csupán újrakontextualizálják, hanem a szöveg szerkezetének a megváltoztatásával újrakontextualizálják az eredeti szöveget, sőt a kategória legperiférikusabb példányai az idézett szöveg propozicionális tartalmát is megváltoztatják.

A tanulmányok harmadik nagy csoportját az elsősorban módszertani irányultságú szövegek adják. A kognitív poétikában nincsenek általánosan használt módszertani eljárások. Ezek kialakításában a magyar kognitív poétikai kutatások is fontos szerepet játszhatnak. Domonkosi Ágnes és Kuna Ágnes tanulmánya egy, a befogadói aktivitásra épülő módszert mutat be, amelynek lényege az, hogy a vizsgálati alanynak egy adott szöveget különböző instrukcióknak megfelelően kell átalakítani. Ebben az esetben Ady Héja nász az avaron című versét kellett átalakítani dilettáns szöveggé, dalszöveggé, rapszöveggé és prózai szöveggé. Az átalakított szövegek vizsgálatán keresztül következtetéseket lehet levonni egy adott csoport metapoétikai tudásáról, illetve az egyes lírai műfajok kapcsán mozgósított tipikus sémákról. A szerzők bemutatják az átalakított szövegek számítógépes, kvalitatív kiértékelésének egy módját is. Dodé Réka, Ludányi Zsófia, Falyuna Nóra és Kuna Ágnes tanulmánya bemutat számos lírakorpuszt, valamint áttekinti ezek főbb típusait. A tanulmány kitér a Stíluskutató csoport által tervezett lírakorpuszra is, amely négy alkorpuszból tevődne össze: az 1900-as évek kanonikus szépirodalmi szövegeiből, kortárs versekből, slam poetry szövegekből,

valamint dalszövegekből. A szerzők részletesen tárgyalnak több korpuszvizsgálati módszert is, mint például a statisztikai alapú módszert, a szólistán alapuló módszert vagy a metaforákat és az érzelmek nyelvi megjelenítését vizsgáló módszereket. Sólyom Réka tanulmánya arra mutat rá, hogy a szerző korábbi kutatásaiban kidolgozott, a neologizmusok szemantikai és stilisztikai jellemzőinek a vizsgálatára irányuló kérdőíves módszer a kognitív poétikai kutatásokban is alkalmazható. A szerző a zsír szó vizsgálatára irányuló esettanulmány segítségével szemlélteti a befogadói tapasztalatokra rákérdező módszert, valamint a szavak szemantikai és stilisztikai jellemzőinek a Fauconnier és Turner által kidolgozott, fogalmi integrációt modellező keretben történő ábrázolását. A tanulmány ezt követően egy másik, kortárs magyar szerzők által használt neologizmusok, hapax legomenonok befogadói értékelését vizsgáló esettanulmány alapján mutatja be a kérdőíves felméréseknek a poétikai kutatásokban történő felhasználhatóságát.

A kötet utolsó, Domonkosi Ágnes, Kuna Ágnes, Simon Gábor, Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor által írt tanulmánya elméleti és módszertani megállapításokat egyaránt tartalmaz. Ez nem véletlen, hiszen a szöveg a Stíluskutató csoport egy évvel ezelőtt született kutatási terve, amely éppen ezért jó összefoglalását adja a könyv tanulmányaiban szereplő elgondolásoknak.

A Nyelv, poétika, kogníció a kognitív poétikai vizsgálatok számos fontos aspektusát járja körül részletesen, kijelölve a további kutatások irányait. A tanulmányokban megjelenő szempontok sokfélesége ellenére a könyv olvasása során egyértelműen érzékelhető az elméleti koherenciára való törekvés. A kötetből jól kirajzolódik a kognitív poétikai kutatásoknak az a célkitűzése, hogy különböző, egymástól akár kifejezetten távol álló lírai szövegtípusokat különböző módszerekkel egységes elméleti kiindulópontból írjanak le olyan módon, hogy a szövegek elemzésén keresztül az elméleti előfeltevések is reflexió tárgyává váljanak. Elmélet és alkalmazás e körszerű megközelítésének megfelelően a kötetnek nem célja, hogy valamiféle véglegesnek szánt, definíciószerű magyarázatát adja a poétikusságnak. A poétikusság olyan összetett jelenségként értelmeződik, amelynek leírása során a nyelvi, a fogalmi, a kontextuális és a befogadók értelmezői műveleteinek az egymással szoros kölcsönviszonyban álló dimenzióit egyaránt figyelembe kell venni.

Horváth Péter

tudományos segédmunkatárs
ELTE BTK